ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نادىرسى
www.uyghurkitap.com

شىنجاڭ داشۇئاممى ژورنىلى

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY



(ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

1

شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى

(ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

1987 - يىل 1 - سان

شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى نەشىر قىلدى

(ئومۇمى 29 سان)

مۇندەرىجە

مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەر... ..... ئابلىز ئىمىن، ئۆمەر بەكرى 1

ماركسىزملىق مىللەت قارىشىنى ئۆگىنەيلى ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرايلى... ..... ئىمام ھەسەن 14

«يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكى» ۋە ئاتالمىش «ئورتاق بايلىق» مەسىلىسى ھەققىدە ..... ئابدۇكېرىم راخمان 25

يىپەك يولىدىكى بىباھا گۆھەر — ئۇيغۇر ئەدەبىياتى .... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن 41

«پوئېزىيە سەنئەتىنىڭ يۇقىرى خىلى» دېگەن مەسىلە توغرىسىدا...ئەزىم قاسىم 50

ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىدىن مەملىكىتىمىز ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلىرىنى تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلىدۇرۇش مۇمكىنلىكىگە بىر نەزەر..... گاۋ جىيەنپۇ 61

ئىسلام دىنى تارىخىدىكى «خاۋارىجلار» گۇرۇھى.....مۇھەممەت سالىھ 77

مەھمۇت قەشقەرى — سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى .... نەسرۇللا يولبولدى 83

ئامېرىكىدىكى بىرقانچە مالىيە گۇرۇھى توغرىسىدا..... باھارگۈل ئابلىز 96

موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى — تاتاتونگا .... ۋاڭ شاۋجىيەن 103

ئۇيغۇر دېڭىزچىسى — ئىھمىش .....ۋاڭ شاۋجىيەن 105

قوش تىللىق مائارىپنى يولغا قويۇش — شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتىرىشتىكى مۇھىم يول ..... ۋۇ يەن 108

سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى توغرىسىدا.....مۇھەممەت تۇرداجى 121

يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئاتالغۇلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا ..... ئابلىمىت روزى 125

ھېچمېرىيە ۋە مىلادىيە كالېندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى...يۈسۈپ ئوربىلى 136

ئۇيغۇر كتاب توربىتى
www.uyghurkitap.com

新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

1987年第1期

（总第29期）

目　录

论资金周转的经济效率……阿不列孜·伊明
学习和坚持马克思主义的民族观……依马木·艾山
论“作家的民族所属”和所谓“共同财富”问题……阿不都克里木·热合曼
丝绸之路上的无价之宝—维吾尔文学……阿不都许库尔·买买提依明
试论诗歌的高级形式……艾孜木·哈斯木
从伊斯兰教的发展变化谈我国伊斯兰教界为四化建设服务的问题……高占福
伊斯兰教史上的哈瓦利吉派……木合买提·沙力
对比语言学的创始人—马合木提，喀什噶尔……那斯如拉·尤里布里地
浅谈美国的若干财团……巴哈尔·阿不列孜
蒙古文学的创始人维吾尔族科学家—塔塔童阿……王晓建
维吾尔族航海家—亦里迷失……王晓建
双语教育是提高新疆各民族素质的重要途径……吴　龚
试论社会主义物质文明和精神文明的辩证关系……木合买提·吐达吉
再谈某些维吾尔语名词的历史来源及含义……阿不力米提·肉孜
回历写公历对照表……玉苏甫·乌儿毕力

新疆古今

明铁盖——古絲道一段　刘玉生摄（封底）

مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى توغرىسىدا بەزى مۇلاھىزىلەر

ئابلەز ئىمىن، ئۆمەر بەكرى

جاۋزىياڭ زۇڭلى 6- نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنىدا بەرگەن «7- بەش يىللىق پىلان توغرىسىدا دوكلاد» دا: «ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ بېرىش شەرتى ئاستىدا، بەش يىل ئىچىدە مەملىكەت بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى 38%، مىلليي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى 44% ئاشۇرۇش بەلگىلەندى»، «ھازىرقى گەۋدىلىك مەسىلە شۇكى، قۇرۇلۇش ئورلىرى بەك كۆپ، قۇرۇلۇش مۇددىتى ئۇزۇن، سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۈنۈمى تۆۋەن بولۇاتىدۇ. 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئىلگىرىكىدەك مەبلەغ تالىشىدىغان، قۇرۇلۇشنى باشلاپ قويۇپ، ئۇزاققىچە پۈتكۈزەلمەيدىغان ئەھۋالنى ئۆزگەرتىپ، ۋاقىت قارىشىنى، ئۆسۈم قارىشىنى ۋە مەبلەغ ئوبوروتى قارىشىنى كۈچەيتىپ، قۇرۇلۇشنى قەتئىي تۈردە مۇۋاپىق قۇرۇلۇش مۇددىتى بويىچە ئېلىپ بېرىش كېرەك، بۇ، قۇرۇلۇش مۇددىتىنى قىسقارتىش، مەبلەغ ئۈنۈمنى ئاشۇرۇشتىكى يادرولۇق مەسىلە» دەپ كۆرسەتتى. شۇڭا ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش دۆلىتىمىز سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر ۋەزىپىسى. ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش، يالغۇز ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشمۇ ئىنتايىن زۆرۈر.

I

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: كاپىتال ئۆز-ئۆزىدىن ئۆسۈپ بارىدىغان قىممەت سۈپىتىدە «ئۇ بىر خىل ھەرىكەت» ... «ئۇنى ھەرىكەتسىز ياتقۇچى بۇيۇم دەپ ئەمەس، بەلكى ھەرىكەت دەپلا چۈشىنىش مۇمكىن.»① سوتسىيالىستىك سودا-

① ماركس «كاپىتال» ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 147 - بەت.

سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلىغى كاپىتالىستىك سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ كاپىتالىغا خاراكتېر جەھەتتە تۆپتىن ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئۇ، ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئۈچۈن كېلىدىغان قىممەت سۈپىتىدە يەنىلا بىر خىل ھەرىكەت. بۇنداق مەبلەغ ھەرىكىتى ئوخشاشلا مۇئامىلە جەريانىدىن باشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن مۇئامىلە جەريانىغا كىرىدۇ. باشلىنىش نۇقتىسىدىن چىقىپ باشلىنىش نۇقتىسىغا قايتىپ بارىدىغان بۇنداق ھەرىكەتنى مەبلەغ ئايلىنىشى دېيىلىدۇ. مەبلەغ ئايلىنىشىنىڭ داۋاملىشىپ تۇرۇشى ياكى دەۋرىي قىلىپ تۇرۇشى بولسا مەبلەغ ئوبوروتى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك سودا-سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى كونكرېت ئىپادىلىرى تۆۋەندىكى ئۈچ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ.

بىرىنچى، مەبلەغ ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ داۋاملىشىپ تۇرۇشى سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشتىكى ھەل قىلغۇچ شەرت. سودا-سانائەت كارخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئاۋۋال مەبلىغىنى داۋاملىق ھالدا پۇل مەبلىغىدىن ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىگە، ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنى تاۋار مەبلىغىگە، تاۋار مەبلىغىنى پۇل مەبلىغىگە ئايلاندۇرۇشى لازىم. مەبلەغ ھەرىكىتىنىڭ مانا مۇشۇنداق داۋاملاشتۇرۇپ تۇرغاندىلا ئاندىن سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەبلەغ پۇل شەكلىدە تۇرۇپ قالسا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىگە ئايلىنالمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىشمۇ رېئاللىققا ئايلىنالمايدۇ ۋە ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى ئەمگەك ۋاستىسى بىلەن ئەمگەك ئوبېكتى شەكلىدە تۇرۇپ قېلىپ ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بولمايدىكەن، رېئال ئىشلەپچىقىرىش جەريانىمۇ بولمايدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىلىپ، سېتىلىپ پۇلغا ئايلاندۇرۇلمىسا، كارخانا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالالمايدۇ ۋە ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى چىقىم قىلالمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى داۋاملىشالمايدۇ. شۇڭا، مەبلەغ ھەرىكىتىنىڭ قايسى بىر باسقۇچىدا توسالغۇ ياكى توختاپ قېلىش ئەھۋالى يۈز بەرسە سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى داۋاملاشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

ئىككىنچى، مەبلەغ ھەرىكىتى مەبلەغ قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنى ئاشۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ شەرتى. مەبلەغ پەقەت ھەرىكەت ياكى ئوبوروت جەريانىدىلا ئاندىن ئۆزىنى ساقلاپ قالالايدۇ. چۈنكى ئىستېمال قىممىتى ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ماددىي ئاساسى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ئىستېمال قىممىتى قىممەتنىڭ

ماددىي ھۆددىگەرى بولغاچقا، مەبلەغنىڭ ماددىي شەكلى مۇئەييەن مىقداردىكى تاۋار بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. تاۋار سېتىلمىسا مەبلەغنىڭ تاۋار شەكلى پۇل شەكلىگە ئايلانمايدۇ، ھەرىكەت توختايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى تەبىئىي كۆچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۆپەيلىدىن قىسمەن ياكى پۈتۈنلەي بۇزۇلىدۇ، مەبلەغنىڭ قىممىتىمۇ ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ماددىي ئاساسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئەگىشىپ يوقۇلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر مەبلەغ ھەرىكەت قىلمىسا ياكى ھەرىكىتى بەك ئاستا بولسا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى تۆپەيلىدىن قىممىتى زىيانغا ئۇچرايدۇ. تاۋارنىڭ قىممىتى ئۇنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۆزگىرىشىنىمۇ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن تاۋار ئۇزۇن مەزگىل ئامبارىدا تۇرۇپ قالسا، ياكى ئوخشاش خىلدىكى قىممىتى تۆۋەن يېڭى تاۋار مەيدانغا كەلسە، ياكى شۇ خىل يېڭى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى ئۆسسە، ئامباردىكى تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىدە ئۆزگىرىش بولمىدى دېگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «شۇنداق قىلىپ قىممەتتە ۋاقتى-ۋاقتى بىلەن يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بۇ ئىنقىلابلار ئۇلار رەت قىلىش لازىمدەك بولۇپ كۆرۈنگەن پىكىرنى، يەنى قىممەت كاپىتال سۈپىتىدە مۇستەقىل ياشاش قابىلىيىتىنى كەسىپ قىلىدۇ ۋە ئۆز ھەرىكىتى ئارقىلىق شۇ مۇستەقىل ياشاش قابىلىيىتىنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە مۇستەھكەملەيدۇ دېگەن پىكىرنى تەستىقلايدۇ.»① شۇنىڭ ئۈچۈن قىممەت كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبىيېكتىپ مۇستەقىللىقىغا ئىگە. ئۇنىڭ ئوبىيېكتىپ مۇستەقىللىقى كاپىتال ھەرىكىتىدە ئىسپاتلىنىدۇ، ھەمدە پەقەت ھەرىكەت جەريانىدىلا ئاندىن بۇ خىل مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قالالايدۇ ۋە كۆچەيتەلەيدۇ. بۇ مەبلەغ قىممىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

ئۈچىنچى، مەبلەغ ھەرىكىتى ئۆزلۈكسىز ھەل قىلغۇچ شەرتىنى زورايتالايدۇ. مەبلەغ قىممىتىنىڭ زورىيىشىدىكى مەنبە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى قوشۇمچە ئەمگىكى بولغاچقا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكى مەبلەغنىڭ ھاياتىي كۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەبلەغ ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىگە قانچە كۆپ ئىگە بولسا، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىمۇ شۇنچە زورىيىدۇ. لېكىن، شۇنى كۆرۈش كېرەككى، ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنىڭ ئىجتىمائىي شەكلى بولغان پايدا ۋە باج ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ھاسىل قىلىنىدۇ، ئەمما ئۇمۇ مۇئامىلە جەريانىدىن ئايرىلالمايدۇ. مۇئامىلە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى يارىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەنە مۇئامىلە جەريانىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇنداق

---

① ماركس: «كاپىتال» 2 - توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 148 - بەت.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

بولمايدىكەن پايدا بىلەن باجنى ئىشلەپچىقىرالمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىلسىمۇ ئۇ مەھسۇلات شەكلىدە تۇرۇپ قېلىپ ئەمەلىي پايدا ۋە باجغا ئايلىنالمايدۇ.

دېمەك، مەبلەغنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش، دۆلىتىمىز سودا-سانائەت كارخانىلىرى كۆكۈل بۆلىدىغان ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە. كارخانىلارنىڭ مەبلەغ ھەرىكىتى مەيلى ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ۋە زورايتىشتا بولسۇن، ياكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى داۋاملاشتۇرۇشتا بولسۇن كەم بولسا بولمايدىغان شەرت. مەبلەغنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ ياكى ئاجىز بولۇشى، ئۇنىڭ ھەرىكىتىگە، ئوبوروت سۈرئىتىگە باغلىق، ئوبوروت سۈرئىتى قانچە تېز بولسا، مەبلەغنىڭ ھاياتىي كۈچى شۇنچە جانلىنىدۇ، ئوبوروت سۈرئىتى قانچە ئاستا بولسا، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى شۇنچە زەئىپلىشىدۇ، مەبلەغ ھەرىكىتىنىڭ توختاپ قېلىشى ئۇنىڭ ھالاك بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

2

دۆلىتىمىز سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقارغان تاۋارلىرىنى تەكشۈرۈشتە مۇنداق ئىككى تەرەپنى ئاساس قىلىمىز. بىرى، قىممەت جەھەتتە، ئۇنىڭ ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن مەبلەغنى ئىشلىتىشنىڭ ئىقتىسادىي نەتىجىسى؛ يەنە بىرى، ئىستېمال قىممىتى جەھەتتە، ئۇنىڭ ماددىي نەتىجىسى؛ سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى بۇ ئىككى جەھەتتىكى سېلىشتۇرمىدىن ئىبارەت. ئاز ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن مەبلەغنى تېجەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى يۇقىرى بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا تۆۋەن بولىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئىككى جەھەتتىكى تەلەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: قىممەت جەھەتتىن قارىغاندا ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن مەبلەغنى تېجەپ ئىشلىتىپ پايدا ۋە باجنى ئاشۇرۇش؛ ئىستېمال قىممىتى جەھەتتىن قارىغاندا، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى بىلەن تۇرلىرىنى ئاشۇرۇش ھەمدە مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈش.

تۆۋەندە بىز مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى مەبلەغنىڭ قىممىتى دائىرىسىدىن نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ چىقىمىز:

بىرىنچى، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكەندە، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارىنى كېمەيتكىلى ۋە مەبلەغنى تېجەش مىقدارىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ھەر بىر سودا-سانائەت كارخانىلىرى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مۇئەييەن مىقداردىكى مەبلەغنى ئالدىن ئاۋانس قىلىدۇ. سودا-سانائەت كارخانە-

لىرىدىكى مەبلەغ ئوبوروتى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تۇرۇپ قالماي بەلكى مۇئامىلە ساھەسىدىمۇ تۇرىدۇ. شۇڭا، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇئامىلىسىنىڭ ئۆزگۈلۈپ قېلىشى تۈپەيلىدىن توختاپ قالماسلىقى ئۈچۈن مەبلەغ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشى، بىر قىسمى ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىدە تۇرۇشى، يەنە بىر قىسمى مۇئامىلە مەزگىلىدە تۇرۇشى لازىم. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالماي ئۈلۈپ بېرىلىشى ئۈچۈن سانائەت كاپىتالى باشتىن ئاخىر بىر قىسمى ئەمەلىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتنىشىدۇ، بىر قىسمى ئىشلەپچىقىرىشتا تۇرغان چاغدا! يەنە بىر قىسمى ھامان مۇئامىلە مەزگىلىدە تۇرىدۇ.»① بۇ ئىككى قىسىم مەبلەغ- نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى بىلەن مۇئامىلە ساھەسىدىكى تەقسىم قىلىنىش نىسبە- تى مەبلەغ ھەرىكىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ نىسبە- تىگە باغلىق بولۇپ، ئوخشاش بىر مەبلەغ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تۇرغاندا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا مۇئامىلە ساھەسىدە بولمايدۇ. مۇئامىلىدىكى مەبلەغمۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلمەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بەلگىلەنگەندە، مەبلەغنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنى مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشى ياكى قىسقارتىلىشى ئارقىلىق ئۇزارتىشقا ياكى قىسقارتىشقا بولىدۇ؛ مۇئامىلە ۋاقتى بەلگىلەنگەندە، مەبلەغنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ قىسقارتىلىشى ياكى ئۇزارتىلىشى ئار- قىلىق قىسقارتىشقا ياكى ئۇزارتىشقا بولىدۇ. سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىش- ئىشلەتكەن تۇراقسىز مەبلىغىنى يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئاساسەن كۆپەيتكىلى ياكى كىمەيتكىلى بولىدۇ. دۆلىتىمىز سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىدا ئۇزاقتىن بۇيان تۇ- راقسىز مەبلەغنى ئىشلىتىش جەھەتتە مەبلەغ ئوبوروتى بەك ئاستا، ئوبوروت ۋاق- تى بەك ئۇزۇن بولۇشتەك ئەھۋاللار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا ناھايىتى ئاستا بولدى. مەسىلەن، 1979- يىلىدىن 1981- يىلغىچە مەملىكىتىمىزدە تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئومۇمىي سوممىسى مەملىكەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 8% نى ئىگەل- لىگەن، غەرب ئەلالمىردە بولسا ئادەتتە مەملىكەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى- نىڭ 3% ىدىن تۆۋەنىنى ئىگەللەيدىكەن. مەملىكىتىمىزدە تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىش- لىتىلىش مىقدارى، تۇراقلىق مەبلەغقە قارىغاندا يەنىلا ئۆرلەش يۈزلىنىۋاتىدۇ. تۇر- ماقتا. مەسىلەن، 1978- يىلى تۇراقلىق مەبلەغ بىلەن تۇراقسىز مەبلەغنىڭ نىس- بىتى 67.5% ۋە 32.5% بولغان، 1981- يىلى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 65.6% ۋە 34.4% بولدى. 1983- يىلى مەملىكەت بويىچە سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ئىش- لەتكەن تۇراقسىز مەبلەغ 398 مىليارد 300 مىليون يۈەن بولدى. مۇشۇ سانىنى

① ماركس: «كاپىتال» خەنزۇچە نەشرى، 295 ـ بەت.

ئاساس قىلىپ ھېسابلىغاندا، ئەگەر تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئوبوروتى بىر كۈن ئىچى-
لىتىلسە، ئۇنىڭدىن ئىككى مىليارد يۈەن چامىسىدا ئىقتىساد قىلغىلى بولمدۇ. ئاپ-
تونوم رايونىمىزدا 1982- يىلى راسچوت ھېسابىدا ئىشغال قىلىنغان مەبلەغ 276
مىليون 830 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1978- يىلىدىكىدىن 84 مىليون 280 مىڭ
يۈەن، يەنى 43.7% ئېشىپ كەتكەن. شۇڭا، سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىش-
لەپچىقىرىش شارائىتىنى بىلەن مۇئامىلە شارائىتىنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى
بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىش ئارقىلىق تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈ-
نۈمىنى ئۆستۈرۈشىمىز لازىم.

ئىككىنچى، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكەندە مەبلەغنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمىنى
ئۆستۈرگىلى بولمدۇ. مۇئەييەن مىقداردىكى مەبلەغنىڭ رول ئويناش دەرىجىسى ئۆ-
زگىرىپ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تۈرلۈك يوشۇرۇن ئىقتىدارغا باغلىق. يوشۇرۇن
ئىقتىدارى مەبلەغنىڭ قىممەت مىقدارى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، مەبلەغ ئوبو-
روتىنىڭ سۈرئىتى مەبلەغنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشقا، ئۇنىڭ رول
ئويناش دەرىجىسىنىڭ چوڭ-كىچىك بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا،
سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلىغىنىڭ فۇنكسىيەسى بىلەن ئۇنىڭ تۈرلۈك رول
ئويناش شەكلىنى نەزەرىيە جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك. مەبلەغنىڭ فۇنكسە-
يەسى — جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن
ئۆز قىممىتىنى زورايتىشتىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ خىل فۇنكسىيەسى-
نىڭ ئورۇنلىنىشى ئۇنىڭ تۈرلۈك رول ئويناش شەكلىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ.
ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنىڭ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرمىغاندا قىممىتى تېخىمۇ زور
بولغان تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرالمايدۇ، پۇل مەبلىغىنىڭ فۇنكسىيەسىنى جارى قىل-
دۇرمىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىپ ئالالمايدۇ ۋە ئىش ھەققىنى چې-
قىم قىلالمايدۇ، تاۋار مەبلىغىنىڭ فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرمىغاندا، تاۋار سېتىل-
مايدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاۋار ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاۋانسلانغان مەبلەغ، پايدا ۋە
باج ئەمەلگە ئاشمايدۇ. سودا-سانائەت كارخانىلىرى مەبلىغىنىڭ فۇنكسىيەسى ھەم
ئۆزئارا پەرقلىق ھەم ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇپ ئۇ مەبلەغنىڭ تۈرلۈك رول ئوي-
ناش شەكلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا ئوبوروت ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا
بولۇشى تۈرلۈك رول ئويناش شەكلىدە تۇرغان مەبلەغنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى
جارى قىلدۇرۇشقا، مەبلەغنىڭ رول ئويناش دەرىجىسىگە ۋە مەبلەغنىڭ كۆپىيىشى
بىلەن كېمىيىشىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:
ئاۋانسلانغان كاپىتال«ئۈنۈملۈك كاپىتالغا ئايلانغانىدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ
يوشۇرۇن كۈچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يوشۇرۇن كۈچنىڭ چەكلىمىسىنى بۇ ئا-
ۋانسلانغان كاپىتالنىڭ قىممەت چەكلىمىسى بەلگىلىمەيدۇ، بۇ يوشۇرۇن كۈچ مەلۇم

دائىرە ئىچىدە تاشقى ئامىل جەھەتتە ۋە ئىچكى ئامىل جەھەتتە ئوخشىمىغان دەرىجىدە رولنى جارى قىلدۇرىدۇ.»① شۇڭا سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ ئوبوروتى قانچە تېز بولسا ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان مەبلەغ شۇنچە ئاز بولىدۇ. مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ سۈرئىتى قانچە تېز بولسا، ئۇنىڭ تۇرلۈك رول ئويناش شەكىللىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى فۇنكسىيەسىنىڭ يۇقىرى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. مەبلەغ ئوبوروتى قانچىكى ئاستا بولسا، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. ئوخشاش مىقداردىكى مەبلەغنىڭ باشقۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى شۇنچە تار بولىدۇ. شۇڭا مەبلەغنىڭ تۇرلۈك رول ئويناش شەكىللىرىگە، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى فۇنكسىيەسىنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشقا پۈرسەت يارىتىپ بېرىشى لازىم.

ئۈچىنچى، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكەندە مەبلەغنىڭ پايدا ياكى باج نىسبىتىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ پايدا نىسبىتى (باج نىسبىتى) كارخانىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە (ئادەتتە بىر يىل) جەمئىيەت ئۈچۈن يارىتىپ بېرىدىغان پايدا ئومۇمىي ئۆلۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىگىلەپ ئىشلەتكەن مەبلەغ ئومۇمىي ئۆلۈشىنىڭ سېلىشتۇرما نىسبىتى بولۇپ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقارغان پايدىسى كۆپەيسە مەبلەغ پايدا (باج) نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا، كارخانىنىڭ مەبلەغ پايدا (باج) نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ، ئەگەر كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقارغان پايدا (باج) ئومۇمىي مىقدارى ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا، ئۇنىڭ ئىگىلەپ ئىشلەتكەن مەبلەغ مىقدارى كۆپەيسە، ئۇنىڭ مەبلەغ پايدا (باج) نىسبىتى ئوخشاشلا تۆۋەن بولىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، ئۇنىڭ مەبلەغ پايدا (باج) نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ. پايدىنى (باجنى) ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتىدۇ. مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكەندە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قوبۇل قىلىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ئېشىپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن پايدا (باج) نىسبىتىمۇ ئېشىپ بارىدۇ.

سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ پايدا (باج) نىسبىتى كارخانا تىجارەتچىنىڭ ياخشى-يامانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئومۇمىي كۆرسەتكۈچ. ھازىر مەملىكىتىمىز سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ پايدا (باج) نىسبىتى بەك تۆۋەن بولۇپ، تارىختىكى ئەڭ ياخشى سەۋىيىگە يېتەلمەيۋاتىدۇ. مەملىكىتىمىز بويىچە سودا-سانائەت كارخانىلىرى ھەر 100 يۈەنلىك مەبلەغدىن ئەمەلگە ئاشۇرغان باج ياكى

① ماركس: «كاپىتال» 2-توم، خەنزۇچە نەشرى، 395-بەت.

www.uyghurkitap.com

پايدىسى بىرىنچى بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9040 يۈەن ئىدى. كېيىن تۆۋەنلەپ 1979- يىلى 17050 يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. ئەگەر ئاشۇ سىياسەتلەرمۇ بويىچە ھېسابلىغاندا بىرىنچى بەش يىللىق پىلان ۋاقتىدىكى سەۋىيىگە كەلسە بىر يىللىق باج ياكى پايدىنى نەچچە ئون مىليارد يۈەن ئاشۇرغىلى بولاتتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە مۇستەقىل ھېساباتنى يولغا قويغان سانائەت كارخانىلىرىدا ھەر 100 يۈەنلىك مەبلەغدىن ئەمەلگە ئاشۇرغان باج ياكى پايدا 1979- يىلى 13047 يۈەن بولۇپ، 1965- يىلدىكىدىن 30% تۆۋەن. بۇ مەملىكىتىمىزنىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئوتتۇرىچە سانىغا سېلىشتۇرغاندا تۆۋەن بولۇپلا قالماي، بەلكى قېرىنداش ئۆلكىلەردىنمۇ تۆۋەن. مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكەندە مەبلەغنىڭ ناھايىتى زور يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىۋالغىلى بولىدۇ.

تۆتىنچى، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكەندە، ئوخشاش مىقداردىكى مەبلەغ تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك كۈچى قوبۇل قىلالايدىغان بولىدۇ. سودا-سانائەت كارخانىلىرى مەبلەغنىڭ بىر قىسمىنى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈچۈن چىقىم قىلىدۇ. بۇ قىسىم مەبلەغنىڭ قىممىتىنى ئەمگەكچىلەر ئەمگەك جەريانىدا تەكرار ئىشلەپچىقىرىپ ئىش ھەققىنى تولدۇرىدىغان فوندقا ئايلاندۇرىدۇ. ئەمما ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ قىسىم يېڭى يارىتىلغان ئىش ھەققىنى تولدۇرىدىغان فوند تاۋار شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ قىسىم مەھسۇلات قىممىتى پۇل شەكلىدە رېئاللاشقاندىن كېيىن، ئاندىن يېڭىباشتىن ئىش ھەققىگە چىقىم قىلىنمىدۇ. شۇڭا ئەمگەك ھەققى مەبلىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ ئوبوروتىنى تېز ياكى ئاستا بولۇشى ئەمگەك ھەققى مەبلىغىنىڭ رول ئويناش دەرىجىسىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەبلەغ ئوبوروتى قانچىكى تېز بولسا ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك ھەققى فوندىنىڭ ئەمگەكچىلەر ئارىسىدىكى يېڭىباشتىن چىقىم قىلىنىش ئۆتىنچە كۆپ بولىدۇ. ئەكسىچە ئەگەر مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتى قانچىكى ئاستا بولسا، ئەمگەك ھەققى مەبلىغى ئىشلەپچىقىرىلغىنى بىلەن، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا پۇل شەكلىدە رېئاللىشالمىغانلىقتىن ئەمگەكچىلەر ئارىسىدا يېڭىباشتىن چىقىم قىلىلىشقا بولمايدۇ-دە ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەك ھەققى فوندىنىڭ ئەمگەكچىلەر ئارىسىدا چىقىم قىلىنىش ئۆتىنى سانىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئازىيىدۇ. ئەمگەك ھەققى فوندى ئىشلەپچىقىرىلغاندىن كېيىن ئۆز ۋاقتىدا پۇل شەكلىدە رېئاللىشالمىسا، بۇ كارخانىنىڭ بېڭىباشتىن ئەمگەك ھەققى مەبلىغىنى ئۈستىلەپ قوشۇشىغا توغرا كېلىدۇ-دە كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆزلۈكسىز داۋاملاشتۇرۇشقا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا ئەگەر كارخانىنىڭ ئۈستىلەپ سالىدىغان مەبلىغى بولمىسا، ئىشچىلار ئىشقا ئورۇنلىشالمايدۇ.

شۇكا مەبلەغ ئوبوروتى قانچە تېز بولسا، ئوخشاش مىقداردىكى مەبلەغنىڭ قوبۇل قىلىنىدىغان ئىشچىلار سانىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قوشۇمچە ئەمگىكى ياراتقان مەھسۇلات قىممىتىمۇ شۇنچە كۆپىيىدۇ. كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە پاراۋانلىق شارائىتىمۇ ياخشىلىنىپ ئەمگەكچىلەر دارامەتنىڭ ئۆسۈشىگە تېخىمۇ ياخشى ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادى بىر قەدەر قالاق، مەبلەغ كەم، نوپۇسى كۆپ، ئەمگەك كۈچى بايلىقى مول. چەكلىك مەبلەغ بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىدىغانلار سانىنى ئىمكان قەدەر ئاشۇرۇش ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان مۇھىم مەسىلە.

مەملىكىتىمىز سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ ئاستا بولۇشىدىكى سەۋەبلەر كۆپ. مەسىلەن، ماكرو جەھەتتىكى نىسبەت مۇناسىۋەت يەنى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەھەتتىكى سەۋەبلەر، كارخانىلارنىڭ ئۆزىدىكى سەۋەبلەر، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ۋە مۇئامىلە ساھەسىدىكى سەۋەبلەر ۋە باشقىلار. ماكرو ئىگىلىك جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، كارخانىلارنىڭ ئۆزىدىن ئالغاندا مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئاساسلىقى مەبلەغ ئوبوروت شارائىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى مەبلەغ ئوبوروت ۋاقتى — مەبلەغنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ يىغىندىسى. شۇڭا، مەبلەغ ئوبوروت ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولۇشى بىلەن، ئوبوروت سۈرئىتىنىڭ تېز-ئاستا بولۇشى مەبلەغنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىلەن مۇئامىلە شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان بارلىق ئامىللار مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار بولۇپ، مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىلەن مۇئامىلە شارائىتىنى ياخشىلاش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىش قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۈچ چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن:

بىرىنچىدىن، مەبلەغ سېلىش كۆلىمىنى مۇۋاپىق بەلگىلەپ، مەبلەغ قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، مەبلەغنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىنى تېزلىتىش كېرەك. سوتسىيالىستىك سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى يەنىلا تۇراقلىق مەبلەغ ۋە تۇراقسىز مەبلەغ دەپ ئايرىلىدۇ. ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىلەن مۇئامىلە شارائىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنىڭ قۇرۇلمىسى يەنى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

تۇراقلىق مەبلەغ بىلەن تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى ئوخشاش بولماي-
دۇ، ئوبوروت سۈرئىتىمۇ ئوخشمايدۇ. مەسىلەن، پولات-تۆمۈر، كېمەسازلىق قاتار-
لىق تارماقلارنىڭ تۇراقلىق مەبلىغىنىڭ سالمىقى بىر قەدەر زور بولۇپ، ئوبوروت
سۈرئىتى بىر قەدەر ئاستا؛ توقۇمىچىلىق، ئوزۇق-تۈلۈك قاتارلىق تارماقلارنىڭ تۇ-
راقسىز مەبلىغىنىڭ سالمىقى بىر قەدەر زور بولۇپ، ئوبوروت سۈرئىتى بىر قەدەر
تېز. شۇڭا ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى جەھەتتىن قارىغاندا،
مەبلەغنىڭ تەقسىم قىلىنىشى مۇۋاپىق بولۇشى لازىم. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى
ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقلارنىڭ مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتى ئاستا بولغاچقا، ئوبوروت
ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، بۇ تارماقلارغا مەبلەغ سالغاندا ئېلىمىزنىڭ مالىيە
كۈچى، ماددىي كۈچى ۋە ئادەم كۈچىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، مەبلەغ سېلىش كۆلىمىنى
دۆلەتنىڭ مادارىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، ئىگىلىكنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش كې-
رەك. ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقلارنىڭ مەبلەغ ئوبوروت سۈر-
ئىتى بىر قەدەر تېز بولغاچقا، ئوبوروت ۋاقتى قىسقا، سالغان مەبلەغنى قايتۇرۇپ
كېلىشى تېز، ئۇ دۆلەتكە تېخىمۇ كۆپ قۇرۇلۇش مەبلىغى يارىتىپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا،
بۇ تارماقلارغا سالغان مەبلەغنى مۇۋاپىق دەرىجىدە ئاشۇرۇش خەلق ئىگىلىكىنىڭ
تەرەققىياتىغا پايدىلىق.

ئىككىنچىدىن، ئىلمىي تېخنىكا، يېڭى ھۈنەر-سەنئەتنى كەڭ كۆلەمدە قوللا-
نىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ زامانىۋىيلىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك.
ئوخشاش بولمىغان كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولۇشى
ئاساسەن ئۇلارنىڭ ماددىي تېخنىكا شارائىتى، مەھسۇلات خاراكتېرى قاتارلىق ئامىل-
لارغا باغلىق. بۇ شارائىتلار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا
ئەگىشىپ داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەگەر ھەرقايسى سانائەت كارخانىلىرى
تەشەببۇسكارلىق بىلەن (ئەلۋەتتە بۇ شەرتلىك بولسىمۇ) ئىلغار پەن-تېخنىكا ئۇس-
كۇنىلىرىنى قوللانغاندا، مەھسۇلات ئۇسۇلىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ ھۈنەر-سەنئەت
ھالقىلىرىنى ئۆزگەرتكەندە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئەمگەك
ئوبيېكتىنىڭ رول ئويناش ۋاقتىنى قىسقارتقىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىزنىڭ
ئۇرغۇن سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۇنىلىرى كونا، ھۈ-
نەر-سەنئىتى قالاق ئەھۋالى تولۇق ئۆزگەرتىلگىنى يوق. 40-، 50-يىللاردىكى
ماشىنا ئۈسكۇنىلەر كېسەل ھالەتتە ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا پىلانلىق، باسقۇچلۇق
ھالدا يېڭىلاش، ئۆزگەرتىشنى نۇقتىلىق تۈتۈپ، سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى ئۇنۇملۇك ھالدا قىسقارتىش، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىش
ئارقىلىق ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش
لازىم. شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىشقا نىسبەتەن

ئېيتقاندا، بەزىدە ئاۋانىس مەبلەغ مىقدارىنىڭ ئېشىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ لېكىن تۇراقلىق مەبلەغنى دۆلەت كۆچى يار بېرىدىغان سەۋىيەدە تىزگىنلەپ تۇرۇش لازىم.

ئۇچۇنچىدىن، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئىلمىيلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىش، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىش كېرەك. سودا سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ۋە ئۇنىڭ مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ماددىي تېخنىكا شارائىتىدىن باشقا يەنە كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. تەبىئىي شارائىتى بىلەن ماددىي شارائىتىدا پەرق بولماي، ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتە پەرق بولسا، كارخانىلارنىڭ مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. باشقۇرۇش ئىلمى، مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتى تېز بولغانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى يۇقىرى بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەن بولىدۇ. كارخانىلار قانداق قىلغاندا ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرەلەيدۇ؟ ئالدى بىلەن كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئىلمىيلاشتۇرۇش، ئەمگەك تەشكىللىشىنى ياخشىلاش، كەسپىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، مەبلەغنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش، خام ئەشيا ۋە خىزمەت ۋاقتىنىڭ ئىسراپچىلىقىنى تۈگىتىش لازىم. نۆۋەتتە، ئېلىمىزنىڭ كارخانا باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئىلغار دۆلەتلەرگە قارىغاندا يەنىلا بىر قەدەر قالاق. بۇ ئاساسەن بەزى كارخانىلارنىڭ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشتا ماددىي سەرپىياتى يۇقىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەن، ئىسراپچىلىق ئېغىر، مەبلەغنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى بەك تۆۋەن بولۇشتەك ئەھۋاللاردا گەۋدىلىك كۆرۈنمدۇ. بۇ ھال كارخانىلاردىن: ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىش ئۈچۈن مەبلەغ سېلىشنى، كارخانىنىڭ ئەھۋالىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش، كارخانىنى ئىلمىي باشقۇرۇش ئۈچۈن كۆپرەك تىرىشچانلىق كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇۋاپىق غەملەپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىش كېرەك. كارخانىلارنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (ئاساسەن خام ئەشيا بىلەن قوشۇمچە ماتېرىيال) نىڭ زاپاس تۇرۇش ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئەمگەك جەريانى باشلانمىشتىن ئىلگىرى «مەلۇم مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئازدۇر-كۆپتۇر زاپاس ھالەتتە تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەدەممۇ-قەدەم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرىدۇ.»① ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ زاپاس مىقدارى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا

① ماركس: «كاپىتال» 2-توم، خەنزۇچە نەشرى، 273-بەت.

بولۇشىغا، ھەمدە مەبلەغ ئوبوروتىنىڭ سۈرئىتىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ زاپىسى بەك كۆپ بولۇپ كەتسە بېسىلىپ قالىدىغان ئەھۋالنى پەيدا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى ئۇزارتىۋېتىدۇ، مەبلەغ ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ زاپىسى بەك ئاز بولۇپ قالسا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. شۇڭا، ھەر بىر سودا-سانائەت كارخانىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقا بولىشىغا، تەمىنلەش بازىرىنىڭ يىراق-يېقىن ۋە قاتناش-تىرانسپورت شارائىتىنىڭ ياخشى-يامان بولۇشىغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى زاپىسىنىڭ مىقدارىنى مۇۋاپىق بەلگىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ھەم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ تۇساتسىزلىقىغا داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىشىغا، ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىشقا كاپالەتلىك قىلىپ مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتكىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ زاپىسى كۆپ، ۋاقتى بەك ئۇزۇن بولۇپ قالغاندا، بېسىلىپ قېلىش، بۇزۇلۇش، ئىسراپ بولۇش ۋە باشقا ئېھتىياجلار ئۈچۈن ئىشلىتىپ قويۇش ھادىسىلىرى كېلىپ چىقىدۇ، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى ئۇزارتىپ، مەبلەغنى ئىسراپ قىلىش بىلەنلا قالماي، تاۋارنىڭ تەننەرخىنى ئۆستۈرۈپ، تاۋارنىڭ سېتىلىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

بەشىنچىدىن، سېتىلىش يولى بار تاۋارلارنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىش، مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىش يولى بىلەن مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىش لازىم. مۇئامىلە ۋاقتى ئوبوروت ۋاقتىنىڭ زۆرۈر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ئۇ، سېتىۋېلىش ۋاقتى بىلەن سېتىش ۋاقتىدىن تۈزۈلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سېتىش ۋاقتى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. سېتىش ۋاقتى تاۋارنى بازارغا توشۇش ۋاقتى بىلەن تاۋارنىڭ سېتىلىش ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېلىممىز سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ ئوبوروتى بەك ئاستا بۇ، تاۋارلارنىڭ سۈپىتىنىڭ ناچارلىقى، باھاسىنىڭ يۇقىرىلىقى، سېتىلىش يولىنىڭ بولمىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلەتمەكچى بولسا سودا-سانائەت كارخانىلىرى سوتسىيالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتىنى ئاساس قىلىشى، بازارلارنى تەكشۈرۈش بىلەن مۇلچەرلەشنى كۈچەيتىش ئارقىلىق سېتىلىش يولى بار تاۋارلارنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىشى، شۇنىڭدەك ئېھتىياجنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ مەھسۇلات قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، مەھسۇلات سۈپىتىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈپ ۋە ئۇزلۇكسىز يېڭىلاپ تۇرۇش لازىم. سېتىلىش يولى بار، سۈپىتى ياخشى، باھاسى ئەرزان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئىستېمالچىلارنى تەمىنلەش مۇئامىلە جەريانى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا، مۇئامىلە يولىنى كەڭ ئېچىپ، بازارلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، مۇئامىلە ھالقىلىرىنى ئازايتىپ، سودا مەركەزلىرىنى كۆپەيتىش ھەمدە ئەقلىگە مۇۋاپىق بازار سىس-

ئېھمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. بۇ مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىپ، مەبلەغ ئو-بوروتىنى تېزلىتىشتە ئىنتايىن مۇھىم.

ئالتىنچىدىن، تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، سودا-سانائەت كارخانىلىرىنى نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە ئىقتىسادىي گەۋ-دىگە ئايلاندۇرۇش لازىم. سودا-سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلەغ ئوبوروتىنى تېز-لىتىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈشتە ئەڭ مۇھىمى كارخانا بىلەن ئىشچى-خىز-مەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقى، تەشەببۇسكارلىقى تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇشى لازىم. كار-خانىنىڭ ھەم تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ھەم ئىگىلىك باشقۇرغۇچى خاراكتېرىنى ئايە-دىگىلاشتۇرۇپ، تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، «چوڭ قازانىنىڭ ئېشىنى يەبدىغان»، «تۆمۈر تاۋاقنى ھېسداشلىق قىلمىدىغان»، «ئىشقا چىقىپ كۈچ چىقارمايدىغان»، «ئىشلىگەنلەر بىلەن ئىشلىمىگەنلەر ئوخشاش بولمىد-غان، ياخشى ئىشلىمىگەنلەر بىلەن ناچار ئىشلىگەنلەر ئوخشاش بولمىدىغان» ئەھ-ۋالنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش لازىم. كارخانا ئۆزىنىڭ ھەم تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى، ھەم ئىگىلىك باشقۇرغۇچى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنده، تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىق-تىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى تېخىمۇ ئوبدان يولغا قويغىلى بولمىدۇ. كارخانا ئىش-چى-خىزمەتچىلىرىنى ئەمگەك مۇئىسى بىلەن ماددىي مەنپەئەتنى ئۆزئارا بىرلەش-تۈرۈش، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى كارخانىنىڭ پايدا-زىيىنىغاكۆڭۈل بۆلمىدىغان قىلىش لازىم. ئۇلار ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە كۆڭۈل بۆلمىدىغان، ۋاقتىنى قەدىرلەمىدىغان، ئىقە-تىساد قىلمىدىغان، ئىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرمىدىغان بولغاندىلا ئاندىن مەبلەغ ئوبورو-تىنى تېزلىتىشنىڭ ئېچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى مەيدانغا كەلتۈرگىلى بولمىدۇ. كارخانىلار تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا تويغاندا، سىياسىي، ئىدىيىۋي خىزمەتنى ۋە قانۇن كۈچ قارىشىنى كۈچەيتىشى، رەھبەرلىك قۇرۇلمىسىنى ساغلاملاشتۇرۇپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆس-تۈرۈشى، زۆرۈر بولغان قائىدە-تۈزۈملەرنى ئورنۇتۇپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلا-ھاتىنى قەتئىي ئېغىشماي ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

مارکسزملىق مىللەت قارىشىنى ئۆگىنەيلى ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرايلى

ئىمام ھەسەن

مارکسزملىق مىللەت قارىشىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇش يېڭى تارىخىي دەۋرىدىكى مىللىي مەسىلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى توغرا تونۇش ۋە ئۇنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئاچقۇچى. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مىللىي سىياسىتىنى چۈشىنىش ھەمدە ئۇنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىسىز بولغان بەزى ناتوغرا مەسىلەرنىڭ يۈز بېرىشى مارکسزملىق مىللەت قارىشىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇشنى تۇتماسلىق بىلەن، نېمىنىڭ مارکسزملىق مىللەت قارىشى، نېمىنىڭ بۇرژۇئا مىللەت قارىشى ئىكەنلىكىنى ئاجرىتىپ ئالالماسلىق بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنىڭ ئۈچۈن مارکسزملىق مىللەت قارىشىنى ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇشنى مىللىي خىزمەتتىكى مۇھىم بىر خىزمەت قاتارىدا تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

مىللەتنىڭ پەيدا بولۇش مەسىلىسىنى ئېنگىلىس «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» دېگەن ئەسىرىدىكى «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىشىدا جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى» دېگەن قىسمىدا ئېنىق بايان قىلىپ ئۆتكەن، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تېخىمۇ خىلمۇ-خىل، تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە تېخىمۇ ھەر تەرەپلىمە بولۇپ باردى. ئۇۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتىن باشقا يەنە دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقتىن كېيىن، يىپ ئىگرىش، رەخ توقۇش، مەدەن ئېرىتىش، ساپال قاچا ياساش ۋە دېڭىز قاتنىشى كېلىپ چىقتى. سودا ۋە قول سانائىتى بىلەن بىللە ئاخىرىدا سەنئەت ۋە ئىلىم-پەن مەيدانغا كەلدى. قەبىلىلەر تەرەققى قىلىپ مىللەت ۋە دۆلەتكە ئايلاندى① بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مىللەت ئىنسانلار پەيدا بولۇپ مۇئەييەن تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئاندىن پەيدا بولغان. «ھەرقانداق تارىخىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش، مىللەتمۇ ئۆزگىرىش قانۇنىغا ئىتائەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۆز تارىخى ۋە باش-ئاخىرى بولىدۇ.»② مىللەتنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققى قىلىش، ئاخىرى بېرىپ يوقىلىشتەك ئوبىيېك-

ئىپ قانۇنىيىتى ھەرقانداق كىشىنىڭ سوبيېكتىپ ئىرادىسىگە بېقىنمايدۇ.

ماركسىزمنىڭ قارىشىچە مىللەت ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە شەكىللەنگەن. كاپىتالىستىك جەمئىيەت ھازىرقى زامان مىللەتلىرى شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان دەۋر. سوتسىيالىزم دەۋرى مىللەتلەر ئەتراپلىق، تولۇق راۋاجلىنىدىغان ۋە گۈللىنىدىغان دەۋر. كوممۇنىزم دەۋرى مىللەت قەدىمۇ - قەدەم يوقىلىدىغان دەۋر. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك ئاستا - ئاستا كىچىكلەپ يوقىلىشقا قاراپ ماڭىدۇ. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە ئىجتىمائىيلىشىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشى، مىللەت بىلەن مىللەت، دۆلەت بىلەن دۆلەت مەنپەئەتىنى بىر - بىرىگە چەمبەرچەس باغلاشنى تەقەززا قىلماقتا، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىنى كۈندىن -كۈنگە قويۇقلاشتۇرماقتا، ھەر قايسى مىللەت ۋە دۆلەتلەر- نىڭ ئالدىغا دۇنياغا نەزەر سېلىپ، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، دۇنيادىكى مىللەتلەر سەۋ- يىسىگە يېتىۋېلىش كېرەكمۇ ياكى ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئىلغار دۆلەتلەر، ئىلغار مىللەت- لەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقنى داۋاملىق چوڭايتىپ، قالاقلىق، نامراتلىقنى ساقلاپ قېلىش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىنى قويماقتا. تارىخنىڭ تەرەققىيات ئەمەلىيىتى ئىشىكنى تاقىۋېلىپ كەلگۈسىگە نەزەر سالمىغان ھەر قان- داق دۆلەت ياكى ھەر قانداق مىللەتنىڭ نامراتلىقتىن، قالاقلىقتىن مەدەنىيەتسىز- لىكتىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، باشقىلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىنىپ، دەپ- سەندە قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدىكى ئىشىك تاقىۋېلىشنى كەسكىن تەنقىت قىلغان، مىللىي توساقلارنى بۇزۇپ تاشلايدىغان مىللىي مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى قىزغىن مەدھىلەپ «پرولېتارىيات مىللەتچىلىكىنى مۇستەھكەملەيدىغان ھېچ قانداق چارىنى ياقىلمايدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇ، مىللىي پەرقلەرنى يوقۇتۇشقا، مىللىي توساقلارنى بۇزۇپ تاشلاشقا يارىدەم بېرىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى مىللەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈندىن - كۈنگە مۇستەھكەملە- نىشىنى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا قوشۇلۇپ كېتىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان نەرسە- لەرنىڭ ھەممىسىنى ياقىلايدۇ»③ دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. مىللەتلەرنىڭ قوشۇ- لۇپ كېتىشى، ئاخىرى بېرىپ يوقىلىشى تارىخىي تەرەققىياتتىكى مۇقەررەر يۈزلىنىش. بۇ يۈزلىنىشنى ھېچقانداق كۈچ توساپ ئالالمايدۇ. ئەگەر بىز مىللىتىمىزنى تەرەق- قى قىلدۇرۇپ ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدۇرىمىز دەيدىكەنمىز، چوقۇم ئىشىكنى كەڭ ئېچىۋېتىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىنى، ئىلغار ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى، ئىلغار تۇرمۇش ئۇسۇلىنى، تىلنى ئۆگىنىشكە قارىتا قىزغىن قوللاش، قارشى ئېلىش ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرۈش پوزىتسىيىسىدە بولۇشى- مىز، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى ئۆگىنىشكە، ئۆز ئارا يېقىنلىشىشقا

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئىدىيەلەرنى تۇزىتىشىمىز قالاق، ناچار، مۇتەئەسسىپ نەرسىلەرنى ئىسلاھ قىلىشىمىز، دەۋرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ زامانغا كەلگۈسىگە يۈزلىنىشىمىز لازىم.

ئازادلىقتىن كېيىن بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ توغرا مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر، تەرەققىياتلار، نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولدى. بولۇپمۇ ئىچكى جەھەتتىن ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش تاشقى جەھەتتە ئىشىكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئاز سانلىق مىللەت خەلقىمۇ ئۇزاق مەزگىل شۇغۇللىنىپ كەلگەن قالاق ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ياكى يېرىم تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھالەتتىن ھالقىپ چىقىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى. ئىقتىسادتىكى بۇ خىل تەرەققىي قىلىش، جانلىنىشقا ئەگىشىپ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى باردى-كەلدى قويۇقلاشتى، ئۆز ئارا ئۆگىنىش، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق كۈچەيدى. بۇ خىل ياخشى يۈزلىنىش بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ كېڭىيىدۇ، تېخىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتىدۇ. بۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن ئىلغار ھادىسە، ھەر جەھەتتىكى قوللاشقا، مەدەت بېرىشىكە ئېرىشىشى كېرەك. بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى، خەلقى ئاكتىپ قوللىشى، مەدەت بېرىشى كېرەك. ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزمۇ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا بىر قەدەر ئارقىدا تۇرماقتا. ئېلىمىزدىكى ئىلغارراق بولغان خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا پەرق ناھايىتى زور. خەلقئارادىكى ئىلغار مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق تېخىمۇ چوڭ. تەكرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ يېزا - قىشلاقلاردا، چەت، ياقا جايلاردا ئەزەلدىن تارتىپ ئولتۇراقلىشىپ، ۋەتەن زېمىنىنى ئېچىشقا، ۋەتەننىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشكە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى تېخىچە قالاقلىق، نادانلىق، نامراتلىقتىن ئۆزۈل - كېسىل قۇتۇلۇپ كەتكىنى يوق. ئۇ يەرلەردە فېئودالىق، خۇراپاتلىق، مۇتەئەسسىپلىك تۇرلىرى خەلقىمىزنىڭ قول - پۇتىنى چىرمىۋېلىپ يېڭىلىقنى قوبۇل قىلىشقا، ئىلىم - پەن ئۆگىنىشكە، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار تەرەققىياتىنى قوبۇل قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلماقتا. بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ يەنە داۋاملىشىۋېرىشىنى خەلقىمىز ھەرگىز راۋا كۆرمەيدۇ. بەلكى ئۆزلىرىنىڭ پەن مەدەنىيەت

سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە ئالغا بېسىشنى، ئىلغار مىللەتلەر قاتارىغا ئۆتۈشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىدۇ.

ماركسىزملىق قارىشىچە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى ئاساسىدىكى بىر خىل يۈزلىنىش بولۇپ ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرىدىغان ئىش، خۇددى ماۋزېدوڭ ئېيتقانىدەك: «ئاۋال سىنىپ يوقىلىدۇ، ئاندىن دۆلەت يوقىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا مىللەت يوقىلىدۇ»④ مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ دۇنيا بويىچە بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كېتىشى ھازىرقى سوتسىيالىزم باسقۇچىدا بولىدىغان ئىش ئەمەس، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا «مىللىي زۇلۇم ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىلىدۇ. بۇ باسقۇچ ئىلگىرىكى ئېزىلگۈچى مىللەت ۋە مىللەتلەر ئىلى راۋاجلىنىدىغان ۋەگۈللىنىدىغان باسقۇچ بولىدۇ. مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك-ھوقۇقنى ھۆكۈمرانلىقىدىغان باسقۇچ بولىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى گۇمان يوقىتىلىدىغان باسقۇچ بولىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا خەلقئارا ئالاقە ئورنىتىلغان ۋە مۇستەھكەملىنىدىغان باسقۇچ بولىدۇ»⑤ سوتسىيالىزم باسقۇچىدا مىللەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك، مىللىي پەرق يەنىلا ساقلىنىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ تارىختىن قالغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەھمىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە تۈگەتكىلى بولمايدۇ. پارتىيە ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مىللىي سىياسەتلىرىدە سوتسىيالىزم باسقۇچىدا بولىدىغان ئىش ئەمەس، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا «مىللىي زۇلۇم ئۈزۈل-كېسىل يوقىتىلىدۇ. بۇ باسقۇچ ئىلگىرىكى ئېزىلگۈچى مىللەت ۋە مىللەتلەر ئىلى راۋاجلىنىدىغان ۋەگۈللىنىدىغان باسقۇچ بولىدۇ. مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك-ھوقۇقنى ھۆكۈمرانلىقىدىغان باسقۇچ بولىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى گۇمان يوقىتىلىدىغان باسقۇچ بولىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا خەلقئارا ئالاقە ئورنىتىلغان ۋە مۇستەھكەملىنىدىغان باسقۇچ بولىدۇ»⑤ سوتسىيالىزم باسقۇچىدا مىللەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك، مىللىي پەرق يەنىلا ساقلىنىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ تارىختىن قالغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەھمىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە تۈگەتكىلى بولمايدۇ. پارتىيە ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مىللىي سىياسەتلىرىدە سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى مىللەت ۋە مىللىي پەرقنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى ھېسابقا ئېلىنغان. مىللەتلەرنى ئورتاق گۈللەندۈرۈش، ئورتاق راۋاجلاندۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغان.

دېمەك، مىللەت بىر تارىخىي ھادىسە بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا قەدەممۇ - قەدەم شەكىللەنگەن. ئۇ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يەنە ئۇزاق بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەمدە ئاخىرى بېرىپ يۇقىلىدۇ. سوتسىيالىزم باسقۇچى مىللەت يوقىلىدىغان باسقۇچ ئەمەس، بەلكى مىللەت ئورتاق گۈللىنىدىغان، راۋاجلىنىدىغان باسقۇچ، بىز مىللىتىمىزنى گۈللەندۈرۈپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا تارىختىن قېپقالغان ئەھمىيەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىمىز، دۇنياداكى ئىلغار مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدۇرىمىز دەيدىكەنمىز بىكىنمىچىلىكىكە قارشى تۇرۇپ، ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىشىمىز كېرەك.

مىللەتلەرنىڭ پەيدا بولىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەردە مىللەتقارىشمۇ مەيدانغا كەلدى. مىللەت قارىشى دۇنيا قاراشنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مىللەت ۋە مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى كۆز قارىشى، شۇنىڭدىن مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى پىراگىراممىسى ۋە سىياسىتى، ئىنسانلار سىنىپلارغا بۆلۈنگەندىن كېيىن، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىگە قارىتا ئۆزلىرىنىڭ سىنىپى

مەنپەئەتتىنى چىقىش قىلىپ ئوخشاش بولمىمان قاراشتا بولۇپ كەلدى.

ئۇلارنىڭ مىللەت قارىشى ئوخشىمىغانلىقتىن مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىگە تەدىقان پوزىتسىيەسى، ھەل قىلىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمىدى. بۇگۈنكى دۇنيادا پرولېتارىيات مىللىي قارىشى ۋە بۇرژۇئا مىللەت قارىشىدىن ئىبارەت بىر-بىرىگە تۇپتىن قارىمۇ-قارشى بولغان ئىككى خىل مىللەت قارىشى مەۋجۇت.

پرولېتارىيات مىللەت قارىشى — پرولېتارىيات ۋە ئۇنىڭ پارتىيەسىنىڭ مىللەتىنى، مىللىي مەسىلىنى كۆزىتىشتىكى ئومۇمى كۆز قارىشى، شۇنىڭدەك مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى پىراگىراممىسى، پرولېتارىيات مىللەت قارىشى دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىملىق قاراشتا چىڭ تۇرۇش ئارقىلىق مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىنى كۆزىتىدۇ ۋە بىر تەرەپ قىلىدۇ. پرولېتارىيات مىللەت قارىشى پرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنىڭ بىر قىسمى، بىزنىڭ مىللەتنى ۋە مىللىي مەسىلىنى كۆزىتىش ھەم ئۇنى ھەل قىلىشىمىزنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى. ئىنتېرناتسىئونالىزم پرولېتارىياتنىڭ مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئەڭ ئالى پىرىنسىپى. لېنىن: «پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىئونالىزىمى بولسا، بىرىنچىدىن بىر دۆلەتتىكى پرولېتارىيات كۆرىشىنىڭ مەنپەئىتىنى پۈتۈن دۇنيا دائىرىسىدىكى پرولېتارىيات كۆرىشىنىڭ مەنپەئىتىگە بويسۇندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىككىنچىدىن بۇرژۇئازىيە ئۆستىدىن غەلبە قىلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ خەلقىنى كاپىتالىزىمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدا ئەڭ زور مىللىي قۇربانلار بېرىشىگە قادىر بولۇشى ۋە قەتئىي بەل باغلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ.»⑥ دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىئونالىزىمى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئىنقىلابىي مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا كۆرۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ، مىللىي مەسىلىنى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئومۇمىي مەسىلىسىنىڭ بىر قىسمى دەپ قارايدۇ. مانا بۇ ماركسىزملىق مىللەت قارىشىنىڭ مىللىي مەسىلىسىگە مۇئامىلە قىلىش ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئاساسىي پرىنسىپى. «كومموپىستىڭ پارتىيە خىتاپنامىسى» دا «كىشىنىڭ كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى يوقىتىلغان ھامان مىللەتنىڭ مىللەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىمۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يوقىلىدۇ، مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىق يوقالغان ھامان، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۇشمەنلىك مۇناسىۋەتلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە يوقىلىدۇ.»⑦ دەپ كۆرسەتكەن. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە، كىشىنىڭ كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئاللىقاچان يوقىتىلغان، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقمۇ تۈگىتىلگەن. ھەر مىللەت خەلقى ئاللىقاچان جەمئىيەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى باراۋەرسىزلىك ۋە ئۆچمەنلىكىنىڭ ئورنىنى مىلىي باراۋەرلىك، مىللىي ئىتتىپاقلىق ئىگىلىگەن دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي

قانۇندا، «مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى باب - باراۋەر، ھەرقانداق مىللىي ئىزىش، مىللىي كەمسىتىش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ» دەپ يېزىلسىپ مىللەتلەر-نىڭ سىياسىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكھوقۇقى قانۇنلاشتۇرۇلغان. ھەرقانداق بىر مىل-لەت سىياسىي جەھەتتىكى باراۋەرلىك ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرماي تۇرۇپ ئىقتىسات مەدەنىيەت ۋە تۇرمۇشنىڭ باشقا ساھەلىرىدىكى باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تە-سەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئېلىمىزدىكى 50 نەچچە مىللەت خەلقى پارتىيە-مىزنىڭ رەھبەرلىكىدە سىياسىي جەھەتتىكى باراۋەرلىكنى ئاللىقاچان ئىشقا ئاشۇرۇپ بولغان. ئەمدىكى مەسىلە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىختىن قەپقالغان ئىقتىسات، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەڭسىزلىكنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭا ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق گۈللىنىدىغان ۋە تەرەققىي قىلىدىغان سوتسىيالىستىك يولغا قەتئىي مېڭىپ، ھەرقانداق مىللىي مەنپەئەتنى ئورتاق مەنپەئەتكە بويسۇندۇرۇش كېرەك. مىللەتلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىش، كادىرلار بولۇپمۇ رەھ-بىرى كادىرلار ئەمەل قىلىشقا تىگىشلىك مۇھىم پىرىنسىپ، مانا مۇشۇ مۇھىم ئالدىنقى شەرت ئاستىدا ھەر قايسى مىللەتلەرلەرنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتىگە ئېتىۋار بېرىشىمىز، مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتى بىلەن ئورتاق مەنپەئىتىنى زىچ بىر-لەشتۇرىشىمىز، ھەم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى بولۇشى-مىز، ھەم ئۆز مىللەت خەلقىمىز مەنپەئىتىنىڭ ۋەكىلى بولۇشىمىز لازىم.

پرولېتارىيات مىللەت قارىشى مىللەتلەر باراۋەرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ سىياسىي قانۇن جەھەتلەردە باراۋەرلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشنى تەشەببۇس قىلىپلا قالماستىن، بەلكى مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى-دىمۇ (جۈملىدىن سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، تىل - يېزىق، ئۇرۇپ-ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ) تامامەن باراۋەر بولۇشنى تەشەب-بۇس قىلىدۇ. مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى پرولېتارىيات مىللەت قارىشىنىڭ يادروسى، شۇڭا پرولېتارىيات مىللەت قارىشى ھەر قانداق مىللەتنىڭ ھەر قانداق جەھەتتە، ھەرقانداق ئېھتىياجغا ئىگە بولۇۋېلىشىغا يول قويمايدۇ. شۇنداقلا باشقا ھەر قان-داق مىللەتنىڭ ھەر قانداق جەھەتتىكى باراۋەرلىك ھوقۇقىغا سەل قاراشقا ياكى ئۇنى ئىنكار قىلىشقىمۇ يول قويۇلمايدۇ. چۈنكى پرولېتارىيات ئېتىرناتسىئونالىزىم-نىڭ ماھىيىتى بولسا، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق مۇناسە-ۋىتىنى قوغداش ۋە راجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىئونالىزمىنىڭ قارىشىچە مىللەتلەرنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ھەممىسى باب-باراۋەر. چۈنكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى تارىخنىڭ ياراتقۇچىسى، جەمئىيەت-نىڭ خوجايىنى. مىللەت مەيلى چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭ

ئىجتىمائىي تەرەققىياتى قانداق بولسۇن ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقى بۇلىدۇ. ھەممىسى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشقان بولىدۇ. مىللىي باراۋەرلىك، مىللىي ئىتتىپاقلىقنىڭ ئاساسىي ۋە ئالدىنقى شەرتى، مىللىي باراۋەرلىكتە چىڭ تۇرۇش پىرىنسىپى مارکسىزمنىڭ مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى تۈپ پىرىنسىپى. مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىش - قىلماسلىق، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش - تۇرماسلىق، جىڭ مارکسىزمچى بىلەن جا مارکسىزمچىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم. لېنىن مىللەتلەر باراۋەرلىكىدە چىڭ تۇرغاندىلا ئاندىن «مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زەرىچىلىك ئىشەنمەسلىك، يىراقلىشىش گۇمان ۋە ئۆچلىشىشلەرنى تۈگەتكىلى بولىدۇ»⑧ دەپ كۆرسەتمىدۇ. بۇ جەھەتتە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداشقا چوڭ مىللەر تېخىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەرەققىيات جەھەتتىلا ئىلگىرى-كېيىنلىك پەرقى بولىدۇ، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات جەھەتتىكى ئىلگىرى-كېيىنلىك پەرقىنى مۇرەككەپ ئىجتىمائىي تارىخىي سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭغا بۇژۇئازىيەنىڭ «ئەلا مىللەت»، «پەس مىللەت» دېگەن ئەكسىيەتچىل مىللەت قارىشى بويىچە قارىساق توغرا بولمايدۇ.

مارکسىزمنىڭ قارىشىچە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى بىلەن مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى زىچ مۇناسىۋەتلىك، مىللىي باراۋەرلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى. مىللىي باراۋەرلىك بولمىغان يەردە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداقلا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ياخشىلىماي تۇرۇپ، ھەقىقى مىللىي باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرغىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا مىللىي باراۋەرلىك بىلەن مىللىي ئىتتىپاقلىق مەسىلىسىنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە، بىرىنى تەكىتلەپ بىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. مىللەتلەر باراۋەرلىكى بىلەن مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ھەقىقىي يولغا قويۇش پارتىيىمىز ئىزچىل چىڭ تۇرۇپ كەلگەن سىياسەت. پارتىيىمىز مارکسىزملىق مىللەت تەزەررىيسى ۋە مىللەت قارىشىغا ئەمەل قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلى ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولۇش، مىللەتلەرنى ئورتاق گۈللەندۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بىر قاتار سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقتى ۋە يولغا قويدى. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ بىرەدەكلىكى ئاستىدىكى سوتسىيالىستىك مىللىي مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت، ئۆگىنىش، تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆز - ئارا چوڭقۇر مۇھەببەت ئورناتتى. بۇ خىل سوتسىيالىستىك مىللىي مۇناسىۋەت ھەر خىل بوران چاپقۇنلارنىڭ، بولۇپمۇ 10 يىللىق مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ دەھشەتلىك بورانى - چاپقۇنلىرىنىڭ سىنىقىدىن ئۆتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن

بىز مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى باراۋەرلىك ، ئىتتىپاقلىقنى قەدىرلىشىمىز ۋە ئۇنى ئاسرىشىمىز كېرەك.

بۇرژۇئا مىللەت قارىشى — بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ پارتىيىسىنىڭ مىللەتنى ۋە مىللىي مەسىلىنى كۆزىتىشتىكى ئومۇمىي كۆز قارىشى بولۇپ، بۇرژۇئا دۇنيا قارىشىنىڭ بىر قىسمى. بۇرژۇئا مىللەتچىلىكى بۇرژۇئا مىللەت قارىشىنىڭ يادروسى، ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىگە تۇتقان مۇئامىلىسى ۋە ئۇنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزىرى ھەم ئاساسىي پىرىنسىپى. بۇرژۇئازىيە بۇرژۇئا مىللەت قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مىللىي باراۋەرسىزلىك نەزەريىسىدە چىڭ تۇرۇپ، مىللىي ئېزىش، مىللىي زۇلۇم، مىللىي كەمسىتىش سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ.

مىللىي مەسىلىدە پرولېتارىيات ئىنتىرناتسىئونالىزىمى بىلەن بۇرژۇئا مىللەتچىلىكى بىر - بىرىگە تۇپتىن قارمۇ - قارىشى، لېنىن مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «بۇرژۇئا مىللەتچىلىكى بىلەن پرولېتارىيات ئىنتىرناتسىئونالىزىمى - كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان بىربىرىگە قارمۇ - قارشى ئىككى شۇئار پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىككى چوڭ سىنىپقا مەنسۇپ بولۇپ، مىللىي مەسىلىدىكى ئىككى خىل سىياسەتكە (ئىككى خىل دۇنيا قاراشقا) ۋەكىللىك قىلىدۇ.»⑨ پرولېتارىيات مىللەت قارىشى بىلەن بۇرژۇئا مىللەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق قارىمۇ - قارشىلىق ۋە كۈرەش مارکسىزم دۇنياغا كەلگەن كۈندىن تارتىپ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. مىللەتنىڭ يوقىلىشى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريان بولغانلىقتىن، ئىككى خىل مىللەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى قارمۇ - قارشىلىق ۋە كۈرەشمۇ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەمدە مىللىي مۇناسىۋەتتە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

مىللەتچىلىك بۇرژۇئا مىللەت قارىشىنىڭ يادروسى. مىللەتچىلىكتە بۇرژۇئازىيە ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلارنىڭ ماھىيىتى ۋە مەنپەئىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇرژۇئازىيە ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرىقى ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپ، ئۇ ھەمدە ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغلىشىدۇ، ھەمدە مىللەتچىلىكنى چېكىگە يەتكۈزىدۇ. ئۆزىنى مىللەتنىڭ ۋەكىلى، مىللىي مەنپەئەتنىڭ ھامىسى قىلىپ نىقابلايدۇ. شۇڭا ئۇ زور ئالدامچىلىققا ۋە بىخۇتلاشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە. مىللىي باراۋەرسىزلىك نەزەريىسىدە چىڭ تۇرۇش، بۇرژۇئا مىللەت قارىشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرژۇئازىيە مىللىي زۇلۇم، مىللىي ئاسسىملاتسىيە، مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي تەڭسىزلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزىدۇ. مىللىي زىددىيەت، مىللىي ئۆچمەنلىك پەيدا قىلىدۇ. مىللەتچىلىك كەيپىياتىنى قوزغايدۇ، مىللىي ماجرا پەيدا قىلىدۇ. بۇرژۇئا مىللەتچىلىكىنىڭ تۈپ مەقسىدىدىن ئېيتقاندا پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىئونالىزمى بىلەن تۈپتىن قارمۇ قارشى، ئىككىسىنىڭكېلىشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ھەرقايسى دەۋرلەردە، تۈرلۈك دۆلەتلەردە، تۈرلۈك تارىخىي شارائىتلاردا بۇرژۇئا مىللەتچىلىكىنىڭ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ماركسىزمچىلار بورژۇئا مىللەتچىلىكىنى ئابستراكت تاقىلا كۆزەتمەستىن، بەلكى ئۇنى تارىخىي يوسۇندا كونكرېت تەھلىل قىلىپ مۇئا-مىلە قىلىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بۇرژۇئازىيە ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتسىيەچى سىنىپ-لارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، مىللىي زۇلۇمنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىنىپىي ئاساسى قۇ-مۇرۇپ تاشلىنىپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى دۆلەتنىڭ خوجىسىغا ئايلان-دى. ھەر مىللەت خەلقى ئۆزۈل-كېسىل ئازادلىققا ئېرىشتى، ئىلىمىزدىكى مىل-لىي مۇناسىۋەت باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق ئاساسىدىكى مىللىي مۇناسىۋەت-كە ئايلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق شەكلىدىكى بۇرژۇئا مىللەتچىلىكى سوتسىيە-لىزم دەۋرىدە زىيانلىق، ئۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرۇش لازىم. سوتسىيالىزم دەۋرىدە سىنىپىي كۈرەش مەلۇم دائىرىدە، يەنىلا ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. مىللىي مۇناسى-ۋەتكە تەسىر يەتكۈزىدىغان بورژۇئا مىللەتچىلىك ئىدىيىسىمۇ ئۇزاققىچە مەلۇم دائى-رىدە ساقلىنىپ تۇرىدۇ. مەيلى چوڭ مىللەتچىلىك مۇھىمى چوڭ خەنزۇچىلىق بولسۇن ياكى يەرلىك مىللەتچىلىك بولسۇن ھەر ئىككىسى بۇرژۇئازىيە ۋە بارلىق ئېكسپىلا-تاتسىيەچى سىنىپلار ئىدىيىسىنىڭ مىللىي مۇناسىۋەتتىكى ئىنكاسى. ئىلىمىزدە بورژۇئا مىللەتچىلىكىگە قارشى تۇرۇشتا ئاساسەن چوڭ مىللەتچىلىككە يەنى مۇھىمى چوڭ خەنزۇچىلىققا قارشى تۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە يەرلىك مىللەتچىلىك-كىمۇ قارشى تۇرۇش لازىم. مەيلى چوڭ خەنزۇچىلىق بولسۇن ياكى يەرلىك مىللەت-چىلىك بولسۇن ھەر ئىككىسى ئوخشاشلا زىيانلىق. ھەر ئىككىسى مىللەتلەر ئوتتۇرا-سىدىكى باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ھەمكارلىقنىڭ مۇھىملىقىغا سەل قاراپ بۇيۇك ۋەتەن ئائىلىسىدە ياشاۋاتقان مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىق پىرىنسىپى بويىچە مۇ-ئامىلە قىلالمايدۇ. ھەر ئىككىسى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە، تۆت-نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى، راۋاجلىنىشىغىمۇ پايدىسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىزم دەۋرىدە ھەر ئىككى خىل مىللەتچىلىك ئىدىيىسىگە قار-شى تۇرۇش ۋە ئۇنىڭ پاراكەندىچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. ئاپتونوم رايو-نىمىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ھەر مىللەتتىن بولغان كادىرلار ماركسىزملىق مىللەت-نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ تۇرلۇك مىللىي سىياسەتلىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ھەر قاي-سى مىللەت خەلقىنىڭ خىزمىتىنى نۇقتىلىق ياخشى ئىشلەيدىغانلا بولسا ئاپتونوم رايونىمىزدا مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى چوقۇم تې-خىمۇ مۇستەھكەملىنىدۇ. چۈنكى ھەر مىللەت كادىرلىرى ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى، ئۆتمۈش بىلەن ھازىرنى ياخشى چۈشىنىدۇ. ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى ئۆرۈپ-ئادەتلە-رىنى پىششىق بىلىدۇ. ئۆز خەلقىنىڭ پىكىر-تەلەپلىرىنى، ھېسسىياتىنى چۈشىنىدۇ.

ئۆز خەلقى بىلەن زىچ ئالاقە باغلىيالايدۇ. بۇنداق ئۇستۇنلۇك جارى قىلدۇرۇلسا ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلانسا چوقۇم ئۇنۇمى كۆرىلىدۇ. لېكىن بۇنداق ئۇستۇنلۇك تازا جارى قىلدۇرۇلمايۋاتىدۇ. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە پايدىسىز بولغان بەزى خاتا گەپ-سۆزلەرنى ئاڭلىساقمۇ، ئاڭلىماسلىققا سېلىپ، تەربىيە يۈرگۈزۈشكە تېگىشلىكلەرگە تەربىيە، چۈشەنچە بېرىشكە ئەستايىدىل قىلىپ قۇ-لاقنى يۇپۇرۇۋېلىشقا ئۇخشاش ھادىسىلەرمۇ يوق ئەمەس. ھەر مىللەت كادىرلىرى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پوزىتسىيە-سىدە تۇرۇپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشى ۋە ئۇنى ئۆگىنىشى، ئۆز مىللىتىگىمۇ بىرنېمە ئىگە-كىگە بۆلۈنۈشى بويىچە مۇئامىلە قىلىپ ئارتۇقچىلىقنى جارى قىلدۇرۇپ يېتەرسىزلىكلەرنى تېپىپ، تۈزىتىپ مېڭىشى ۋە ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك. خەلقىمىزدە «ئۆزىنى سورىغان شەھەر سوراپتۇ» دېگەن تەمسىل بار. ھەربىر مىل-لەت ئۆزىنى سوراشنى بىلسە، ئىشلىرىمىزنىڭ تېخىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ كېتىشىدە شەك يوق.

ھازىرقى باسقۇچتا ئېلىمىزدىكى مىللىي مۇناسىۋەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا چوقۇم ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك مۇھىم بىر نۇقتا بار. بۇ نۇقتىنى ھەر ۋاقىت ئەستە تۇتماي بولمايدۇ، ئۇ بولسىمۇ مەيلى چوڭ خەنزۇچىلىق بولسۇن ياكى يەر-لىك مىللەتچىلىك بولسۇن ھەر ئىككىسى ئۇخشاشلا خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتكە ياتىدۇ. مانا بۇ نۇقتا بىزدىن مىللىي مەسىلىگە ياتىدىغانلىكى مەسىلىلەرنى پەقەت دېموكراتىيە ئۇسۇلى بىلەن، ئىجابىي تەربىيە، ئىجابىي يېتەكلەش، پاكىت بىلەن قايىل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مىللىي مۇناسىۋەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى چوقۇم كونكرېت تەھلىل قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇشنى، ھەق بىلەن ناھەقنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىشنى، ئەقلىغا مۇۋاپىق مىللىي ھېسسىيات ۋە تەلەپ پىكىرلەرنى مىللەتچىلىك دەپ قارا-ماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. قانداق مەسىلە بولسا، شۇ مەسىلىنىڭ ئۆزىنى ھەل قىلىش، كىمنىڭ مەسىلىسى بولسا، شۇنىڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى، ھەممە مەسىلىنى مىل-لىي مەسىلە دەۋەرمەسلىكنى، بولۇپمۇ چوڭ خەنزۇچىلىق، يەرلىك مىللەتچىلىك قا-يىقىنى قالايمىقان كەيدۇرمەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. مەملىكىتىمىز، جۇملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە خەلقى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ. ئۆتمۈشتىمۇ شۇنداق بولغان، ھازىرمۇ، كەلگۈسى-دىمۇ شۇنداق بولىدۇ. بۇنى ئۇزاق تارىخىي پاكىتلا ئىسپاتلىغان. بۇ پاكىتقا ھۆر-مەت قىلماي بولمايدۇ. پارتىيىنىڭ 12- قۇرۇلتىيىنىڭ سىياسىي دوكلاتىدا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا دۆلىتىمىزنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور

ئۇيغۇرچە كىتاب تورى www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىدىسى

مەسىلە» دەپ كۆرسىتىلدى. ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس كۆپ مىللەتلىك رايونى بولغان بىزنىڭ شىنجاڭ ئۇچۇن ئېيتقاندا بۇ تېخىمۇ شۇنداق، چۇنكى ئاپتونوم رايونىمىز ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي دەرۋازىسى، ئۇنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى بەكمۇ مۇھىم. شىنجاڭنى ئېچىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش، 21- ئەسىرگە بارغاندا ۋەتىنىمىزنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي بازىسىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بۇنداق شەرەپلىك ھەم مۇشكۈل ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۇچۇن مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى، ئىتتىپاقلىقى، ھەمكارلىقى بولمىسا بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ، ماركسىزملىق مىللەت قارىشىنى ئۆگىنىش ۋە ئىزىنىڭدا چىڭ تۇرۇشنى مىللىي مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشتىكى مۇھىم ۋەرىپە سۈپىتىدە تۇتماي بولمايدۇ. بۇنداق زور مەسىلە ئۇستىدە پېتەرلىك تونۇشقا ئىگە بولۇش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھلار:

① ستالىن، «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلە»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 1- توم، 1- كىتاب، 102- بەت.

② ماركس، ئېنگلس «تاللانما ئەسەرلىرى»، 3- توم، خەنزۇچە نەشرى، 515- بەت.

③ ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلە»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم، 102- بەت.

④ لېنىن: «مىللىي مەسىلە توغرىسىدا تەنقىدىي مۇلاھىزىلەر»، «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 20- توم، 18، 19- بەتلەر.

⑤ ماۋزېدۇڭ 1962- يىلى چىڭدۇ يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدىن.

⑥ ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلە»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» 11- توم، خەنزۇچە نەشرى، 299- بەت.

⑦ «لېنىنىزمنىڭ مىللەت ۋە مۇستەملىكە توغرىسىدىكى 3 پارچە ماقالىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى، 37- بەت.

⑧ لېنىن: «ئىشچىلارنى چىرىتىدىغان نازۇك مىللەتچىلىك»، «لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 20- توم، 288- بەت

⑨ لېنىن: «مىللىي مەسىلە توغرىسىدا تەنقىدىي مۇلاھىزىلەر»، «لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 20- توم، 10- بەت. «پارتىيە ئەزالىرى ئۇچۇن زۆرۈر ئوقۇشلۇق» ئۇيغۇرچە نەشرى، 273- بەت.

«يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكى» ۋە ئاتالمىش «ئورتاق بايلىق» مەسىلىسى ھەققىدە

ئابدۇكېرىم راخمان

تارىخنىڭ تەقەززاسى ۋە ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ تەلىپى 56 مىللەتتىن تەركىپ تاپقان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا يېزىپ چىقىشتەك ئەھمىيەتلىك خىزمەت پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى يېڭى گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش ئىشى نۇقتىلىق خىزمەتلەر قاتارىغا قويۇلغاچقا، خېلى كۆپ مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى دەسلەپكى قەدەمدە يېزىپ چىقىپ، جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىنىڭ بوشلۇقىنى تولدۇرۇشقا تىرىشتى. نۆۋەتتە بۇ خىزمەتنىڭ مۇھىملىقى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلماقتا. 1986 - يىلى 11 - ئايدا ئېچىلغان مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر 7 - بەش يىللىق پىلان يىغىنىدا پۈتۈن ۋەكىللەرنىڭ تولۇق ئاۋاز بېرىشى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىپ چىقىش دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى. ئارقىدىنلا 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 19 - كۈنىگىچە بېيجىڭدە مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆيۇشتۇرۇلۇپ، ئېلىمىزدىكى 55 ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش جەريانىدىكى بىر قاتار ئىلمىي مەسىلەلەر چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىندى ھەمدە 1990 - يىلىدىن بۇرۇن بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىغا سوۋغا قىلىش قارار قىلىندى.

بىز بۇ ماقالىمىزدا مىللەتلەرنىڭ بولۇپمۇ ئۆز رايونىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا دۇچ كېلىۋاتقان ۋە كۆپرەك مۇنازىرە بولۇۋاتقان بىر مەسىلە يەنى «يازغۇچىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى» بىلەن «ئەدەبىيات (ئەسەر) نىڭ مىللى تەۋەلىكى» ھەمدە «ئورتاق بايلىق» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە بەزى قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆپچىلىكنىڭ ئورتاق مۇھاكىمىسىگە سۇنماقچىمىز.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى مۇقەررەر ھالدا شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشىدىن تارتىپ تاكى ھازىرقى زامان مىللىتى بولۇپ يېتىلىش تارىخى مۇساپىلىرى جەريانىدا يارىتىلغان ئاغزاكى ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى ماھىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي تارىخى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. بىر يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئايرىش ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا ھېچقانداق مەسىلە ئەمەس، ئەلۋەتتە، لېكىن ئىپتىدائىي قەدىمكى زامان ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇنىڭ ئۆزى ھەم مۇرەككەپ ھەم چىگىش بولغان بىر ئىلمىي مەسىلە. بۇ بولۇپمۇ ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتىن يېقىن بولغان قانداش ھەم تېرىتۇرىيەداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا يازغۇچىنىڭ مىللىي تەۋەلىكى ئۆزلۈكسىز ھالدا تالاش - تارتىش ۋە مۇنازىرە قوزغاشقا سەۋەپچى بولۇاتىدۇ. دەرۋەقە، پەن مۇنازىرىدىن قورقماسلىق كېرەك. مۇنازىرە ئارقىلىق ئۇنىڭ ھەقىقىتى ئاشكارىلىنىپ تېخىمۇ كۆپ كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ئورنايدۇ. لېكىن ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا دۇچ كېلىدىغان يازغۇچى ۋە ئەسەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مۇنازىرە نۇقۇل ھالدا ئەدەبىيات مۇھاكىمىسىلا بولۇپ قالماستىن، ماھىيەتتە مىللەت ۋە مىللىي مەسىلە نەزەرىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىنچىكە مەسىلىدۇر. شۇڭا بۇ مۇھاكىمە ممنىڭ ئاچقۇچى يەنىلا ماركسىزملىق تارىخىي قاراش، دىئالېكتىكىلىق قاراش ۋە مىللەت نەزەرىيىسى قاراشلىرىنى يېتەكچى قىلىپ ئۇبېيېكتىپ ئەمەلىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشتىن ئىبارەت. لېكىن چەت ئەللەردە يېزىلىۋاتقان مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخلىرىدا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ماتېرىيالىستىك تارىخىي قاراشقا زىت كېلىدىغان بەزى غەيرى پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقماقتا. تۈركىيەلىك سېيىت كامال (seyit Kemal) يازغان ئۇچ تومлۇق «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» دا ھازىرقى زامان تۈرك مىللىتىنىڭ ئەجدادىنى ھونغا تۇتاشتۇرۇپ، ئىپتىدائىي ھون دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرقى زامانغىچە بولغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ پۈتكۈل ئەدەبىي مىراسلىرىنى ۋە بۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن بارلىق يازغۇ- چىلارنى «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ ئىچىگە سىغدۇرۇپ كىرگۈزگەن. ھەتتا خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرلەنگەن «شىمال سۇلالىلەر يوفۇ قوشاقلىرى» ئىچىدىكى «تېلى ناخشىسى»، «مولەن داستانى» قاتارلىقلارنىمۇ ھازىرقى زامان تۈرك مىللىتىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبى قىسمى دەپ ھېسابلىغان. 1985 - يىلى تۈركىيەدە نەشر قىلىنغان ئەھمەت كاباكلىنىڭ ئۇچ تومлۇق «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» دا تېخىمۇ ئىچكىرلەپ پارىس ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»

داستانی بىلەن قىرغىزلارنىڭ «ماناس» داستانى قاتارلىق ئەسەرلەرنىمۇ «تۈرك مىللىتىنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتىنىڭ تەركىبى قىسمى» دەپ مۇئامىلە قىلغان. سوۋېت-لەر ئىتتىپاقىدا تۇزۇلگەن «قازاق ئەدەبىيات تارىخى» ۋە «ئۆزبېك ئەدەبىيات تا-رىخى» قاتارلىقلاردىمۇ «ئورتاق بايلىق نەزەرىيەسى» يېتەكچى ئىدىيە قىلىنغان.

چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخى يېزىشتىكى ئەنە شۇنداق تارىخىي قاراشلىرى ۋە مىللىي نەزەرىيىۋىي پىرىنسىپلىرى بۇگۈنكى كۈندە جۇڭگو مىللەتلىرى-نىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا (بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئەدە-بىيات تارىخىنى يېزىشتا) بەلگىلىك تەسىر پەيدا قىلماقتا. يېقىندا ئېچىلغان «جۇڭ-گو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» غا سۇنۇلغان «ئۇتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىلىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىيات مىرا-سى ھەققىدە» ناملىق ئىلمىي ماقالىدا ئەدەبىياتشىكى «ئورتاق بايلىق نەزەرىيەسى» سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ، «قەدىمدىن تارتىپ تاكى ئۇتتۇرا ئەسرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى بارلىق تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئور-تاق» دېگەن يەكۈننى چىقارغان. دەرۋەقە، بۇ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز، تاتار قاتارلىق بىر تىل ئائىلىسىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا ھامان دۇچ كېلىۋاتقان ۋە ھەل قىلىش قىيىن بولۇاتقان ئەمەلىي مەسىلىلەردىن ئىبارەت. چۈنكى ئۇلار ئېتنىك كېلىپ چىقىش جەھەتتىن بىردەكلىككە ياكى يېقىنلىققا ئىگە. تىل جەھەتتىن بىر تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ، تارىخىتىن بۇيان ئۇتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق پائالىيەت مەيدانى قىلغان. ئىتنوگرافىيە ۋە مىللىي ئەنئەنىۋىي قاراشلاردىمۇ بەلگىلىك ئوخشاشلىق بار. شۇ سە-ۋەپتىن مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە شارائىت ئاستىدا (تېخى مىللەت بولۇپ ئايرىل-مىغان مەزگىلدە) ياراتقان ئەدەبىي بايلىقلىرىنى «ئورتاقلىققا ئىگە» دېيىشنىڭ قار-ماققا ھېچقانداق خاتالىقى يوقتەك كۆرۈنسىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ نەزەرىيە تەرەپدارلىرى ئىدىئولوگىيە فورمۇسى ھېسابلانغان ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە «تەبىئەتپەرەسلىك پەل-سەپە شەكلى» ئارقىلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. يەنى «جۇغراپىيەلىك ئۆلچەم» بويىچە ھازىرقى جۇغراپىيىلىك ئورۇندا بارلىققا كەلگەن بارلىق ئەدەبىي بايلىق شۇ تېرىتو-رىيەدىكى مىللەتكە مەنسۇپ، دەپ قارap، ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك تەۋەلىكى بىلەن بۇگۈنكى جۇغراپىيىلىك تېرىتورىيىسىنى ئارىلاشتۇرىۋېتىدۇ، ھەمدە «مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ تەۋەلىكىدىكى بىردىن بىر ئۆلچەم يازغۇچىنىڭ ۋە ئەسەرنىڭ تۇغۇلغان يېرى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. مۇن-داق «مۇتلەقلەشتۇرۇۋېتىش» خۇددى قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى پەلسەپە پەن-لىرى دوكتورى ئا. قاسىموۋ كۆرسەتمىپ ئۆتكەندەك «تارىختقا قارشى» ئۇسۇلدۇر.①

① لېۋ بىلك: «ئىككى خىل نەزەرىيە مەسىلىسىدىكى مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن.

ئالايلۇق ، تاك دەۋرىنىڭ بۈيۈك شائىرى لى بەي سۈيئاپ شەھرىدە تۇغۇلغان. سۈيئاپ ئاپ بۇگۈنكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىزستان جومھۇرىيىتىنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى، ئىسسىق كۆلنىڭ غەربى، چۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى توقماق دېگەن جايغا يېقىن جايلاشقان. لى بەي ھازىرقى قىرغىزستان تەۋەلىكىدە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «قىرغىز مىللىتى» دەپ قاراش مۇمكىن بولمىغاندەك، ئەبۇ ناسىر فارابى ھازىرقى قازاقستان تەۋەلىكىدىكى فاراپ شەھرىدە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى قازاق دەپ قاراپ قازاق ئەدەبىيات تارىخىغا كىرگۈزىشكە بولمايدۇ. دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا ئاتالمىش «جۇغراپىيەلىك تەۋەلىك» ، «يازغۇچى ۋە ئەسەر تەۋەلىكى» دېگەن پورمۇلانى رەت قىلىدىغان مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئەدەبىيات ئۇ ئىجتىمائىي ھادىسە، ھەرگىز تەبىئەت ھادىسىسى ئەمەس. مېنىڭچە يازغۇچىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى بىلەن ئەدەبىياتنىڭ مىللىي تەۋەلىكى (مىللىي ئەدەبىيات) ھەم ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەم بەلگىلىك پەرقلە ئىگە بولغان ئىككى خىل ئۇقۇمدۇر . ھر يازغۇچىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى «قانداشلىق نەزەرىيىسى» بويىچە بېكىتمەس تەس ئەمەس. (شۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىيات جەريانلىرى تارىخى يۈسۈندا ئېنىق بولغان شەرت ئاستىدا) لېكىن «مىللىي ئەدەبىيات»نىڭ تەۋەلىكى ئۇنىڭغا قارىغاندا ناھايىتى مۇرەككەپ؛ كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭ تونىشىچە، مىللىي ئەدەبىيات بولۇش ئۈچۈن، يازغۇچىنىڭ كېلىپ چىقىشى، تىل بىرلىكى، مىللىي مەدەنىيەت فىسخىكىسى، مىللىي تۇرمۇش، مىللىي ئالاھىدىلىك، ئەدەبىي ئەنئەنە قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولۇشىدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك شەرتلەر ھازىرلىنىش لازىم بولىدۇ.

روشەنكى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئاساسلىق مىللىتى بىلەن ھەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى ئەدەبىيات ئالماشتۇرۇش، بىرلىشىپ كېتىش ھادىسىلىرىغا قارىتىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئېھتىياجلىق بولغان دىئالېكتىكىلىق تەپەككۇر ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىش لازىمكى ، ھەرگىز «قايسى مىللەتتىن كېلىپ چىققان يازغۇچىنىڭ يازغان ئەسىرى، شۇ مىللەتنىڭ مىللىي ئەدەبىياتى بولىدۇ» دەيدىغان ئاددى فورمال لوگىكىلىق ھۆكۈمگە تايانماسلىق كېرەك، ئەلۋەتتە.

دىئالېكتىكىلىق مەنتىقە بويىچە جەمئىيەتكە، تارىخقا، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە مۇئامىلە قىلىش — ھەقىقەتەن ماركسىزملىق مېتودىلوگىيەلىك پىرىنسىپلىرىدىن بىرى. مۇشۇنداق ئانالىز قىلغاندا، مېنىڭ قارىشىمچە، يۈەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق يازغۇچى گۈەن يۈنشى (贯云石) مىللىي تەركىب جەھەتتىن ئۇيغۇر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىغا مەنسۇپ ئەمەس. چۈنكى ئۇ خەنزۇ ئىجتىمائىي مۇھىتى ئىچىدە تەربىيىلىنىپ، ئەنئەنىۋى خەنزۇ ئەدەبىياتى ئىجادىيىتى گەۋدىسى ئىچىدە ئۆز ئەسەرلىرىنى خەنزۇ تىلى ئارقىلىق ئىجاد قىلغان ۋە خەنزۇ ئەدەبىيات

تىرادتىسىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. لېكىن تارىختىكى مۇنداق مۇرەككەپ ئىجادىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇتلەقلەشتۈرۈپ بىر فورمۇلىغا سېلىشقا بولمايدۇ. بۇ يەردە يەنىلا ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش ئاساسىدا ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلىش كېرەك. ئەينى مەزگىللەردىكى مۇرەككەپ تارىخىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي شارائىت تۈپەيلىدىن بىر قىسىم يازغۇچىلار، ئالىملار ئىجادىيەتتە ۋايىغا يەتكەن مەزگىللىرىدە ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ باشقا يۇرتلار (ياكى باشقا دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەر)غا ماكانلىشىپ، ئۆز تىلىدا ياكى غەيرى تىلدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ مىللىي ئەدەبىيات تەۋەلىكىنى يۇقىرىقى فورمىلا بويىچىلا يەكۈنلۈك بىلەن بېكىتىۋەتكىلى بولمايدۇ، مەسىلەن: ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىككى بۈيۈك ئالىمى ئىبنىسىنا بىلەن فارابىنى ئالساق، ئۇلار ئۆز ئىجادىيىتىنى ئەرەپ تىلىدا ۋە ئەرەپ زىمىنىدا ئېلىپ باردى. بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرى مەشھۇر ئەسىرى «دىۋانى لوغەتىت تۈرك»نى باغداتتا يازدى ۋە باشقىلار. لېكىن بۇ مۇرەككەپ تارىخى شارائىت ئىچىدە يۈز بەرگەن ئايرىملىق، مەلۇمكى، ئەرەب ئىستىلاچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىسلام دىنىنى تارقاتقاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان»غا بولغان يۈكسەك ئەقىدە تۈپەيلى ئۇنى ئوقۇش ۋە ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش تۈسۈالغىلى بولمايدىغان بىر خىل كەيپىياتقا ئايلانغان ئىدى. بۇ بولۇپمۇ ئەرەب تىلى بويىچە ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش شۇ دەۋردىكى ئالىملار، يازغۇچىلارنىڭ ماھارىتى ۋە ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان بىر خىل ئۆلچەمگە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. يېڭىدىن شەكىللەنگەن بۇ ئەنئەنىۋى ئەقىدە تۈپەيلى شۇ دەۋرنىڭ خېلى كۆپ يازغۇچى - شائىرلارنىڭ ئەرەب ياكى پارس تىلىدا ئەسەر يازغانلىقى ھېچقانداق ئەجەبلىنەرلىك ھادىسە ئەمەس. بۈنىڭغا قاراپ «تىل ئۆلچىمى» پىرىنسىپى بويىچە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەدەبىيات تارىخى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈۋېتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. يېقىنقى يىللارغىچە بەزى چەت ئەل ۋە جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ ئەل فارابى نى «ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىلى» دەپ ھۆكۈم قىلىشى تارىخقا زىت ھالدا! نۇقۇل «تىل ئۆلچىمى»نى ئاساس قىلمۇالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى (بۇ ھەقتە ھېلىمۇ تالاش - تارتىش مەۋجۇت). يازغۇچىنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ۋە مىللىي ئەدەبىياتنى بەلگىلەشتە ھازىر خەلقئارادا ۋە ئېلىمىزدە جىددى مۇنازىرە قوزغاۋاتقان مەسىلىلەرنى يېغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكى بىر قانچە كۆز قاراشقا مەركەزلىشىدۇ:

1 - تەبىئەتپەرەسلىك پەلسەپىسى، يەنى «جۇغراپىيەلىك ئۆلچەم»؛ 2 - يېزىق تىلى ئۆلچىمى، 3 - مىللىي مەدەنىيەت پىسخولوگىيىسى ئۆلچىمى، 4 - ئەكس ئەتتۈرگەن تۈرمۇش مەزمۇنى، 5 - ئۇسلۇب ۋە ئەدەبىي ئېنئەنە ئۆلچىمى، 6 - تەسىر ۋە ۋارىسلىق ئۆلچىمى قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ ھەر بىرى پەقەت نىسبىلىككە

ئىگە بولۇپ مۇتلەقلەشتۈرىۋەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئۆلچەملەرنىڭ ھەر بىرى بەلگىلەنگەن ئاساسقا تايانسىمۇ، لېكىن بۇ ئاساس مىللىي ئەدەبىياتنى بەلگىلەشتىكى ئۇبېيېكتىپ زىددىيەتنى ھەل قىلىپ بېرەلمەيدۇ. بىزنىڭچە، بۇ ئۆلچەملەرنىڭ ھەممىسىنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ تارىخىي ھەقىقەت ۋە ئوبېيېكتىپ ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلغانـدىلا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكى «چىگىش مەسىلىلەر» نى ھەل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دەرۋەقە، ئېيتىشقا ئوڭاي بولغان بۇ نەزەرىيىۋى پرىنسىپلارنى كونكرېت مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلىغاندا يەنە بەزى يېڭى زىددىيەتلەرنىڭ تۇغۇلىدىغانلىقىدىن خالى بولۇش تەس. ئالايلۇق، «يېزىق تىلى ئۆلچىمى» بويىچە قارىساق، خۇيزۇ ۋە جەنۇبىي جۇڭگودىكى خەنزۇ يېزىقى ۋە تىلىنى قوللۇنىدىغان كۆپلىگەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىيات تارىخىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي ئەدەبىياتى بار. «ئەگەر ئەكسىن ئەتتۇرگەن تۇرمۇش مەزمۇن ئۆلچىمى» بويىچە قارىساق، ئۆتمۈشتىلا ئەمەس بۈگۈنكى دەۋردىمۇ ۋاڭ يوخۇدەك باشقا مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش مەزمۇنىنى ئەكسىن ئەتتۇرگەن يازغۇچىلار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ۋاڭ يوخۇنىڭ ئۇيغۇر مۇھىتىدا ئۇيغۇر ھاياتىنى ئەكس ئەتتۇرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئەسىرىنى «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈش مۇمكىن ئەمەس، ۋاھاكازالار. دېمەك، بۇ يەردە ئايرىملىق بىلەن ئومۇميلىقنىڭ، ئاساسىي ئېقىم بىلەن تارماق ئېقىمنىڭ، ھادىسە بىلەن ماھىيەتنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسى مەۋجۇت، شۇڭا بىز بىر بىرىنى شەرت قىلغان، بىرى بىرىنى تولۇقلىغان يۇقىرىقى پرىنسىپلارنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، ئومۇميلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا يازغۇچىنىڭ «مىللەت تەۋەلىكى» بىلەن «ئەدەبىياتنىڭ مىللەت تەۋەلىكى»نى بىر مەسىلە دەپ قاردىماسلىقىمىز كېرەك.

(2)

تۈركى تىلىدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ مىراسلىرىنى تەتقىق قىلىش جەرياندا چەت ئەلدىن ئېقىپ كەلگەن يەنە بىر خىل كۆز قاراش ئاتالمىش «ئورتاق بايلىق نەزەرىيەسى» ئىكەنلىكىنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئىدۇق. بۇ قاراش نۆۋەتتە ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىش جەريانىدا دۇچ كېلىۋاتقان ئەمەلىي قىيىنچىلىق ۋە سەۋەنلىك كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان «ئۇقۇشماسلىق» بولغاچقا، بۇ ھەقتە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار، دەپ قارايمەن.

مۇقەررەركى، ھەر قانداق بىر ئىلمىي تەتقىقات ئارقىلىق يەكۈنلەنگەن خۇلاسە

مۇئەييەن تارىخىي پاكىتقا ئاساسلىنىش لازىم. تارىخىي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىنماي، سوبيېكتىپ ھېسسىيات ئارقىلىق چىقىرىلغان خۇلاسە ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن دۇنياسىدا ھېچقانداق ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولالمايدۇ. چەت ئەللىك بەزى ئەسەر-لىرىدە تەكىتلىنىۋاتقان «ئۇرتاق بايلىق» دېگەن بۇ ئۇقۇم ناھايىتى ئېنىقكى، «مىل-لەتلەرنىڭ تەۋەلىك» مۇناسىۋىتىنى چەتكە قاقىدۇ. دەرۋەقە، بىز دائىم «دۇنيانىڭ بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋىي بايلىقلىرىدى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق»، «جۇڭگونىڭ ئورتاق مەدەنىيىتىنى بارلىق جۇڭخوا مىللەتلىرى ئورتاق ياراتقان» دەپ ئېيتىمىز. بۇ ئەلۋەتتە توغرا يەكۈنلەنگەن ئىلمىي ھۆكۈم. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «ئورتاق بايلىق» چۈشەنچىسى ئابستراكت ئۇقۇمغا ئىگە. بىز ئۇنى كونكرت ئۇقۇم تەر-قىسىدە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىغا تەدبىقلىغان چاغدا ئەشۇ «ئورتاق بايلىق» نى يارىتىشقا قاتناشقان ھەر قايسى خەلق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس تۆھپىسى (بايلىقى) بولىدىغانلىقىنى، ئەنە شۇ خاسلىققا ئىگە بولغان «بايلىق» ئۆز ماھىيىتى بىلەن «مىللىي مەدەنىيەت» ۋە «مىللىي ئەدەبىيات» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز لازىم. ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى، كونكرېت تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا شۇ مىللەتنىڭ دۇنيا مەدەنىيەت غەزىنىسىگە قوشقان تۆھ-پىسىنى شەرھىلەپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇكى، ھەرگىز «ئورتاق بايلىق» دەپ ئا-تالغان ئابستراكت فورمۇلنى قايتا تەكرارلاشنى مەقسەت قىلمايدۇ. دەرۋەقە، تۈركى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ بارلىق تۈركى خەلقلەرگە مەنسۇپلىقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلمايدۇ. لېكىن بۈگۈنكى كۈندە «تۈركى خەلق» دېگەن بۇ ئاتالغۇ پەقەت تارىخىي ئۇقۇم سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ، بۈگۈنكى رېئال دۇنيادا بۇنداق ئىجتى-مائىي گەۋدە مەۋجۇت ئەمەس. بەلكى ئۇ، خېلى ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا ئىن-دىۋىدۇئال مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان نەچچە ئون مىللەتلەرگەر ئايرىلىپ كەتكەن بولۇپ، تېرىتورىيە جەھەتتىمۇ بىر نەچچە دۆلەتلەردە ئوخشىمىغان سىياسىي تۈزۈم، ئوخشىمىغان تۇرمۇش مۇھىتى، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ھاۋاسى ئىچىدە تۇر-ماقتا. شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقچىلىق دەۋرىگە ئائىت بولغان مەدە-نىيەت بايلىقلىرى ھەقىقەتەن بارلىق تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق بولۇشتىن تاشقىرى يازما ئەدەبىيات بارلىققا كەلگەندىن بۇيانقى ئاساسلىق مەدەنىيەت بايلىقلىرى (ئەدەبىي ئەسەرلىرى) نىڭ ھەممىسىنى قارا قۇيۇقلا «ئورتاق بايلىق» دەپ قاراش تارىخىي ھەقىقەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇڭلاشقا بۇ قاراش ئوبيېكتىپ جەھەتتىن يالغۇز مىل-لەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشقا قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇپلا قالماستىن، مۇھىمى سىياسىي جەھەتتە بەزى چۈشۈنىشىمەسلىكنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئىلمىي تەتقىقاتتا يۇقىرىقىدەك «ئورتاق بايلىق» دېگەن قاراشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم سەۋەپلەرنىڭ بىرى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق قائىدىسى ئارقىلىق ھاسىل بولغان ھەر

قايسى تللار ئوتتۇرىسىدىكى تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت بولدى.

مەلۇمكى، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلىم - پەننىڭ مۇستەقىل بىر ساھەسى، ئۇ پەقەت ھازىرقى مەۋجۇت تىل سىستېمىلىرى ۋە ئۇنىڭ تارىختىكى مەلۇم ئېپتىدائىي تىل مەنبە قۇرۇلمىسىنى سېلىشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئىلمى دۇنيادىكى تىللار خۇددى بىر تۈپ دەرەختىن ھاسىل بولغان شاخچىلارغا ئوخشاش ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن باغلىنىش مەۋجۇت، دەپ قارايدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل تىل تەتقىقاتىدا دارۋىنىڭ بىئولوگىيەلىك ئىۋۇلوتسىيىسى (生物进化论) بىلەن فېيرباخ دىئالېكتىكىسىنى قوللانغان. بۇ نەزەرىيە ماھىيەتتە ئەنئەنىۋى تىلشۇناسلىقتىكى مىتافىزىكىلىق قاراشقا قارىمۇ - قارشى ھالدا تارىختا ئىلغار رول ئويناپ يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولدى. ئۇلار مۇشۇ نەزەرىيە بويىچە ھازىرقى 80 خىلدىن كۆپرەك تىللارنى سۆزلىشىدىغان مىللەت ۋە خەلقلەرنى بەش چوڭ تىل سىستېمىسىغا، يەنى خەنزۇ - زاكزۇ تىل سىستېمىسى، ئالتاي تىل سىستېمىسى، ئاۋستىرۇ — ئاسىيا تىل سىستېمىسى، جەنۇبىي ئاسىيا تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا ئايرىدۇ. كېيىن شۇنىڭدەك ئەپتسىز ف. ئى — تاببېرىت سترالىنبېرگنىڭ ئالتاي ۋە ئورال تىللىرى ھەققىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا ئاساسەن ئورال تىللىرى (ئۇگۇر — فىن ۋە ساموئېير تىللىرى) بىلەن ئالتاي تىللىرى (تۈركى، موڭغۇل ۋە تۇڭگۇس — مانجۇ تىللىرى) نىڭ تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتى بارلىقى ئىسپاتلىنىپ تېخىمۇ چوڭ ئورال - ئالتاي تىل سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. لېكىن مەۋجۇت تىللارنى يۇقىرىقىدەك سىستېمىلارغا بۆلۈشمۇ كۆپلىگەن چەكلىمىلىككە ئىگە. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ تونۇشچە بارلىق تىللار چوقۇم تۇققانچىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇشى شەرت. لېكىن بۇنىڭ ئەكسىچە، تېخى ھازىرغىچە يەنە بىر مۇنچە تىللارنىڭ (مەسىلەن، ياپون تىلى، چاۋشىيەن تىلى قاتارلىقلار) تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتى تېپىلغىنى يوق. شۇڭا ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرى بۇ خىل بىر مەنبەئەلىك نەزەرىيىسىنىڭ خىلمۇ - خىل چەكلىمىلىكىنى ئاللىقاچان ئېنىقلاپ چىقتى. ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس سېئىت: «تىلىدىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات، كىشىلەردە ئاسانلا بىر خىل تىلنىڭ ئۆزگىچە خاس مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرەلمەسلىككە گىرىپتار قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتتى.①

دەرۋەقە، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بىئولوگىيىدىكى ئېۋۇلوتسىيەلىك نەزەرىيە ۋە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى شەرھىلەپ بەرگەنلىكى تىلشۇناسلىقتا ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بىر تىل

---

① جىك خىگىيۇەن - «تىلشۇناسلىق ۋە ھازىرقى زامان ئىلمى» 1984 - يىل، چىڭدۇ، خەنزۇچە.

سىستېمىسىدىكى تىل ئورتاقلىقىنى شۇ تىل سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ «مەدەنىيەت ئورتاقلىقى» دەپ خۇلاسىلاش مېنىڭ قارىشىمچە ئەدەبىياتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى مىللىي مەدەنىيەت (جۈملىدىن مىللىي ئەدەبىيات) نىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى ھېلىقى تىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق ئومۇمىيلىق بولماستىن، بەلكى روشەن مىللىي خاسلىقتىن ئىبارەت ۋە شۇنداق بولۇش كېرەك. مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخى تەتقىقاتىدا ئەگەر تىللارنى سىستېمىغا ئايرىشنىڭ ئۇسۇل ۋە پرىنسىپلىرىنى مۇتلەقلەشتۈرۈپ، ئايرىم سۆزلۈكلەرنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق «ئورتاق بايلىق» نى ئىسپاتلىماقچى بولسا، ئۇ چاغدا مېنىڭچە، ئەدەبىيات ئىلمىمۇ تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتىكى «بىر مەنبە»، «كۆپ شاخ» نەزەرىيىسىنىڭ ھامىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. دەرۋەقە تىل بولسا مىللىي مەدەنىيەتنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، تىل سېلىشتۇرمىسى ئەلۋەتتە ئەدەبىياتنىڭ مىللىلىكىنى بەلگىلەشتىكى تەتقىقات ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى، لېكىن ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى بەلگىلەشتە يەنە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئامىللار مەۋجۇت؛ ئالايلۇق، مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئەدەبىيات ئەنئەنىسى، شەكىل ۋە ئۇسلۇب، مىللىي مەدەنىيەت پىسخولوگىيىسى... قاتارلىقلار. تىل بىلەن مۇشۇ خىل ئامىللارنى ئەلۋەتتە بىرلەشتۈرۈپ ئويلاشقاندىلا، ئاندىن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخى بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بىئولوگىيىلىك قانۇنىيەتكە ئاساسلانغان تارىخىي تىلشۇناسلىق پرىنسىپى بويىچە بىر تىل مەنبەسىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى «بىر مەنبە»لىك «ئورتاق بايلىق» ياكى ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تىلدىكى «تۇققانلىق مۇناسىۋىتى» گە ئوخشاش دېيىلسە، ئەدەبىيات قانداق قىلىپ ئوخشىمىغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي بازىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ؟ ئۇنداقتا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشنىڭ ئەھمىيىتى قەيەردە؟ شۇنجاڭدىكى بىر تىل سىستېمىسىغا تەئەللۇق بولغان ھازىرقى زامان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس «مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى» نى يېزىشتا نورمال مۇناسىۋەتكە سەۋەب بولۇاتقان «ئورتاق بايلىق نەزەرىيىسى» شۇ مىللەتلەرنىڭ تارىخى شەكىللىنىش ۋە تەرەققىياتىدىكى بەزى مۇرەككەپلىكتىن پەيدا بولغانلىقى راست. چۈنكى بۇ مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى، پائالىيەت مەيدانى، مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى قاتارلىقلاردا تېخى ئۆزۈل - كېسىل ھەل بولمىغان «مۇجمەللىك» لەر بار. بولۇپمۇ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ئېنىقلاپ بېرىلمىگەن شارائىتتا ئەدەبىيات تارىخىدا يۈز بېرىدىغان بەزى سەۋەنلىكلەردىن ساقلىنىشمۇ تەس. بۇ يەردە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بارىكى، ئۇ بولسىمۇ ئۇرۇق، قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، خەلق ۋە مىللەتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى مەسىلىسى. ئۇرۇق، قەبىلە بىر خىل قانداشلىق ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت.

ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ ئۇرۇقلار بويىچە مۇئەييەن ئىجتىمائىي گەۋدە ھاسىل قىلغان. ئۇرۇقتىن قەبىلە پەيدا بولغان، بىر قانچە قەبىلىلەر بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قىنى تەشكىل قىلغان. قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بۆلۈنۈشى ياكى قوشۇلۇشى ئارقىلىق جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم باسقۇچىغا كەلگەندە ئاندىن مىللەت دېگەن بۇ سەياسىي ئۇقۇم بارلىققا كەلگەن. لېكىن «بىر مىللەت يالغۇز بىر ئىككى ئەجداتتىن ياكى مەلۇم ئۇرۇق - قەبىلىنىڭ كۆپىيىشىدىن شەكىللەنگەن ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئادەملەر ئومۇميلىقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ھەر قانداق مىللەت يەككە ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە تەرەققى قىلغان ئەمەس، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى مىللەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلەر ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تەرەققى قىلىپ كەلگەن»① مەسىلەن، ئۇيغۇرلار بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا، ئۇنىڭغا دەسلەپ شىمالىي دالىدىكى باشقا كۆچمەن مىللەتلەر قوشۇلغان، كېيىنچە تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولغان بىر قانچە خەلقلەر قوشۇلغان. مانا مۇشۇنداق جەريانلار شۇ مىللەتنىڭ تارىخى ھېسابلىنىدۇ. تارىخى بولمىغان مىللەت ئەلۋەتتە مەۋجۇت ئەمەس. لېكىن ھازىرقى زامانداىكى ھەر بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا تارىخنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى زادى ئۇخشاش ئەمەس، «مىللەتمۇ ھەر بىر تارىخىي ھادىسىلەرگە ئوخشاش ئۆزگىرىش قانۇنىغا ئىنتىلىدۇ. بۇنىڭ تارىخىي باشلىنىشى، ئاخىرلىشىشى بولىدۇ» ② «مىللەت دېگەن ھەممىدىن بۇرۇن ئومۇميلىق، ئادەملەرنىڭ مەلۇم ئومۇميلىقىدۇر»، «بۇ ئومۇميلىق ئىرقىي ۋە قەبىلىۋى ئەمەس، ھازىرقى ئىتالىيان مىللىتى — رومالىقلار، گېرمانلار، ئىستېروسلار، يونانلار، ئەرەبلەر ۋە باشقىلاردىن تەشكىل بولغان. فىرانسۇز مىللىتى — گاللار، رومالىقلار، بېرتىتلار، گېرمانلار ۋە باشقىلاردىن قۇرۇلغان. ھەر خىل ئىرق، قەبىلە ئادەملىرىدىن ئىبارەت مىللەت بولۇپ تەركىپ تاپقان ئېنگلىزلار، نېمىسلار ۋە باشقىلار توغرىسىدىمۇ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇ»، «دېمەك مىللەت دېگەن ئىرق ۋە قەبىلىۋى بىرلىكى ئەمەس، بەلكى تارىخىي يوسۇندا قۇرۇلغان ئومۇميلىقتۇر»③ كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ناھايىتى مۇرەككەپ جەريانىي ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز ئۇرۇق ياكى قەبىلە بىرلىكىنى مىللەت چۈشەنچىسىدىن پەرقلەندۈرۈپ قارىغاندا، ئاندىن ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ بىردەك بولمايدىغانلىقىدەك ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنى ھېس قىلالايمىز. ئۇيغۇر

---

① گوباۋ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىنىك مەنبەسىگە ئائىت بىر قانچە مەسىلە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1985 - يىل 12 - سان، 10 - بەت.

② ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1957 - يىل، ئۇيغۇرچە، 51 - بەت.

③ ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1957 - يىل، ئۇيغۇرچە، 52 - بەت.

غۇرلارنى ئالساق، ئۇلار ئۇرۇقتىن قەبىلە بولۇپ ئۇيغۇشمشى، قەبىلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ تەشكىللىنىشى ۋە بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە يېتەكچىلىك رول ئوينىشى جەريانلىرىدا باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ئۇلاردا ئۇزلۇكسىز ھالدا بۆلىنىش ۋە قوشۇلۇش ھادىسىسى يۈز بېرىپ تۇرغان. مانا بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى بولۇپ، ئۇ، شۇ مىللەتنىڭ مۇستەقىل تارىخىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي مىللەت بولۇپ ئايرىلغانلىقىنىڭ يىللىرى نامىسىنى بەلگىلەش مۇمكىنچىلىكى بولمىسىمۇ، لېكىن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپچىلىك ئالىملارنىڭ ئىلمىي يەكۈنىگە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتورا ئاسىيادا ياشىغۇچى باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئىكەنلىكى شۆبھىسىز. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن قەدىمكى «ئۇيغۇر» دېگەن نام دەسلەپىدە ئېتنىك ئىسىم بولماستىن بەلكى ئۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىرلەشكەن سىياسىي تەشكىلىنى كۆرسىتىدىغان نام سۈپىتىدە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ناھايىتى قەدىمدىن باشلاپ ئۇلارنىڭ نامى زىكرى قىلىنىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى II ئەسىرگىچە ئۇلار دىڭلىڭ (丁灵，丁零，钉灵) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولسا، مىلادى III ئەسىردىن كېيىن تېلى (铁历)، يۈەنخې (袁纥)، تۇرا (狄勒)، ئۇخۇ (ئوغۇز)، خۇيخى (回纥)، خۇيگۇ (回鹘)، گاۈچاڭ (高车) ۋېيۈۈئېر دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئۇيغۇر» دېگەن بىر نامنىڭ خەنزۇچىدا ھەر خىل دەۋرلەردە ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىدى. بۇ ھەقتە «يېڭى تاڭنامە — ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە ئېنىق قىلىپ: «يۈەنخې — ئۇخۇ، ئۇخىمۇ دېيىلەتتى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ۋېيخى دېيىلدى»① دەپ خاتىرلەنگەن. «كونا تاڭنامە — ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دىمۇ ۋېي سۇلالىسى ۋاقتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالار دەپ ئاتالغانلىقى ۋە ئەينى چاغدا تۇرالار دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە ئادەم سانى ھەممىدىن كۆپ، ئەڭ باتۇر كۈچلۈك قەبىلە ئۇيغۇرلار قەبىلىسى ئىكەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەن.

«يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد. «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە بۇ ھەقتە مۇنداق خاتىرە بار. «جىنگۇەنتىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) ... تۇركلەر يوقىتىلدى. شۇندىن ئېتىۋارەن ئۇيغۇرلار بىلەن سىر - تاردوشلار ئەڭ كۈچلۈك قەبىلە بولۇپ قالدى... ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇرلار سىر - تاردوشلارنىمۇ تارمار قىلىپ ئەسلىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، تۇرا دېگەن نام ئورنىغا ئۇيغۇر دېگەن نام قوللىنىلىدىغان بولدى.»، ئۇيغۇر قەبىلىسى -

① «تاڭنامە — ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» 195 - جىلد،

نىڭ ئۆزى ياغلاقار، قۇتتۇغۇر، تۇرا ئويۇر، قۇئۇرسۇق، ئاۋۇچاگ، گاسار، ياغما، ئاياۋىردىن ئىبارەت توققۇز چوڭ ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقاشقا، بەزى تارىخىي هۆججەتلەردە «توققۇز ئۇيغۇرلار» دەپ ئاتالغان. كېيىنچە ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا باسمىل ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلۇپ 11 قەبىلە بولغان. ئۇلارنىڭ ئەسلى ئانا ماكانى بولغان شىنجاڭنى ئاساس قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا بولۇپ، كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىدىن مۆڭغۇلىيە ئىگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ زېمىنلارغا تارقىلىپ ئاساسەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. دۇنيا جامائەتچىلىكى بىردەك ئېتىراپ قىلغان تارىخىي ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ئەينى دەۋردە خەنزۇ تارىخچىلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان يېتەرلىك تارىخىي هۆججەتلەر بۇ كۆز قاراشنى يەكۈنلەپ پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن تارتىپ دۇنيانىڭ هەرقايسى ئەللىرىدىكى تۈركولوگلار، ئۇيغۇرشۇناسلار دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن يازما يادنكارلىقلارنىڭ ماكان، زامان ۋە يېزىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار مىلادى IV ئەسرلەردە رەسمىي يېزىققا ئىگە بولغان، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئەمما يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بېرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان يازما ۋە ئويما يادنكارلىقلارنىڭ مەيدانغا كەلگەن دەۋرى، تىل ۋە يېزىقلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ پەقەت ئېلىپبەلىك يېزىققا ئىگە بولۇش تارىخىنىڭ ئىككى ھەسسە ئارتۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

مىللەت بولۇش ئۈچۈن هازىرلىنىشقا تېگىشلىك شەرتلەر بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا مۇئامىلە قىلغاندا ئۇلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش تارىخى كام دېگەندە مۇندىن 15 ئەسىر ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مېنىڭچە ئەمەلىيەتتىن يىراق بولمىسا كېرەك. بۇ پىكىرىمىزنى ئاتاقلىق تۈركولوگ ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ مۇنۇ بىر ئابزاست سۆزىمۇ ئىسپاتلايدۇ: «قازاقلار تېخى XX ئەسرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋاهالەنكى ئۆزبەكلەر ۋە بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ ئۈزاق مۇددەتلىك فېئودالىق دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق، قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇق - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە تەۋەلىكىنى ئۇنتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەهەرگە قارىتىلغان. نام - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ»① مۇشۇ ئۈزاق تارىخىي جەريانلار ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ياراتقان مول مەدەنىيەت بايلىقى جۈملىدىن ئەدەبىياتى پەقەت شۇ خەلققە مەنسۇپ

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركى تىللار». بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل. ئۇيغۇرچە. 3 - بەت.

بولۇپ، ئۇ روشەن خاسلىققا ئىگە بولغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» نىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئىسپاتلايدۇكى، ھەرگىز ئابستراكت ئۇقۇم بولغان «ئورتاق بايلىق» قا مەنسۇپ بولالمايدۇ. بىزنى ئەجەبلەندۇرىدىغىنى شۇكى، «ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي تىلىدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىيات مىراسلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالە مۇئەللىپى دۇنيا جامائەتچىلىكى بىردەك ئېتىراپ قىلغان ئادەتتىكى ئېنىق پاكىتلارنىمۇ رەت قىلىپ «فارابى كېلىپ چىقىش جەھەتتىن قازاق مىللىتىنى تەشكىل قىلغان چوڭ قەبىلىلەردىن بىرى قىپچاققا مەنسۇپ» دەپ قارايدۇ. فارابى ھەقىقىدىكى بارلىق تەتقىقاتلاردا كۆرسىتىلگەندەك فارابى ئەينى دەۋرلەردە يەتتە سۇنىڭ ئاساسلىق خەلقى بولغان قارلۇق قەبىلىسىدىن ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان بولغان تارىخىي پاكىت.

قارلۇق قەبىلىسى كېيىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قوشۇلغان ۋە تىل جەھەتتىن قاراخانىلار دەۋرىدىكى (X - XII ئەسىرلەر) خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ، XII - XIII ئەسىرلەردىكى ئوغۇز قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ، XIII - XVI ئەسىرلەردىكى چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىي تىلىنىڭ ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇر - قارلۇق تىل تۈركۈمىنى ھاسىل قىلغان. شۇنداق ئىكەن فارابىنى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ ئۆگىنىش ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن، دەپ قارايمىز.

خاقانىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ پارلاق ئۆلگىسى، بەدىئىي ئەدەبىياتسىمىزنىڭ يېتۈك نەمۇنىسى ھېسابلانغان يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» داستانى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ تۇنجى دەستۇرى بولغان «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» نامىلىق ئەسىرىنىڭ مىللەت تەۋەلىك مەسىلىسى ئىلىم دۇنياسىدا ئاللىقاچان مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقى كەڭ جامائەتچىلىككە بىردەك ئايان. شۇڭا ئەسەرىدىكى ئايرىم سۆزلۈكلەرنىڭ باشقا قېرىنداش خەلقلەر تىلىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى، ھەمدە يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىدەك قىسمەن لىككە قاراپ، ئۇلارنىمۇ «ئورتاق بايلىق» دەپ قاراش تارىخقا ھۆرمەتسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلغانلىق بولسا كېرەك. شەك شۆبھىسىزكى، بۇ ئىككى شاھانە ئەسەر ئۇيغۇر

لارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنى ھەرگىز دۇنيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان 35 ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ «ئورتاق بايلىق»ى دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئەسەرنىڭ تىلىدىن تارتىپ مەزمۇنىغىچە بولغان پۈتكۈل ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ تاماملەن ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مىللىي مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. دەرۋەقە بۇ ئىككى ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى باشقا تۈركىي خەلقلەر يازما ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ھەتتا پۈتكۈل شەرق ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنداق تەسىرنى ئەلۋەتتە شۇ خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

تارىخىدا ئەكس ئەتتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇزنامە» نىڭ تەۋەلىكى ھەققىدىمۇ يېقىندىن بۇيان ئاشكارە ياكى يۇشۇرۇن ھالدا بەزى تالاش - تارتىش ۋە مۇنازىرە داۋاملىشىۋاتىدۇ. «ئوغۇزخان رىۋايەتلىرى» نىڭ پەيدا بولغان ئەڭ دەسلەپكى دەۋرى تېخى تولۇق ئېنىقلانمىغاچقا، دەرۋەقە، ئۇنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى بېكىتىش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە. «ئوغۇرنامە» ئېپوسىنىڭ دەۋرىمىزگە بىر قانچە نۇسخىسى يېتىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر تولۇق ۋە مۇھىم‌راق بولغىنى XIII ئەسىردە تۈرپان رايونىدىكى نامەلۇم پۈتۈكچى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا بولۇپ ئۇ ھازىر فىرانسىيىنىڭ پارىژ شەھىرىدىكى پۇخرالار كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. مۇشۇ قول يازمىغا ئاساسلانغاندا، بۇ تارىخىي ئېپوس ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈش تارىخىنىڭ ئوبرازلىق بەدىئىي خاتىرىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىيات ۋە يازما ئەدەبىيات غەزىنىسىدىكى نادىر ئۇلگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «ئورتاق بايلىق» ناملىق ماقالىدا بۇ ھەقتە توختىلىپ، ئاكادېمىك بارتولدنىڭ تۆۋەندىكى بىر ئابزاست سۆزنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «ئوغۇز-خان رىۋايىتى قازاق دالىسىدا پەيدا بولغان، شۇ جايىنىڭ يەرلىك تىلىدا يېزىلغان. ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، رىۋايەتنىڭ ئاپتورى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى قازاق دالىسىدىكى يەرلىك خەلقدۇر». ئاپتور نەقىل كەلتۈرگەن بۇ بىر ئابزاست سۆزنى قولىمىزدا بار بولغان بارتولد ئەسەرلىرى ئىچىدىن ئىزلەپ ھازىرغىچە تاپالمىدۇق. ئەگەر بىزگە نامەلۇم بولغان بارتولدنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدە شۇنداق سۆز بار دېيىلسە، ئۇنى ئەلۋەتتە ئاكادېمىك بارتولدنىڭ شەخسىي قارىشىدىكى بىر سەۋەنلىك دېيىش مۇمكىن. بۇنداق سەۋەنلىككە ئاساس بولغان نەرسە ئېپوسنىڭ قولىيازما نۇسخىسىدىكى بەزى ئىملا مەسىلىسىدۇر. ئېپوسنىڭ قول يازمىسىدا «ي» بىلەن باشلانغان نۇرغۇن سۆزدە «ي» نىڭ ئورنىدا كۆپىنچە «چ» («ج» ئوقۇلۇش كەيپىيىتى) نى ئىشلەتكەن. (ھەممىسىدە ئەمەس) بۇ ئالاھىدىلىك پەقەت بۇ قولىيازمىنىڭ كۆچۈرگۈچى كىشىنىڭ «ج» دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، خالاس. «ج» دىئالېكت دەرۋەقە، ھازىرقى زامان قازاق تىلىغا مەنسۇپ بولغان قەدىمكى تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان ئوغۇز قەبىلىلىرىدىمۇ «ج» دىئالېكتىنىڭ قوللانغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ نىڭ ئۇستىگە داستاننىڭ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خېلى كۆپ قولىيازما نۇسخىلىرىنىڭ بولغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئەگەر ئەنە شۇ قولىيازمىنى يىگانە نۇسخا دەپ ئېتىراپ قىلغاندىمۇ، ئۇنىڭ 103 - 104 - 105 - 106 - قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن.

103 · oquz kaqan Tərt Sarioqa yarlik
104· yom xadi· bilgürgülük bilidi· əlqilərgə

105· barip yibərdi· uxbu bildürgülüktə bitil –
106· mix ərdi Kimmən uyoqurning kaoqani bolamən ①

(ئوغۇز خاقان تەرەپ - تەرەپكە يارلىق چىقاردى. مەكتۇپ يېزىپ ئەلچىلەردىن ئەۋەتتى. بۇ مەكتۇپتە مۇنداق دېيىلگەن: «مەن ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانىمەن»)

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ ئۆزىدە ئوغۇز خاقاننىڭ ئۆز تىلى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن تۇرسا، بۇ رىۋايەتنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىدىن قانداقمۇ گۇمانلانغىلى بولسۇن؟ بۇ مەسىلە ھەققىدە 3 — 4 يىلىدىن بۇيان كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالىلار ئېلان قىلىندى. شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئوغۇزنامە» ئىسپوسى تەتقىقاتىدىكى يېڭى ئىزلىنىش» ناملىق ماقالەمدىمۇ داستاننىڭ مەزمۇن ئالاھىدىلىكى ۋە تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ھەققىدە بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. بۇ قاراشلارنى يەنە تەكرارلاپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدۇ. ئېغىز ئەدەبىيات ئەسەرلىرى كوللېكتىپنىڭ ئىجادىيىتى سۈپىتىدە ئېغىزدىن - ئېغىزغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىپ يۇرۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، بەزى ھاللاردا ئۇنىڭ دۆلەت ۋە مىللەت چېگرىسى بولمايدۇ. شۇ سەۋەپتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بەزى ئەسەرلەر ھەتتا خەلقئارا ئورتاقلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى بېكىتىش ئۆلچىمى ئەلۋەتتە يازما ئەدەبىياتنىكىگە ئوخشىمايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا تەئەللۇق بولغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئاپتورلۇق ھوقۇقى بولمىغاچقا، ئەگەر بىر مەنبەدىن چىققان بىر پارچە ئەسەر كۆپلىگەن مىللەتلەر ئارىسىغا تارقىلىپ شۇ خەلقلەرنىڭ مىللىي تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن ھالدا ئوخشىمىغان ۋارىيانت بارلىققا كەلگەن بولسا، ئۇنى شۇ خەلقنىڭ مىللىي ئەدەبىيات بايلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ.

تۇركىي تىلىدىكى خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى تالاش - تارتىش ئىچىدە تۇرىۋاتقان يېرىك ھەجمىدىكى ئەسەرلەرگە كەلسەك، ئۇنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئايرىشتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى ئاستىدا ئىنچىكە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ 1985 - يىللىق 3 - سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا» ناملىق ماقالەمدە خەلق داستانلىرى بىلەن كىلاسسىك يازما داستانلارنىڭ ژانىرلىق پەرقلىرى، ئوغۇز مەكتىپى (ئاساسەن ئۇيغۇر، ئۆزبېك خارەزم ئۆزبېكلىرى، تۇركمەن، ئەزەربەيجان قاتارلىقلار تەزەردە تۇ-

① «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى — ئوغۇزنامە» بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى. 1980- يىل. ئۇيغۇرچە، 30 - بەت.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورى

تىلىدۇ)گە تەئەللۇق بولغان خەلق داستانلىرى بىلەن قىپچاق مەكتىپى (ئاساس-
قازاق ۋە قىرغىزلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ) گە تەئەللۇق بولغان خەلق داستانلىرىنىڭ
ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى ئۈستىدە ئۇچ نۇقتىلىق قارىشىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ
ئۆتكەن ئىدىم. ھازىرمۇ يەنە شۇ پىكرىمنى قۇۋۋەتلەيمەن. مېنىڭچە ئاشۇ ئۈچ نۇقتا
ئاساسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېقىپ يۈرگەن خەلق داستانلىرىغا مۇلاھىزە يۈگۈزىلسە
ئۇنىڭ مىللىي تەۋەلىكىنى ئىلمىي ھالدا بېكىتىش ئانچە قىيىنغا چۈشمەيدۇ.

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئائىلىسىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ
ئۇزۇن يىلى قىسقا بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر ئۇلارنىڭ ھەممىسى دۇنيا مەدەنىيىتى
غەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقانلىقى ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان بىر ھەقىقەت.
مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات
جەريانىدا ياراتقان پارلاق ئەدەبىيات مىراسلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان جاھانناما.
شۇنداق ئىكەن، بۇ جاھانناما ئەمەلىيەتتە نىمە بولسا پەقەت شۇنىلا ئەكس ئەتـ
تۈرۈپ بېرىش كېرەككى، ھەرگىز «ئورتاق بايلىق» دېگەن ئابستراكت پەردە ئاسـ
تىدا ھەممىنى غۇۋالاشتۇرۇپ قويماسلىق كېرەك. «ئورتاق بايلىق» چۈشەنچىسى —
روشەن خاسلىقنى چەتكە قاقمدۇ. روشەن خاسلىقى بولمىغان ئەدەبىياتنى ئەلۋەتتە
مىللىي ئەدەبىيات دېگىلى بولمايدۇ. دەرۋەقە، مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنى يېزىشتا
خېلى كۆپلىگەن ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئەسلى ئېتنىك مەنبەسىنىڭ بىردەك-
لىكى ياكى يېقىنچىلىقىدەك تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ھەرقايسى مىللەت ئەدەبـ
ياتىنىڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي تارىخىنى پەرقلەندۈرۈش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە.
چۈنكى «بىز تارىخنى قانچە چوڭقۇر ئىنچىكىلەپ تەكشۈرسەك، كېلىپ چىقىشى بىر
بولغان خەلقلەر ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ بولۇپ بارغانلىقىنى كۆرـ
مىز»① تېخى ئىنسانشۇناسلىق ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىلمىدا مەۋجۇت مىللەتلەرنىڭ
ئېتنىك مەنبەسىگە ئالاقىدار نۇرغۇن سىرلىق تۈگۈنلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى
ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدا پۈتۈنلەي يېشىپ بېرىش ئىمكا-
نىيىتى يوق. بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىيات تارىخى شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي تارىخى
بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مىللەت تارىخىنىڭ ئۆزى
ئەمەس. بىز ئىشەنچىلىك تارىخىي پاكىتلارغا ۋە شۇ دەۋرنىڭ يازما خاتىرىلىرىگە ئاساس-
لىنىپ، بىر مىللەتنىڭ ئەدەبىياتى شۇ مىللەت تارىخىنىڭ قايسى باسقۇچىدا باشلا-

① ئېنگىلىسنىڭ سۆزى. «ئۆزبېك تىياتىر تارىخى» تاشكەنت. 1975 - يىل، 1 - توم، ئىپلوگ.

يېپەك يولىدىكى بىباھا بايلىق ــ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ــ ئەڭ قەدىمكى بىر ئانتروپولوگىيە لىك رايون، ئەڭ قەدىمكى بىر مەدەنىيەت رايونى، جۇملىدىن شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بىر بەلبېغى. بۇ ئۇچ نۇقتا تۇپەيلى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى ئادەتتىكى مەھەللىۋىي مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ، ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. بىز ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى تارىخىدىن شەرق ۋە غەرب خەلقلىرىگە ئالاقىدار ئانتروپولوگىيىلىك، ئېتنوگرافىيىلىك ئامىللارنى بايقىيالايمىز. بىز ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا «غەرب مەركەزلىك» ياكى «شەرق مەركەزلىك» نەزەرىيىلىرىنىڭ ئىنتايىن بىر تەرەپلىمىلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. ئامېرىكا تارىخچىسى ۋ.ئىگام مىگگوۋرىن «مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە ئادىللىق بىلەن مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇزاق يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتىمىزنىڭ كۆپ قىسمى رىم ۋە

غان بولسا، شۇ دەۋرنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىشىمىز لازىم. «ئەدەبىيات تارىخىنىڭ باشلىنىش دەۋرى قايسى مىللەتنىڭ ئۇزۇن بولسا، شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى يۇقىرى بولىدۇ» دەيدىغان ساددا مىللەتپەرۋەرلىكتىن خالى بولۇپ، تارىخقا ھۆرمەت قىلىش، پاكىتقا ئاساسلىنىش، ئومۇملۇقنى نەزەردە تۇتۇپ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش پوزىتسىيىسىنى تۇرغۇزۇشىمىز لازىم. ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تارىخى»نى يېزىشتىكى ئورتاق نىشانىمىزمۇ ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

بۇ ماقالە، ئاساسەن مەملىكىتىمىزدىكى تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ئاساسەن يېزىلدى. ئوتتۇرىغا قويغان بەزى كۆز قاراشلارنىڭ بارلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىشى ناتايىن. يولداشلارنىڭ ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىنى ئۈمۈت قىلىمەن.

گرىتسىيە ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن دەپ ئېتىراپ قىلىپ كەلگەن ئىدىۇق... يېقىنقى قېتىم بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ئېنىقلاشلار مۇنداق نەزەرىيىنىڭ ئويدۇرما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى ..... ياۋروپا، ھەتتا ئامېرىكىنىڭ مەدەنىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان».

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزىگە خاس يايلاق خاراكتېرلىك مىللىي ئۇسلۇپ يارىتقان، ئارىلاشما خاراكتېرلىك مەدەنىيەت بەرپا قىلغان، مەدەنىيەتتە كۆزۈكۈلۈك رول ئويناغان. بۇ ئۇچ نۇقتىنى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيىتى دەپ قاراش مۇمكىن.

يايلاق خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەسلىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ساقلانغان. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئۇچۇن يايلاق - يۇرت، يايلاق - ئىگىلىك، يايلاق - رېتىم ۋە ئۇسلۇب بولۇپ كەلدى، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىكى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرى، كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرى، پىكىر ۋە تەسەۋۋۇر خۇسۇسىيەتلىرى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئۇسلۇبلىرى مۇشۇ يايلاق خاراكتېرىنى مەركەز قىلغان. ئۇلاردىكى بىر قاتار تۇرمۇش ئادەتلىرى، مېھماندوستلۇق، تەبىئەتتىن ئۆزگىچە زۇقلىنىش، مەشرەپ ۋە سەيلى ئايەم پائالىيەتلىرى، سۈت - قېتىق، چارۋا ھېرىسلىقى قاتارلىقلار ھەممىدىن ئىلگىرى ئولتۇراقلاشقان بۇ مەدەنىيەتلىك مىللەتتە يايلاق خاراكتېرىنىڭ ھازىرمۇ ئېغىر ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئارىلاشما خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىدىكى يەنە بىر تارىخىي خۇسۇسىيەت. بىز ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىدىن شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۆپلىگەن ئامىللىرىنى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس تارىخىي ئۇسلۇبتا ئونۇبرسال مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆرىمىز. ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا ئاساسلىقى، شامانىزم، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددىزم، مانىخىزم، نىستۇرئانچىلىق ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلار گرىك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، خەن يېزىقى، ئۇرخۇن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقى قاتارلىق ئاساسلىق يېزىق شەكىللىرىدىن پايدىلانغان. مانىخىزم ۋە بۇددىزم دىنلىرى ئۆزى پەيدا بولغان جايغا قارىغاندا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخىمۇ كۆچلۈك ھامىلىقىغا ئېرىشكەن. ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، ھىندىستان مەدەنىيىتى، ئېران مەدەنىيىتى، گرىك مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا تەسىرى قۇيۇق بولغان.

بىز ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە ۋە مەسەللەر بىلەن گرىك ۋە ھىندىستان ئەدەبىياتىدىكى ئېزوپ مەسەللىرى، «كەلىلە ۋە دىمنە» ھېكايىلىرىنىڭ تولىمۇ يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. مىلادىدىن ئىلگىرى جاڭ چەن چاڭ ئەنگە

ئېلىپ كەتكەن «ماھادۇر مۇقامى» بىلەن قەدىمكى گرېك مىلودىيىلرىدىكى «دۇ-رۇس» مىلودىيىسىنىڭ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قۇمۇل رايونىدىكى «ئۇلۇغ دور مۇقامى» نىڭ تارىخىي مۇناسىۋىتى كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. گرېكلەشكەن مەدەنىيەت (ئېللىنىزم) دەۋرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاتالمىش «شەرق ئېللىنىزمى» تەسىرىدىكى مەدەنىيەت ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئۇ ئەپسانە، دىن، پەلسەپە ۋە بىناكارلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق، تىياتىر سەنئىتىدە ئىپادىلەنگەن.

تەتقىقات نەتىجىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا مەي مەشرەپلىرى ۋە مەسخىرەۋازلىق تىئاتىرىنىڭ گرېك ئىئۇنىس بايراملىرى ۋە ماسكارا تىياتىرلىرى بىلەن بىللە داۋام قىلغانلىقىنى، بۇددىزم سەنئىتى يادىكارلىقلىرىدا، بولۇپمۇ تاش كېسىر سەنئىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا دىيار، ئىران ۋە گرېك گۈزەل سەنئىتى ئۇسلۇبىنىڭ كۈچلۈك ئارىلاشما پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى. مۇنداق ئارىلاشمىچىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى لوقمان، ئارىستوتىل، پىلاتون، پەرھات - شىرىن، خىسراۋ، رۇستەم، سىياۋۇش، ئاخىرۇمازدا، ئەخرەمەن قاتارلىقلار توغرىسىدىكى تەسۋىرلەردە گەۋدىلىنىپ تاكى ھازىرغىچە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە.

شۇنىمۇ ئىزاھلاش ھاجەتكى، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى قانداقتۇر ھەر خىل مەدەنىيەت ئۇسلۇبلىرىنىڭ ئەينەن، نوقۇل، يۈزەكى ئارىلىششى ياكى ئاددىي ئۆز-ئارا تەسىركۆرسىتىشى بولماستىن بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك مىللىي مەدەنىيىتىنى گەۋدە قىلغان ۋە بۇ مەدەنىيەت تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن گارمۇنىك بىرىكمىدىن ئىبارەت. ئاتالمىش ئېللىنىزم مەدەنىيىتىمۇ نۇقۇل گرېك مەدەنىيىتى بولماستىن بەلكى گرېك مەدەنىيىتى بىلەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەن كەڭ شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە توقۇلمىسىدىن ئىبارەت. گرېكلەر، كېيىنچە رىم لىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ شەرق مەدەنىيىتىدىن داۋاملىق ئوزۇقلىنىپ تۇردى، مەشھۇر يىپەك يولىدىن ئىبارەت خەلقئارالىق غايەت زور سودا ۋە مەدەنىيەت يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بىر قاتار دىنىي قاراشلىرى خرىستىيان دىنىغا تەسىر كۆرسەتتى. باكتىرىيەدە شەكىللەنگەن قۇ-ياش ئىلاھى مېتىراغا سىغىنىش كېچىك ئاسىيا، گرېتسىيە، رىم ۋە ئۇ يەردىن دونايۇ ۋادىسى، قارا دېڭىز ساھىلى، ھەتتا بېرىتانىيەدىكى خرىستىيان مۇراسىملىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن. بىز ئېلىمىزنىڭ غەربكە سايىاھەت خاتىرىسىدىكى سۇن ۋۇكۇڭ ۋە جۇباجى ئوبرازلىرىدا قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەپسانۋىي قەھرىمانى مىترا بىلەن چوشقا قىياپەتلىك ئۇنىڭ يارەمچىسى ۋىرترانگادىرنىڭ پروتوتىپىنى ئۇچۇرتىمىز. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ پەلسەپە، تىبابەتچىلىك ۋە سەنئەت قاراشلىرى گرېكلارغا تۇرلۈك يوللار بىلەن تەسىر قىلغان. بۇنىڭغا ئېپوگرات، ئىپىدىكىلىنىڭ تۆت زات (تۆت فىزىس) قاراشلىرىغا قارا دېڭىز بويىغا كۆچۈپ بارغان

سىكىنغلار ئېلىپ بارغان «تۆت تادۇ» قارىشىنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تىلغا ئېلىش كۇپايە. ياۋروپالىقلارنىڭ مەدەنىيىتى ئويغىنىش دەۋرىدە قەدىمكى گرېك پەلسەپىسى ۋە تەبىئەت ئىلمى يادىكارلىقلىرىنى ئەبۇ نەسىر فارابى ۋەكىللىكىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاتالمىش «ئەرەب يېزىقىدىكى ئاپتورلار» ئارقىلىق قايتا تېپىۋالغانلىقى تاسادىپىي بولمىغان.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقى ئەڭ دەسلەپ «ئات مەدەنىيىتى» نى (جۈملىدىن «قاڭقا» مەدەنىيىتىنى) ئىگىلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجداتلىرى ئۇزاق ۋە ئالاھىدە تارىخىي مۇھىت ئىچىدە مول، رەڭگا - رەڭ ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت ياراتقان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىناكارلىقى، تاش - كېمىر سەنئىتى، ھەيكەلتىراشلىقى، رەسساملىق سەنئىتى، مۇزىكا ۋە ئۇسۇل سەنئىتى، تەرجىمەشۇناسلىقى بولۇپمۇ مول ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات بايلىقى — يېپەك يولىدىكى بىباھا بايلىق بولۇپ، بۇ خىل مەنىۋى بايلىق بىلەن تونۇشماي تۇرۇپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى غەزىنىسىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلاملىرىنى، شۇنداقلا شەرق ۋە غەربنىڭ تەرەققىياتىغا ئەنئەنىۋىي پىكىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى ئىزچىل ئىپادىلىرىنى يورۇتۇش مۇمكىن ئەمەس.

×　　×　　×

ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئەجداتلىرى ئۇزاق ۋە ئالاھىدە تارىخىي مۇھىت ئىچىدە مول، رەڭگا - رەڭ ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت ياراتقان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىناكارلىقى، تاش - كېمىر سەنئىتى، مۇزىكا ۋە ئۇسۇل سەنئىتى، تەرجىمەشۇناسلىقى بولۇپمۇ مول ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك يازما ئەدەبىيات بايلىقى — يېپەك يولىدىكى بىباھا بايلىق بولۇپ، بۇ خىل مەنىۋى بايلىق بىلەن تونۇشماي تۇرۇپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى غەزىنىسىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلاملىرىنى، شۇنداقلا شەرق ۋە غەربنىڭ تەرەققىياتىغا ئەنئەنىۋىي پىكىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى ئىزچىل ئىپادىلىرىنى يورۇتۇش مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلقى ئەدەبىياتى — يېپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسىدىكى ئۈلگىلىك ئەدەبىي تىل — ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يارىتىلغان، خەلق ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ باي ۋە رەڭگا - رەڭ ژانىرلىرى بىلەن ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرگەن، ئۆز ئالدىغا ئىزچىل بىر سىستېما ۋە ئۇسلۇپ شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھۇلى ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى بولۇپ، ئۇ ھەر خىل تېما، ھەر خىل بەھىردىكى خەلق قوشاقلىرى، خەلق داستانلىرى، چۆچەك، لەتىپە، تېپىشماق، رىۋايەت، ئەپسانە، ماقال - تەمسىل، ئەقلىيە سۆزلىرى قاتارلىق ژانىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىز ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي جامائە ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى دەۋرىنى ئىپادىلەيدىغان ئەپسانىلار، دىۋايەتلەر، قەھرىمانلىق دەۋرى ھېكايەتلىرى، ھەر خىل جەڭ، ئەمگەك، مەرسىيە، مەدھىيە، مۇھەببەت، تەنبىيە،

بايرام ـ مەشرەپ قوشاقلىرىنىڭ بارلىقىنى، ھەر خىل تارىخىي قوشاقلارنىڭ تارىخىي قاتلام ھاسىل قىلغانلىقىنى كۆرسىمز. بۇ قوشاقلارنىڭ كۆپچىلىكى كۈچلۈك رېئىمدارلىققا ئىگە بولۇپ، ناخشا ئۇسۇل لەتىپىلەرگە تېكىست قىلىنمىدۇ. ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىختا يېپەك يولىدا كەڭ تارقالغان، غەرب، شەرق خەلق ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۆزىنىڭدىن تەسىر ئالغان. مەسىلەن، قۇياش ئىلاھى مىترا، سۇ ئىلاھى خۇبىبى، جەڭ ئىلاھى مىرىخ قاتارلىق خەلق ھېكايىلىرى، كىرىستال كەش، بېلىق قىز قاتارلىق ماقال تەمسىلەر باشقا خەلقلەر ئارىسىدا ساقلانماقتا. يازما ئەدەبىيات ـــ ئۇيغۇر ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئىش قوشۇش، ئۆنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋىي خەلقچىرۇھىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئالغا ئىلگىرىلىتىش روھىنى قايتا گەۋدىلەندۈرۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئۆلمەس ئارزۇ ۋە غايىلىرىنى تېخىمۇ يۇقىرى بەدىئىي ۋاستىلار بىلەن گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ خەلق ئەدەبىياتىنىڭ مەھسۇلىدىن ئىبارەت.

يازما ئەدەبىيات ئۇيغۇر ئەدەبىياتى سىستېمىسىدا ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى ئوتتۇرا ئاسىيا كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى، ئەڭ ئاساسلىق ۋە ئەڭ تەسىرلىك بىر تارمىقىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى «ئوغۇزنامە»، «چىستانى ئىلىك بەگ» قەھرىمانلىق داستانى، ئۇرخۇن، يەنسەي ئابىدىلىرى، ھەتتا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» دە مەسال كەلتۈرۈلگەن ئاجايىپ نەپىس مول ئەدەبي پارچىلار ھازىرمۇ بىر قاتار ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىنى ئىزاھلاشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ خىزمەت قىلماقتا. ئۇيغۇرلاردا يازما ئەدەبىياتنىڭ قاچان باشلانغانلىقى ئېنىق ئەمەس، شۇنداقتىمۇ بۇددا سۇتىرالىرى، بۇددا ھېكايىلىرى، بۇددا شېئىرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى تەرجىمىسى، ئىجادىي شەرھىي تەرجىمىسى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا كۆرىنەرلىك ئىپادىسىنى تاپقان. بىز كۆسەن ۋە بېزەكلىكتىكى بۇددا تاش كېمىرلىرىغا سىزىلغان كۆپلىگەن رەسىملەردىن ئەينى زاماندىكى تەسىرلىك ھېكايە ۋە چۆچەكلەرنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەدەبىياتشۇناسلار «ئالتۇن يارۇغ» نىڭ ئۇيغۇرچە نۇسقىسىنى ئەنە شۇ خىل ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ بىر ئۇلگىسى دەپ قارىماقتا. يېقىندىن بېرى ئەدەبىياتشۇناسلار «مايىتىرى سىمىت» دىرامىسىنى ئەنە شۇنداق يازما ئەدەبىياتنىڭ دىراما ژانىرىغا مىسال قىلىپ مۇھاكىمە قىلماقتا، كۈلتىكىن، تۇنيۇقۇق، ماڭلىئان، بىلگە خاقان، كۈلىنچۇر، مويۇنچۇر مەڭگۈ تاشلىرىنى، يازما ئەدەبىيات شەكلىگە ئېلىنغان «ئوغۇز نامە» ئىپوپېيىسىنى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر قاتلام ئۇتۇقى دېيىش مۇمكىن. ئاپىرىنچۇر تىكىن، ئاسىخ تۇتۇك، چىسۇيا تۇتۇك، قالىم كەيشى، پىراتىيا ياشىدى، كىكى، جۇملىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» دە تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار يازما ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى ئۇيغۇر يازما

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئەدەبىياتىنىڭ ئىسلامىيەتكىچە كۆرىنەرلىك راۋاجلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقنى نامايەن قىلدى. قارا خانىلارنىڭ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان قەشقەرىيە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بۇ چاغدا ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىياتىنىڭ ئۆلچەملىك تىلغا ئايلانغان ئىدى، بىر قاتار ئىلمىي ئەسەرلەر، جۈملىدىن ئەخمەت يۈكنەكنىڭ داناكتىك داستانى «ئەتەبەتۇلھەقايىق» مۇ خاقانىيە ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

چاغاتاي تىلى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى خاقانىيە تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولۇپمۇ يازما ئەدەبىيات XIII XV ئەسىرلەردە غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر شېئىرىيىتى شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

نەسىرىدىن رانجۇزى «قىسسە سۇل رانجۇزى» ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىدا نەسرى - رومانچىلىقنىڭ ئۆلگىسىنى تىكلىدى. ئاتايى، سەككاكى، لوتپى ۋە ئەلشىر ناۋايى قاتارلىقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە شېئىرىي گۈزەللىكنىڭ مىسلىسىز يۈكسەك دەرىجىسىنى ياراتتى. لۇتپىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانى شېئىرىي رومانچىلىقنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى.

ئەلشىر ناۋايى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا تەڭداشسىز ئەزىمەت، ھازىر 15 تومغا سىغدۇرۇلغان ناۋايى ئەسەرلىرى ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىمە تالانتىنى ۋە بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ناۋايى لېرىك شائىر سۈپىتىدە 4263 غەزەل (سونىت)، كۆپلىگەن مۇستەزاد، مۇخەممەس، مۇسەدەس، تەرجىبەند، قىتئە، رۇبائى، لۇغىز، چىستان، مۇئەمما، تۇيۇق فەردلەر يازغان. ناۋايى شەرق خەمسەچىلىكىنىڭ ئەڭ ئالىي ۋە شۆھرەتلىك ۋەكىلى سۈپىتىدە 57 مىڭ مىسرالىق 5 چوڭ داستان ياراتقان، ئۇنىڭ بىرى «ھەيرە تۇل ئەبرار» دىن ئىبارەت دىداكتىك داستان بولۇپ، قالغان تۆتى «پەرھات ۋە شىرىن»، «لەيلى مەجنۇن»، «سەبى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق تۆت چوڭ شېئىرىي رومانىدۇر. ئەلشىر ناۋايى تىل، ئەدەبىيات، ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى توغرىسىدا خاس ئەسەرلەر قالدۇرغان. ئەلشىر ناۋايى يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە پەلسەپىۋىي پىكىر تەرەققىياتىدىكى يەنە بىر جاھان شۇمۇل نامايەندە.

ئەلشىر ناۋايىدىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاساس سالغان، ئەلشىر ناۋايى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرغان ئىدىيىۋىي مەزمۇن ۋە بە-

دىئـي ۋاستىلارنى بويلاپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزۈل-
مەس دولقۇنلۇق ئېقىمىنى ھاسىل قىلدى. سەئىدى، رەشىدى، ئاماننىساخان، قەدىرى،
ئايازبېك، خىرقىقى، زەلىلى، نۇبىتى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، خامۇش ئاخۇن،
ئابدىرېھىم نىزارى، زىيائى، غېرىبى، سۇبۇرى، بىلال نازىمى، تەجەللى، ئابدۇخالىق
ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق ئەدىپلەر مانا مۇشۇ ئۆزۈلمەس دولقۇنلۇق ئېـ
قىمنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاساسلىق ۋەكىللىرى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جۇڭگو كۆپ مىللەتلىك
ئەدەبىياتىدىكى نادىر تارماق ئىكەنلىكى شۇنداقلا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرق ئەدە-
بىياتى مۇنبىرىدىكى قىممەتلىك بايلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇر ئە-
دەبىياتى غەزىنىسىنى كۆپ تەرەپلىمە تۇنۇشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرشۇ
ناسلىق تەتقىقاتىدىكى مەركىزىي ھالقا.

× × ×

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ژانىرلىرى رېئالىزم، رومانتىزم، لىرىزم
ۋە دىراماتىزملىق ئۇسلۇبلار بويىچە چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ، ساختىلىق،
يامانلىق، خۇنۇكلىككە قارشى كۈرەشنى ئىزچىل گەۋدىلەندۈرۈپ كەلدى. ھەمدە پۈتـ
كۈل غەرب ۋە شەرق خەلقلىرىگە ئورتاق بولغان ئۆلمەس كىلاسسىك تېممىلارنى
ئۆزىنىڭ باش ئىدىيىۋىي مەزمۇنى قىلىپ كەلدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ياراتقان
ئوغۇزخان، چىستانى ئىلىكبەك، كۈلتېكىن ئىككى تېكىن، ئۇگىدۈلمىش، پەرھات،
گۈل ۋە نەۋرۇز، نەسىردىن ئەپەندى، نازىگۈم قاتارلىق مەشھۇر بەدىئىي پېرسۇناژ-
لار ئەنە ئۇنىڭ تىپىك ئوبرازى بولدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ غايىۋىي مەزمۇنلىرى ئىچىدە شەرق ۋە غەرب تېماتىكـ
سىنىڭ مەشھۇر ئۇلگىلىرىنى تېپىش مۇمكىن. ئەلشىر ناۋايى «پەرھات ۋە شىرىن»،
«سەددى ئىسكەندەر» ناملىق ئىككى شېئىرىي رومانىدا بۇ مەسىلىگە ئۇلگە تىكلىگەن.
چىن خاقانىنىڭ ئوغلى شاھزادە پەرھات ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ شەرققە يۈرۈشىدە
خوتەن شاھىغا بەرگەن «جاھانناما» ئەينىكى ئارقىلىق ئەرمەن مەلىكىسى شىرىننىڭ
جامالىنى كۆرۈپ ئاشىق بولىدۇ. شەرقتىن غەربكە ۋەسال سەپىرى باشلىغان پەرھات
چىن خەلقىنىڭ ھۈنەر ماھارىتى ۋە گرىك مۇتەپەككۇرى سوقرات-نىڭ ئۇگەتكەن
ھېكمىتى بىلەن قوراللىنىپ شىرىننىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولىدۇ. ناۋايى «سەددى
ئىسكەندەر» ناملىق شېئىرىي رومانىدا گرىك شاھزادىسى زۇلقەرنەيىننىڭ غەربتىن
شەرققە يۈرۈش قىلغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئارىستوتېل پەلسەپىسى ۋە شەرق خەلقلىرى-
نىڭ داراغا قارشى كۈرەشتە ئۇنىڭغا يارىدەم قىلغانلىقىغا تايىنىپ شەرقتە ئادالەت
ئورناتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدۇ، ئەلشىر ناۋايى گرىك پەلسەپىسىنىڭ ئىززەت ھۈرمىتى
تۈپەيلى تارىختىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىندىن تۆپتىن پەرقلىق بولغان غايىۋىي

پادىشاھ ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ھاكىم مۇتلەقلىقىنى مەسخىرە قىلغان. چاغاتاي دەبىياتىدا «راھەتئول قۇلۇپ» (قەلب ھوزۇرى) چىن مەلىكىسى بىلەن غەرب شاھزادىسى ئوبرازىنى ياراتقان ئىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ غايىۋىي مەزمۇنلىرى ئىچىدە غايىۋدي جەمئىيەت ۋە غايىۋىي پادىشاھ توغرىسىدىكى ئوتوپىك ئىدىيىۋىي تېما ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ، مۇناداق غايىۋىي جەمئىيەت ۋە غايىۋىي پادىشاھ ئوبرازى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىزچىل تەسۋىرلەنگەندىن تاشقىرى يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئەلىشىر ناۋايى، موللا ئەلەم شەھيارى، مۇھەممەت بىننى ئابدۇللا خارابىتى قاتارلىقلارنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلىرىدە نوقتىلىق گەۋدىلەنگەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇيغۇر مەنسۇبي ھاياتىنىڭ ھەممە تارماقلىرىغا تۇتاشقان. ئۇ ماھىيەتتە پەلسەپە، ئاستىرونومىيە، تىبابەتچىلىك، تارىخ ۋە ئەخلاقشۇناسلىقتىن ئىبارەت. «ئوغۇز نامە»، «زەپەرنامە»، «سەپەر نامە»، «غازات دەرمۇلۇك چىن» قاتارلىق ئەسەرلەر بىلەن «تەزكىرى بۇغراخان»، «تەزكىرى ئارسلانخان»، «تەزكىرى خوجىخان» قاتارلىقلار ماھىيەتتە بەدىئىي شەكىلدە يېزىلغان تارىختىن ئىبارەت. بىز كۆپلىگەن دىداكتىك ئەسەرلەردىن، رۇبائىي ۋە قىتئەلەردىن، ماقال تەمسىللەردىن مول پەلسەپىۋي، ئەخلاقىي مەزمۇنلارنى بايقىۋالالايمىز.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەرجىمە ئەدەبىياتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان. «ئالتۇن يارۇغ» ئىجادىي تەرجىمىنىڭ مۇھىم بىر نامايەندىسى، تۇرپاندىن «ماخاپخاراتا»، «راماياناً» قاتارلىق ھىندىستان داستانلىرى بىلەن «ئىنجىل» نىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرى تېپىلدى، «مىڭ بىر كېچە»، «كەلىلە ۋە دىمىنە»، «شاھنامە»، «شۇەن جاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «قابۇسنامە»، «زەپەرنامە» قاتارلىق شەرق ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشتا سىڭقۇ سەلى تۇتۇق، لۇتپى، موللا خامۇش، موللا مۇھەممەت تۆمۈرى، سىراجىدىن مەھمۇت قاتارلىق مەشھۇر تەرجىمەشۇناسلار ئىجادىي ئەمگەك سىڭدۈرگەن. موللا مۇھەممەت تۆمۈرى تەرجىمىسىدىكى «كەلىلە ۋە دىمىنە» ئابدۇللا مۇقەففا ئىشلىگەن ئەسلى نۇسقىسىدىن مەزمۇنلۇق بولۇپ نۇرغۇنلىغان پەلسەپىۋي ۋە شېئىرىي پارچىلار بىلەن بېزەلگەن. ئەينى تەرجىمە ۋە بەدىئىي ئىش قوشۇپ تەرجىمە قىلىش ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم بىر ئەنئەنىۋي ئۇسۇل.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا فارابىنىڭ ئەرەپچە، ناۋايى ۋە تەجەللىنىڭ پارسچە شېئىر يازغىنىدىن باشقا يەنە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە سەيدۇل، سەۋىنچ قايار (گۈەن يۈنشى)، جامالىدىن، ئارقۇن سالى، تىكمىن ساڭيا قاتارلىق ئەدىپلەر ئىچكى ئۆلكىلەردە ياشاپ ئەنزۇ يېزىقىدا ئەسەر يېزىپ، ئەنزۇ ئەدەبىياتىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقى ئىلمىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە ئۆتمۈشتە مەدىرىسلەردە دەرس قىلىپ ئۆتۈلۈپ كەلگەن بولسىمۇ، يېقىنقى زاماندا ئۇنىتىلىش هالىتىگە يېقىنلاپ قالغانىدى. ئۇيغۇر خەلقى «ئوغۇزنامە»، «قۇتادغۇ بىلىگ»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «چاردىۋان»، «خەمسە ناۋايى»، «دىۋان زەللى»، «دىۋان نىزارى» قاتارلىق ئاساسلىق كىلاسسىك ئەدەبىيات دەستۇرلىرىنى كەڭ نەشر قىلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولالىمغان ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقى تەتقىقاتى هەر خىل هاقارەتلىك ناملار ئاستىدا تەقىب قىلىنىپ كېلىنگەنىدى. هازىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىيات، يېڭى ئەدەبىيات بويىچە ئايرىم ئايرىم دەرس قىلىپ ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى نەشر قىلىنىشقا، تەتقىق قىلىنىشقا باشلىدى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى يېپەك يولىدىكى بىباها بايلىق، بىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ هەر قايسى ئەللەردە مەيدانغا كېلىشىنى قارشى ئالىمىز. شۆھبەسىزكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسلىقى شەرق ۋە غەرپ مەدەنىيىتى ئالاقە تارىخىنى يورۇتۇشتا، يېپەك يولى مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تارىخىنى يورۇتۇشتا يەنىمۇ زور ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ.

(بېشى 76 - بەتتە)

تىن تۆۋەن بولغان بالىلارنى تالىپلىتىقا قوبۇل قىلىپ مىللىي مائارىپنىڭ تەرەققى قىلىشىغا تەسىر كۆرسەتمەكتە؛ بەزى كىشىلەر باشقىلارنىڭ دىنىغا ئېتىقات قىلىش ۋە دىنغا ئېتىقات قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە ئارىلىشىۋېلىپ مىللەتلەر ئارىسىدا ۋە مىللەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەت پەيدا قىلىش بىلەن ئىنتىپاقلىققا تەسىر يەتكۈزمەكتە. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنىنىڭ بەزى ئەنئەنىۋى ئىدىيە ئېتىقادى، ئەقىدىسى ۋە ئۇنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرى، شۇنىڭدەك دىنىي پائالىيەتلىرى سوتسىيالىزمغا پۈتۈنلەي ماسلىشىپ كېتەلمەيدۇ. بۇ مەسىلىلەرگە قارىتا پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرغىنىمىزدا بارلىق دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە سىياسەت يول قويغان دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىشى لازىملىقىغا دىققەت قىلىشىمىز؛ «سول» چىل ئىدىيىدىن ساقلىنىش ۋە ئۇنى يېڭىشكە دىققەت قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە خىزمەتلەردە ئوڭچىل ئىدىيىنى يېڭىشكىمۇ دىققەت قىلىشىمىز، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە خىزمەت ئىشلەپ پاسسىپ ئامىللارنى ئاكتىپ ئامىللارغا ئايلاندۇرۇشىمىز، شۇ ئارقىلىق مەملىكىتىمىزدىكى ئىسلام دىنىي ساھەسىدىكىلەرنى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش خىزمىتىنى پۇختا، ياخشى ئىشلىشىمىز لازىم.

«گەنسۇ مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 2 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

ن. ئەخمەدى تەرجىمىسى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

«پوئېزىيە سەنئەتنىڭ يۇقىرى خىلى» دېگەن مەسىلە توغرىسىدا

ئەزىم قاسىم

ئۇلۇغ روس تەنقىتچىسى ۋ. گ. بېلىنىسكى مۇنداق بىر يېرىم ئەسىر ئىلگىرى: «پوئېزىيە سەنئەتنىڭ يۇقىرى خىلى» دېگەن نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. تەنقىتچىنىڭ بۇ چوڭقۇر پىكرى بىر يېرىم ئەسىردىن بۇيان، پۈتۈن دۇنيا بىردەك ئېتىراپ قىلغان نەزىرىيە، جاھان ئەدەبىياتى تارىخىدا ئۆزىنىڭ يۈكسەك قىممىتى بىلەن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

بېلىنىسكىنىڭ بۇ مەشھۇر نەزەرىيىسىدە چوڭقۇر چۈشىنىۋېلىش ۋە ئاڭقىرىۋېلىشقا تېگىشلىك مۇنداق ئىككى خىل مەزمۇن بار: بىرى، سەنئەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى؛ يەنە بىرى، پوئېزىيە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى. بۇ ئىككى مەسىلە ئايدىڭلاشتۇرۇپ - لىنسىلا، پوئېزىيىنىڭ نېمە ئۈچۈن سەنئەتنىڭ يۇقىرى خىلى ئىكەنلىكى مەسىلىسى ئۆزلىكىدىن ھەل بولىدۇ.

كەڭ مەنىدە قوللىنىلىدىغان سەنئەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى توغرىسىدا بىل - ىنىسكىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان نەزەرىيىۋى ئاساسلىرى مۇنداق؛ ئۇ «سەنئەت» دېگەنده، ئىنسانىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش پائالىيىتىنى تەشكىل قىلىدىغان، پۈتۈن ئىنسانىنى ھەتتا ئۇنىڭ پۈتۈن ئىچكى دۇنياسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالالايدىغان، ئەمما، ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر قانداق زور كەڭلىك ئىنسان ھاياتىدىكى مەلۇم ماكان ۋە مەلۇم زاماندىكى بىر مەزگىللىك ۋەقە، ھادىسە بىلەنلا چەكلىنىدىغان ئارخېئىكتورا (بىناكارلىق ئىلمى)، سكولپتورا (نەققاشلىق)، رەسساملىق، مۇزىكا (ئۇسۇل ۋە ناخ - شىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتارلىق تۈرلەرنى كۆزدە تۇتقان.

كىتابخانىلارغا ئايدىڭكى، ئارخېئىكتورلۇقنى ئالساق، ئۇ، كېيىنكى زامانلاردا كىشىلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بىر پەن بولۇپ قالدى. سانائەتنىڭ تەرەققىياتى بۇ پەننى تېخىمۇ يۈكسەك پەللىگە كۆتەردى. تۈز، تىك ۋە يانتۇ تەكشىلىكتە لايىھىلىنىدىغان بىناكارلىق - قۇ - رۇلۇش سېخېملىرى خۇددى مۇقەددەس بىر سەنئەت بۇيۇمىدەك كىشىلەرنى ھەيران

قالدۇرىدۇ. يۇرۇشلەشكەن مۇنداق سىخپىملارنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان، ئىنچىكە ھېسابلاپ، ئەستايىدىل سىزىلغان، گارمۇنىك سىزىقلارىدىن پۈتكەن شەكىل مۇكەممەللىكىدىكى ھەيۋەتلىك مۇرەككەپ كۆرۈنۈشلەر كىشى كۆڭلىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالىدۇ. تەكشىلىكتىكى فورما رىياللىقى بولۇپ كۆرۈنگەن ۋە كىشىلەرنىڭ سەز-گۈسىگە تەسىر كۆرسەتكەن بۇ سىزىقلىق كۆرۈنۈشلەر تەكشىلىكتىكى شۇ شەيئىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ يىغىندىسى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا باغلىنىشى سۈپىتىدە، كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدا شۇ شەيئىنىڭ روشەن ھېسسىي ئوبرازىنى پەيدا قىلىشقا يېتەكلەيدۇ. ئارخىتېكتورلۇققا دائىر ئىجادىي ئەسەرلەرنىڭ ھەر قانداقىسى سەنئەتنىڭ بىر ھۈجەيرىسى بولالىسىمۇ، لېكىن ئۇ «تولۇق مەنىدىكى سەنئەت ئەمەس، پەقەت سەنئەتكە بولغان ئىنتىلىش ۋە تۇنجى قەدەم» ھېسابلىنىدۇ. ئارخىتېكتورلۇققا دائىر ھەر بىر بەدىئىي شەكىل سەنئەتلىك خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولالىسىمۇ، ئەمما، ئۇ پىكرى ئوچۇق - ئاشكارىلىق ئىچىدە تۇرىدىغان شەكىل ئەمەس، بەلكى «پىكىرگە ئىشارەت قىلغۇچى بىر بەدىئىي شەكىل» دىنلا ئىبارەت بولمىدۇ.

نەققاشلىق (سكۇلپتورا) قا كەلسەك، ئۇنىڭ مەيلى فورما جەھەتتىكى رەتمۇ-رەڭلىك ئۆز ئىچىگە ئېلىپ تۇرغان مەنىسى ۋە پىكرىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارىلىقى، كىشى روھىغا بېرىدىغان تەسىرىنىڭ جانلىقلىقى ۋە تەسەۋۋۇر كەڭلىكى بولسۇن، مەيلى ئوبرازنىڭ تىپىكلىكلىكى ۋە بۇ ئوبرازلارنىڭ ھەرىكەت - قىياپەتلىرى ئىپادىلەپ تۇرغان ئىدىيىۋىلىكنىڭ كىشىلەر ئېڭىغا بەرگەن تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى بولسۇن، ئۇنىڭ ئارخىتېكتورلۇققا قارىغاندا، سەنئەتلىك تۈسى خېلىلا قويۇق ۋە كۈچلۈك بولىدۇ. ئىپادىلەش ۋاستىسى جەھەتتە سىزىق، رەڭ، فورمىنى (ئارخىتېكتورلۇققا ئوخشاشلا) ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ فورما جەھەتتىكى خىلمۇ - خىللىقى ۋە ھۆرەككەپلىكى تولىمۇ ئەركىن بولۇپ، سەنئەتكار قانداق ۋاستىنى قوللانسىمۇ، نېمىنى ئىپادىلىمەكچى بولسا، ئۇنىڭغا شۇنداق ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. نەققاشلىق ساھەسى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە نەرسىنى ئۆزىنىڭ ئوبېكتى قىلالايدۇ، ئۇنىڭ ۋاستىلىرى (مەيلى تەقلىدچىلىك، ياكى ئىجادىيلىقنى ئاساس قىلسۇن) ناھايىتى باي. لېكىن نەققاشلىقنىڭ مەقسىدى تەبىئەتنى قۇرۇقتىن - قۇرۇق كۆچۈرۈپ قويۇش ياكى ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىپ قويۇشلا ئەمەس، بەلكى، تەبىئەتنى ئىنسانىيەت بىلەن مەھكەم باغلاش. تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېچىپ بېرىش، ئىنسانىنىڭ تەبىئەتكە ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى، رولىنى كۆرسىتىپ بېرىش. ئۇ، بۇنى پەقەت ئىنسان بەدىنى شەكىللىرىدىكى قىياپەتلەر خىلمۇ - خىللىقى بىلەنلا ئېچىپ بېرەلەيدۇ. ئىنسانىنىڭ يۈز، كۆز، پۇت، قول ۋە بەدەن ھەركەتلىرىدە ئىپادىلىنىدىغان مۇنداق قىياپەتلەر ئىنسان ئىچكى دۇنياسىنىڭ تاشقى دۇنيا ھادىسىلىرىگە بولغان ئىپادىسى بولۇپ،

ئۇ كىشىلەردىكى غەزەپ، غەم - ئەندىشە، شاتلىق، تەنتەنە، ھەسرەت، ھاياجان قاتارلىق ئىچكى پىسخىكىلىق روھىي ھالەتلەردىن تەشكىل تاپىدۇ. نەققاش مانا مۇشۇنداق ئىپادىلەر ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ بىر پۈتۈن دەۋرگە، تەبىئەتكە، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەخلاقىي مۇناسىۋەتلەرگە تۇتقان ئومۇمىي ياكى قىسمەن مەيدان، كۆز قارىشىنى شەكىلەن ئىپادىلەيدۇ. چۈنكى نەققاش ياراتقان ئوبراز ھەرىكىتى جەنى بار تىرىك ئادەمدەك تۇيۇلسىمۇ، ئۇ بەربىر تىلسىزدۇر.

گۈزەل سەنئەتمۇ نەققاشلىققا ئوخشاشلا، تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەت دۇنياسىنى ئۆز ئىچىگە ئالالايدىغان بىر خىل سەنئەت. فوتوگرافىيە ۋە رەسساملىقتىن تەشكىل تاپقان بۇ خىل سەنئەتنىڭ تۇرمۇشنى ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بىر بىرىگە ئانچە ئوخشىمىپ كەتمەسمۇ، ئەمما، ھەر ئىككىلىسىدىلا ئىپادىلەنگەن ھالەت خۇددى نەققاشلار ياراتقان ئوبرازلاردىكىگە ئوخشاشلا شەيئىي ۋە نەرسىنىڭ؛ ۋەقە ياكى ھادىسىنىڭ باش - ئاخىرى بولمىغان بىرلا ھەرىكىتى بىلەنلا چەكلىنمدۇ، خالاس. رەسساملىقنىڭ كېيىنكى زامانلاردا بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ چىققان تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەھمىيىتى چوڭراق، سەنئەتلىك خۇسۇسىيىتى كۈچلۈكرەكلىرى پەقەت ھەقىقى بەدىئىي رەسىم ئىجادىيىتىدۇر. رەسسام، ياكى فوتوگراف ياراتقان مۇنداق بەدىئىي رەسىملەرنىڭ تۇرمۇشنى ئىپادىلەش ئۇنۇمى ناھايىتى زور بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا، ئۇ ھەقىقى ئەدەبىي ئەسەرلەر بىلەن بىر قاتاردا تۇرالايدۇ. بىلىم ۋە ماھارەتكە، تەجرىبە ۋە ئىقتىدارغا ئىگە سەنئەتكارلار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان رەسىم، ياكى فوتو سەنئەت ئەسىرىگە شۇ سەنئەتكارنىڭ كۆز قارىشى، مەيدانى، نۇقتىئىنەزىرى، ئۇمىد ۋە غايىسى سىڭگەن بىر پۈتۈن تارىخ ياكى دەۋر يەكۈنلەنگەن بولىدۇ. يىراق، ئوتتۇرا ۋە يېقىن كۆرۈنۈشلەرنى ئاساس قىلىدىغان مۇنداق ئەسەرلەر ئۆزى تاللىغان مۇشۇ كۆرۈنۈشلەر ئىچىدە ناھايىتى زور تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى، سىياسىي، ياكى ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس. ئوبرازنىڭ ئىچكى دۇنياسى قانچىلىك مۇرەككەپ، قانچىلىك مۇل بولمىسۇن، شۇ ئوبراز ئىپادىلەپ تۇرغان ھالەت ئۆز مۇرەككەپلىكىگە قارىغاندا ئىنتايىن ئاددى بولىدۇ. بۇ ھالەتلەر كىشى روھىغا بىر مەزگىللىك تەسىرات بېغىشلىيالىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كىشىگە بېرىدىغان تەسىراتى ئەبەدىي بولمايدۇ، ھەتتا ئۆز مەنىسىنى ئۆز پۈتۈنلىكى بويىچە يەتكۈزۈپمۇ بېرەلمەيدۇ. مۇنداق ئەسەرلەرنى كىشىلەرنىڭ يېنىشلاپ كۆرگۈسى كېلىدۇ. ئەمما، بىر - ئىككى قېتىم كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىدىغان ئورتاق تىل بولمىغانلىقى ئۈچۈن كۆرۈپ زېرىكىدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ كىشى روھىغا بېرىدىغان ئىستېتىك تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ.

مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشىنىڭ ئالساق، سادا، ھەرىكەتنى ۋاستە قىلىدىغان بۇ

تۇرلەرنىڭ كىشىلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى ناھايىتى زور بولۇش بىلەن بىللە، كىشى روھىغا بېرىدىغان تەسىرىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر بولىدۇ. ساداۋە ھەربىر كىشىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ كىشىلىرىنىڭ ئىما - ئىشارىتى سۆيۈپتىدە، ئىنسان قەلبىنىڭ بەلگىسىدۇر. دىل، تىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەندە ئۇنىڭدىكى مۇرەككەپلىك، چوڭقۇرلۇق، سىرلىقلىق كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئەمما، ساداھەربىر چەكسىز لىككە ئىگىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىنتايىن زور چەكلىملىك ئىچىدە تۇرىدۇ. مۇزىكىدىكى ئاساسى ساداىيەتتە تاۋۇش - تىن تەركىپ تاپقان. يەتتە تاۋۇشنىڭ بىر - بىرى بىلەن قۇشۇلۇپ ھاسىل قىلىدىغان ئاۋازلار گارمۇنىيىسى، ئاۋاز تېمبىسى ۋە ئۇدارلىرىمۇ بىر نەچچىلا ئۆزگىرىشتىن ئاشمايدۇ. ھەربىرىنىڭ خۇددى شۇنداق. شۇڭلاشقا، مۇزىكا، ئۇسسۇل، ناخشىلاردا ئىپادىلەنگەن ئىچكى مەزمۇن كىشىلەرگە ئۆزىنى ئېنىق قىلىپ ئولۇق چۈشەندۈرۈپ كېتەلمەيدۇ. دېمەك، يوقىرىقى تۇرلەرنىڭ ھەممىسى گەرچە سەنئەت كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تىل سەنئىتىدىن ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنىڭ تۇپتىن ئوخشىمايدىغانلىقى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلۇغ تەنقىتچى بىلىنسكى بەدىئىي ئەدەبىياتنى تۇرلەرگە بۆلگەندە سەنئەتنىڭ مۇشۇ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن ئۇنى ئەدەبىياتنى پەرقلەندۈرۈپ قارىغان.

بىراق، ھازىر قوللىنىلىۋاتقان «سەنئەت» ئۇقۇمى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ يۇقىرىقى تۇرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، يەنە ئەدەبىيات، تىياتىر، كىنولارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، «ئەدەبىيات» ئۇقۇمى بىلەن «سەنئەت» ئۇقۇمى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن، بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق خاراكتېرلىق پەرق بولمىغان بولىدۇ. ۋاھالەنكى، بىلىنسكى نەزىرىيە سىستېمىسىدىن قارىغىنىمىزدا «ئەدەبىيات» ئۇقۇمى بىلەن «سەنئەت» ئۇقۇمى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تۈپ خاراكتېرلىق پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىۋالالايمىز. بۇ پەرقلەر مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

بىلىنسكى ئەدەبىيات توغرىسىدا توختالغاندا، (ئۇ، پۈتۈن بەدىئىي ئەدەبىياتنى پۈتۈنىيە دەپ ئاتايدۇ) بەدىئىي ئەدەبىيات، يەنى پۈتۈنىيىنىڭ ئەركىن ئىنسان سۆزىدە ئىپادىلىنىدىغانلىقى؛ سۆزنىڭ ھەم تاۋۇش (سادا)، ھەم كارتىنا، ھەم ئېنىق، روشەن ئېيتىلغان تەسەۋۋۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز بىلىنسكىنىڭ بۇ نەزىرىيىسىدىن ئەدەبىياتنىڭ سەنئەت دەپ ئاتالغان يۇقىرىقى تۇرلەردىن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان ۋە گەۋدىلىك ھالدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ تىلنى ۋاستە قىلىدىغانلىقىنى؛ تۇرمۇشنى تەسۋىرلەش، پىرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتا باشقا خىل ۋاستىلارنى ئەمەس، بەلكى، «ئەركىن ئىنسان سۆزى» — تىلنى ئاساس قىلىدىغانلىقى؛ ئەدەبىياتنىڭ ئاساسلىق ۋاستىسى، قورالى، جېنى ۋە ماتېرىيالىنىڭ تىل ئىكەنلىكىنى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

كۆرۈۋالالايمىز.

ۋاھالەنكى، تۇرمۇشنى تەسۋىرلەش، پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىش، ئوبراز ئارقىلىق دەۋرىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقەلىكلەرنى ئىپادىلەش، ئوبراز ئارقىلىق دەۋرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش سەنئەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قوللانغان ۋاستىلىرىنىڭ تۈپتىن ئوخشىمايدىغانلىقى بۇ تۈرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىماسلىق ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە مۇستەقىللىقنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىنسان فىزىئولوگىيىسى تەتقىقاتى ئاساسەن، كىشى روھىغا بېرىدىغان تەسىرنىڭ ناھايىتى كۈچلۈكلۈكى بىلەن، پەقەت روھىي ئامىللار كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولغان ۋاستىلەر (ئامىللار) ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. مۇزىكىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، ناھايىنى ياخشى ئىشلەنگەن مۇزىكىلارنى ئاڭلىغىنىمىزدا! مۇشۇنداق ھالەتلەرنىڭ تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىۋاتقانلىقىنى، پۈتۈن مۇزىكىنىڭ مىلۇدىك كۈيىنى تەشكىل قىلغان ھەربىر ئۇدار، ھەر بىر تاكىتتا ئىپادىلەنگەن سادالارنى ئاڭلىغىنىمىزدا ئېنچ - ئېنچىمىزدىن نېمىگىدۇر ئۆزىچە بىر كۈچلۈك سۆيۈنۈش ھېسسىياتىنىڭ قۇزغىلىپ، ئۆزىمىزچە چاۋاك چالغىمىز، پۈت - قوللىرىمىزنى مىدىرلاتقىمىز، ئېچىمىزدە مۇزىكا ساداسىغا تەڭكەش قىلىپ غىڭشىپ ناخشا ئېيتقىمىز، ۋاقىرىغىمىز، سەكرەپ ئۇسسۇل ئوينىغىمىز كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىمىز. لېكىن نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق ھېسسىياتنىڭ پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى، مۇزىكىنىڭ بىزنىڭ دىلىمىزغا نىمىلەرنى ئوچۇق - ئاشكارە يەتكۈزۈپ، نىمىلەرنى قىلىشقا دەۋەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلەلمەيمىز. دېمەك، سەنئەتمۇ ئەدەبىياتقا ئوخشاشلا تۇرمۇشنى ئۆز ئالاھىدىلىكىگە تەئەللۇق بولغان، ئۆزىگە خاس ۋاستىلار بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمما، ئۇ قايسى خىل ۋاستىنى قوللانمىسۇن، ئۇنىڭ كىشىگە بېرىدىغان تەسىرى پەقەت كىشى روھى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. «ئەقلىغا بولسا، ھېچنېمىنى دەپ بېرەلمەيدۇ». چۈنكى، ئۇنىڭ قوللانغان ۋاستىسى، قورالى ۋە ماتېرىيالى ھەرقانداق نەرسىنى كىشى ئەقلىگە تولۇق، چۈشىنىشلىك قىلىپ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئىنسان تىلى ئەمەس، ئۇنىڭ ۋاستىسى پەقەت ئەقلىغا ئىشارەتلا قىلىپ بېرەلەيدىغان زۇۋانسىز، تىلسىز ۋاستىدۇر.

بىراق ئىنسان تىلىنى قورال قىلىدىغان ئەدەبىياتنىڭ كىشىگە بېرىدىغان تەسىرى، پەقەت كىشىنىڭ روھى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. بەلكى كىشى روھىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ قەلبىنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئالالايدۇ. تىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن پىكىر ئىدىيىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى، ئۇ ئارقىلىق ئاپتورنىڭ دېمەكچى بولغىنى، ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان يوشۇرۇن مەنىسى، ماھىيىتى قاتارلىقلارنى كىتابخان ئەقلىگە ئوچۇق ۋە جەلپ قىلارلىق قىلىپ تولۇق يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ.

ئۇندىن تاشقىرى، بۇ ئىككى تۈرگە مەنسۇپ بولغان ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلارنىڭ كىشىلەرگە بېرىدىغان تەسىرىنىڭ ۋاستىلىقى، ياكى بىۋاستىلىقى جەھەتتە ناھايىتى زور پەرقلەر بولىدۇ. تىلنى قورال قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلارنىڭ ۋاستىلىقلىقى تىلنى ئۆز ماتېرىيالى قىلمايدىغان سەنئەتكە مەنسۇپ بولغان ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلارغا قارىغاندا ناھايىتى كۆچلۈك بولىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلار ۋە ئۇ ئوبرازلار پائالىيىتى قىلىدىغان تىپىك مۇھىت، تىپىك شارائىت، تىپىك ۋەقە ھەمدە بۇ ۋەقەلىك ئىچىدە ھەرىكەتلىنىدىغان، بىر-بىرىگە خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان، بىر - بىرىنىڭ ئاساسى، پېتەكچىسى، تولۇقلىمىسى، ياكى قارشى تەرىپى بولغان خىلمۇ - خىل پېرسوناژلار، ئۇلارنىڭ ئوبېيېكتىپ، سوبېيېكتىپ تەسۋىرلىرى، گەپ - سۆزلىرى، ھەرىكەپ - پائالىيەتلىرى، ئىدىيە، ھېسسىياتلىرىنىڭ ھەممىسىنى كىتابخانلار بىۋاستە ئەمەس، بەلكى ۋاستىلىق ھالدا، يەنى يازغۇچى ناھايىتى جانلىق قىلىپ تەسۋىرلەپ بەرگەن تىل ۋاستىسى ئارقىلىقلا ھېس قىلالايدۇ. بىناكارلىق ئۇستىلىرى سىزىپ چىققان نەرسىلەرنىڭ تەكشىلىكتىكى خىلمۇ - خىل كۆرۈنۈشلىرى، رەسساملار، ھەيكەلتاراشلار ياراتقان ئادەم ۋە نەرسىلەر ئوبرازى، كومپوزىتورلار ئىجات قىلغان مۇزىكا ساداللىرى...كىشىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنىدىغان تاشقى قىياپەت، قۇلقىغا ئاڭلىنىدىغان سادا پەيدا قىلالىسىمۇ، ئەمما، ئەدەبىي ئەسەرلەردە يارىتىلغان ئوبرازلار كىشىلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنىدىغان تاشقى قىياپەت، قۇلقىغا ئاڭلىنىدىغان سادا پەيدا قىلالمايدۇ، كىتابخانلار مۇنداق ئوبرازلارنى پەقەت ئاپتورنىڭ تىل تەسۋىرى جەھەتتىكى ماھارىتى ئارقىلىقلا، مەلۇم بىر جەريانىدا ئاندىن قىياسەن كۆرەلەيدۇ. مۇنداق ئوبرازلارنىڭ مەلۇم بىر جەريانىدىكى بىرمۇنچە پائالىيىتى ياكى مەلۇم بىر خاراكتېرلىق ۋەقە - ھادىسە ئىچىدىكى خاراكتېرلىق ئىش - ھەرىكىتى، گەپ - سۆزى ئارقىلىق كىتابخانلار ئوبرازنى تېرىك، جانلىق ئادەم - دەك، ئۆزىگىمۇ، باشقىلارغىمۇ، باشقىلار ئىچىدىكى كىمدۇر بىرىگىمۇ ئوخشىمىپ كېتىدىغان نامەلۇم ئادەملەر ئىچىدىكى مەلۇم ئادەمدەك ھېس قىلالايدۇ. نەتىجىدە كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ئادەم كۆزگە كۆرۈنىدىغان كونكرېت ئادەمگە، نامەلۇم ئىش مەلۇم كونكرېت ئىشقا ئايلىنىدۇ. تىل ۋاسىتىسى ئارقىلىق يارىتىلغان مۇنداق ئوبرازلار كىتابخانلارغا ۋاستىلىق تونۇشتۇرۇلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىۋاستىلىق ھېس قىلىنمىدىغان ئوبرازلارغا قارىغاندا، ناھايىتى كۆچلۈك بولىدۇ. ئەتراپلىق، مۇكەممەل يارىتىلغان مۇنداق ئوبرازلار سۆزلەپ تۇرغان «ئۆز تىلى»، ھەرىكەتلەنمەپ تۇرغان «ئۆز ھەرىكىتى» ئارقىلىق ئۆز مەنىسىنى ۋە ئۇ مەنىسىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرغان بارلىق سىرىنى كىتابخانلار روھىغىلا ئەمەس، بەلكى ئەقلىگە ناھايىتى تولۇق ئاڭلىتىدۇ ۋە كۆزىگە كۆرسىتىدۇ. شۇڭلاشقا، مۇنداق ئوبرازلارنىڭ كىشىلەرگە بەرگەن تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە ئەبەدى بولىدۇ. كىتابخانلار مۇنداق ئوبراز -

لارنى زادىلا ئۇنتۇمايدۇ، ماڭسا، تۇرسا، ئولتۇرسا، قوپسا ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولسا ئۇنىڭ شاتلىقى كىتابخانىنىڭ شاتلىقى، ئۇنىڭ قايغۇسى كىتابخانىنىڭ قايغۇسى بولىدۇ. ھەتتا، مۇنداق ئوبرازلارنىڭ تۇرمۇش جەھەتتە تولۇق ئىپادىلىيەلمەي قالغان كەم - كۈسا تەرەپلىرىنى كىتابخانىلار ئۆز تەجرىبىسى، تەسەۋۋۇرلىرى ئارقىلىق تولدۇرۇپ، ئۆز تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى ۋە ئەتراپىدىكى شۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ۋەقەلىكلەر بىلەن باغلاپ، ئۇنىڭ ھەقىقىلىك، ئىشەنچلىكلىكىگە بەدەئي ئەبەدىيلىك بېغىشلىيالايدۇ. مۇنداق بەدەئي ئەبەدىيلىك، تەسىرات پەيدا قىلىشتىكى سېھرىي چوڭقۇرلۇق سەنئەت دەپ ئاتىلىدىغان بەدەئي ئەسەرلەردە مۇشۇنداق دەرىجىدە چوڭقۇر بولمايدۇ. بۇ، ئوبرازنىڭ بىۋاستىلىقىدىن ۋاستىلىقلىقنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ زورلۇقى ياكى، تىلنى قورال قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ، يەنى تىل سەنئىتىنىڭ قورال قىلمايدىغان سەنئەت شەكىللىرىگە قارىغاندا پەيدا قىلىدىغان تەسىرىنىڭ غايەت زورلىقى، تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقى مەسىلىسىدۇر.

يەنە بىر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تىلنى ماتېرىيال قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر تۇرمۇش دائىرىسى، كەڭلىكى ۋە ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش جەھەتتە تىلنى ماتېرىيال قىلمايدىغان سەنئەت ئەسەرلىرىگە قارىغاندا كۆپ ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. رەسساملىق، ئەققاشلىق، بىناكارلىق ئىلمىگە دائىر ئەسەرلەر قانداقلا شەكىل ۋە ۋاستىنى قوللانمىسۇن ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرمۇش دائىرىسى ئۆزى تەسۋىرلىگەن تۇرمۇشنىڭ دائىرىسىگە قارىغاندا (مەيلى ئۇ قانچىلىك تىپىك - لەشتۇرۇلگەن بولسۇن) سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە تار؛ شۇ تۇرمۇشنى ئىپادىلىگەن تىلنى ۋاستە قىلغان باشقا ئەدەبىي ئەسەرلەرگە قارىغاندا تولىمۇ ئاجىز بولىدۇ.

تىلنى ماتېرىيال قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇنداق چەكلىمىلەر بولمايدۇ. ئەسەر باش تېمىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ۋەقە، پېرسونաژ، مۇھىت قانداق تەسۋىرلىنىشىنى، قانداق زامان، قانداق ماكاندا قانچىلىك ۋاقىت ۋە قانچىلىك ھەجىمدە تەسۋىرلىنىشىنى زۆرۈر تاپىدىكەن ئۇ شۇنداق ئىختىيارلىق بىلەن تەسۋىرلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. ئۇ شەكىل جەھەتتە كۆپ خىللىقا، پائالىيەت جەھەتتە چەكسىزلىككە، خىلمۇ - خىللىققا ۋە جانلىقلىققا ئىگە. ئۇ، ئوبېيېكتىپ دۇنيانىڭ ئەڭ كىچىك زەررىچىلىرىنىمۇ پۈتۈن ئالەم بىلەن باغلاپ كېڭەيتەلەيدۇ، پۈتۈن ئالەمنى ئەڭ كىچىك زەررىچىلەر بىلەن باغلاپ كىچىكلىتەلەيدۇ. تۇرمۇشنى مەلۇم بىر جەھەتتىنمۇ، ياكى كۆپ جەھەتلەردىنمۇ مەلۇم بىر دائىرىدە ياكى كەڭ دائىرىدە ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

پېرسونաژلارنىڭ ئىچكى تەسۋىرى جەھەتتىمۇ تىلنى ۋاستە قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر باشقا سەنئەت شەكىللىرىگە ئوخشاش پېرسونաژنىڭ مەلۇم بىر ۋاقىتتا،

مەلۇم بىر ئىشتا ئىپادىلىگەن مەلۇم بىر مەزگىللىك ھالىتىنىلا ئەمەس، بەلكى پىرسوناژنىڭ ئۇزۇن جەريانلاردا، خىلمۇ - خىل مۇرەككەپ ئىشلاردا ئىپادىلىگەن كۆپ خىل ئۆزگىرىشلىك، مۇرەككەپ روھىي ھالىتىنى ئەينەن تەسۋىرلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. تىل سەنئىتى بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشنى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى كۆرۈنۈشى، ماھىيىتى بويىچە قايتىدىن گەۋدىلەندۈرۈشىدە ئەنە شۇنداق زور ئەركىنلىككە ئىگە بولغان ئىكەن. بۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىنىڭ باشقا سەنئەت شەكىللىرىگە مەنسۇپ بولغان ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا ناھايىتى زور چوڭقۇرلۇق ۋە ئېنىقلىققا، ناھايىتى زور كەڭلىك ۋە موللۇققا ئىگە بولىدىغانلىقى شەك - شۈبھىسىز.

ئۇلۇق تەنقىدچى بىلىنىسكىي تىل سەنئىتى بولغان مۇشۇنداق ئەدەبىي ئەسەرلەنىڭ ھەممىسىنى پوئېزىيە دەپ ئاتاپ، ئۇنى يۈكسەك ئورۇنغا قويغاندا، ئۇ دەل مۇشۇنداق پاكىت ۋە دەلىل - ئىسپاتلارنى كۆزدە تۇتقان. شۇنداقلا، ئۇنىڭ: «پوئېزىيە سەنئەتنىڭ يۇقىرى خىلى» دەپ پوئېزىيىنى سەنئەتنىڭ ئۇستىگە قويغانلىقىدىكى نەزىرىيىۋى ئاساسلىرىمۇ ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

سەنئەت ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى، تىل سەنئىتى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن تولۇق ئاساسلىغان ۋە مۇكەممەل نەزەرىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بىلىنىسكىي پوئېزىيىنى تۇرلەرگە ئايرىغاندا، سەنئەتنىڭ باشقا شەكىللىرىنىڭمۇ بەدىئىي پوئېزىيە ئەسەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالسا بولىدىغانلىقى، ئەمما، ئۇنىڭ ئومۇمى ۋە ئايرىم جەھەتلەردىن ئالغاندىمۇ، تىل سەنئىتىگە يەتمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، سەنئەتنىڭ باشقا شەكىل (تۈر) لىرىنى ئۆزى بولگەن پوئېزىيىنىڭ خىل ۋە تۈرلىرى ئىچىگە كىرگۈزمىگەن. بۇ، پوئېزىيە دەپ ئاتىغان بەدىئىي ئەدەبىياتنى تۈرلەرگە بولگەندە، ئاساسەن تىل سەنئىتىنى كۆزدە تۇتقان ۋە ئۇنى ئىپىك پوئېزىيە، لىرىك پوئېزىيە، دراماتىك پوئېزىيە، دېگەن تۈرلەرگە بولگەن.

ھېكايە، پوۋېست، رومان، ئىپوس، مەسەللەرنىڭ سەنئەتكار پىكرىنىڭ، كىتابخانلارغا يەتكۈزمەكچى بولغان ئىدىيىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئوبيېكتىپ رىيالىلىقتا ئۆز ماھىيىتى بىلەن تەبىئىي پائالىيەتلەردە بولىدىغان ئېنىق، مۇكەممەل ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىدىغان، ئوبرازنىڭ چوڭقۇر ئىچكى خۇسۇسىيەتلىرى ۋەقەلىك بولۇپ سىرتىغا تېپىپ چىقىدىغان ۋە بۇ ھېرىيانغا سەنئەتكارنىڭ كۆپ دەرىجىدە ئارىلىشىۋېلىشىغا بول قويمايدىغان، بەلكى سەنئەتكار ئوبرازلار پائالىيىتىگە ئەگىشىپ مېڭىپ، ئۆز - ئۆزىدىن شەكىللەنگەن بەلگىلىك تۇرمۇش، بەلگىلىك ئېنىق دۇنيانى قايتا يارىتىدىغان خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇنى ئىپىك پوئېزىيە تەركىبىگە كىرگۈزگەن.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

شېئىرىيەت ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل شەكىللىرى: لىرىك، ئېپىك شېئىرلار قەسىدە. ئىللىگىيە، قوشاق، رومانىس، سوفىت، باللادا، داستان ۋە ساتىرىلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان ئىچكى مەزمۇن ۋە ئىچكى كۆچكە ئىگە پىكىرنىڭ پەقەت ئوبيېكتىپ تاشقى ۋەقەلىكلەردىنلا تۇغۇلىدىغان شائىر ئۆز ھېسسى - تۇيغۇسىنى ئەنە شۇ ۋەقەلىكلەرنىڭ ئىچكى قاتلىمىغا سىڭدۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەبەدىي سىرتقا چىقمايدىغان، يوشۇرۇن مەنىلەر، يوشۇرۇن كۆچلەر دۇنياسى بولۇپ تۇرىۋېرىدىغان قەۋەتلىك قاتلاملىرىنىڭ ئىچ قارىنىنى چۈۋۈپ سىرتقا ئېلىپ چىقىدىغان، بارلىق ئىچكى ۋە تاشقى نەرسىلەر شائىرنىڭ قاينىاپ تۇرغان ھېسسىياتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىش، ئۇنىڭ ئىچكى ھاياتىي كۆچ، ئىچكى رەڭ، ئىچكى تۈس تاشقى ھاياتىي كۆچ، تاشقى رەڭ، تاشقى تۈس بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان ۋە مۇشۇ پۈتكۈل جەريانىدا، ۋەقە، ئوبراز، مۇھىت ئەمەس، بەلكى شائىرنىڭ خىيالى، تەسەۋۋۇرى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، بۇلارنى لىرىك پوئېزىيە تەركىبىگە كىرگۈزگەن.

ئېپىك پوئېزىيە بىلەن لىرىك پوئېزىيىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، لېكىن ئايرىم قارىغاندا، ئېپىك پوئېزىيىگىمۇ، لىرىك پوئېزىيىگىمۇ تەۋە بولمىغان، ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان، «يېپىق دۇنيا» دەپ ئاتىلىدىغان دىراما، كومېدىيە، تراگېدىيە ۋە ئوپېرالارنىڭ ئىنسان قەدىر-قىممىتىنىڭ ئۇستۈن ياكى تۆۋەنلىكى، ئالىجاناپ ياكى پەس، رەزىللىكىنى تاماشىبىنلارغا پەقەت ھەرىكەت، زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار ئىچىدە ئامايىن قىلىدىغان، ئۇنىڭدىكى بارلىق پېرسونا‌ژلار ۋە ھەرىكەت (پېرسونا‌ژلار ھەرىكىتى) لەر بىرلا مەقسەت ۋە بىرلا پىكىر ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان، قالغان ھەرىكەت ۋە پېرسونا‌ژلار شۇ مەقسەت، شۇ پىكىرنى گەۋدىلەندۈرىدىغان بىرلا ئاساسىي شەخس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇلارنى دائىرىماتىك پوئېزىيە تەركىبىگە كىرگۈزگەن.

بىز تىل سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ۋە بەلگىلىك ئۆلچەملىرى بويىچە سەنئەتكە تەۋە بولغان بۇ تۈرلەرنى ئۆلچەپ، ياكى ئۇنىڭغا سىلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدەك، ئۇنى بۇ ئۇچ تۈرنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈشكە بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. چۈنكى، ئۆز بەدىئىي ھەقىقىيلىكى بىلەن «ئۆلمەس ئەسەر» دەپ ئاتالغان بىر پارچە گۈزەل سەنئەت ئەسىرى، بىرەر ھەيكەل ياكى بىرەر مۇزىكا ئەسىرىنى ئالساق، ئۇ ئىپادىلىگەن ئىدىيىۋى مەزمۇن ۋە دەۋرىي خۇسۇسىيەت قانچىكى مول، چوڭقۇر ۋە كەڭ بولمىسۇن، ئۇ، ۋاقىت، بوشلۇق، تەكشىلىك ۋە ئورۇنلاش جەھەتتىكى نۇرغۇن چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغان، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان تۇرمۇش، ئىدىيە، پىكىرنىڭ ناھايىتى تار بىر دائىرىسىلا چۈشۈرۈلگەن بىر پارچىلا رەسىم، ھەيكەل ياكى تىلسىز تاۋۇشلار گارمۇنىيىسىدىنلا

ئىبارەت بولوپ قالىدۇ، خالاس.

مەسىلىنىڭ تېخىمۇ ئېنىق ۋە كونكرېتراق بولۇشى ئۈچۈن بىز «ئۆلمەس ئەسەر» دەپ قارالغان بىر پارچە گۈزەل سەنئەت ئەسىرى ھەققىدە توختىلىپ باقايلى.

«ئۆلمەس ئەسەر» دەپ ئاتالغان ھەرقانداق بىر گۈزەل سەنئەت ئەسىرى تىل سەنئىتى ۋە سەنئەتنىڭ ئورتاق قانۇنىيىتى ھېسابلىنىدىغان چىنلىق، تېپىكلىك، ئوبرازلىق قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا يارىتىلىشى ۋە ئۇنىڭغا مۇتلەق بويسۇنغان بولۇشى لازىم. بۇ، ھەرقانداق بىر ئەسەر چوقۇم رېئال تۇرمۇشتىن ئەكس ئېتىپ بولۇشى، يەنى، خۇددى بىر تۇپ دەرەخ زېمىنىدا يىلتىز تارتىپ، چوڭىيىپ، ئۆسۈپ مېۋە بەرگەندەك، بىر پارچە ئەسەرمۇ رېئال تۇرمۇش زېمىنىدا يىلتىز تارتىپ، ئۆسۈپ چىققان بولۇشى ۋە ئۆزى ئۆسۈپ چىققان «زېمىن» — رېئاللىقتا مۇتلەق سادىق، مۇتلەق راستچىل بولۇپ، ئۇنى تۇغرا ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇشى؛ رېئاللىق نېمىلا بولسا شۇنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى توپلاش، تاللاش، ئېلىپ قېلىش ئارقىلىق تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان بولۇشى لازىم. دېمەك، بۇ ئۇچ قانۇنىيەت بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. بىر ئەسەر چىنلا بولۇپ تېپىك بولمىسىمۇ؛ تېپىكلا بولۇپ ئوبرازلىق بولمىسىمۇ بولمايدۇ. ئەمما، راستچىللىق ۋە ھەقىقىلىك ھەرقانداق بىر ئەدەبىي ئەسەرنىڭ جېنى. راست بولۇش تۇپ پىرىنسىپ، راستچىللىق - چىنلىق نېمىدە ئىپادىلىنىدۇ؟ تۇرمۇشنىڭ راست، چىن بولۇشىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بەدىئىي راستچىللىق، بەدىئىي چىنلىقلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بەدىئىي چىنلىق سەنئەتكارنىڭ ئوبېيېكتىپ رېئاللىقنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈشىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئوبېيېكتىپ دۇنيانى يارىتالايدىغانلىقى، ئىجاد قىلالايدىغان ۋە كەشىپ قىلالايدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

تىل سەنئىتى ۋە سەنئەت قانۇنىيەتلىرىدە تەكىتلىنىدىغان چىنلىقنىڭ تەلىپى ئەنە شۇنداق بولغان ئىكەن ئۇ ھالدا، بىر پارچە گۈزەل سەنئەت ئەسىرىدە ئىپادىلەنگەن چىنلىقنىڭ دەرىجىسىمۇ مۇشۇ تەلەپكە يەتكەن بولامدۇ؟ تامامەن ئۇنداق ئەمەس. بىر پارچە رەسىم، بىر پارچە ھەيكەلدە ئىپادىلەنگەن چىنلىق شۇ رەسىم، شۇ ھەيكەلدە تەسۋىرلەنگەن ئوبرازنىڭ مەلۇم شارائىت، مەلۇم ۋاقىت، مەلۇم جايدىكى مەلۇم بىر ئەمەلىيەتنىڭلا چىنلىقى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگىنى شۇ ئوبرازنىڭ شەكىل ئەينەنلىكىدىنلا ئىبارەت بولمدۇ. يۇز - چىرايىدىكى ئىپادىلىرىمۇ قانداق ھالەتتە بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ شۇ ئوبرازنىڭ چېگىش، قاتىلاملىق، ئەگرى، توقاي چىنلىقى بولالمايدۇ. گۈزەل سەنئەت، نەققاشلىق، ئارخىتېكتورلۇق ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەنگەن چىنلىق شەيئىنىڭ پەقەت بىر مەزگىللىك ئەمەلىيەت چىنلىقىلا بولمدۇ، مۇرەككەپ چىنلىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ.

ئەمەلىيەت چىنلىقى، رېئاللىق چىنلىقى بولغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ئاتۇرالمزم بولۇپ-
لمقى مۇمكىن ئەمەس. ئاتۇرالمزم بولغان ئىكەن، ئۇ تۇرمۇشنى ئاناتومىك ۋە
بىئولوگىك نۇقتىئىنەزەرلەر بويىچىلا كۆزىتەلەيدۇ. شۇنداقلا رېئاللىقنى ۋە رېئاللىق-
نىڭ شەكلەن كۆرۈنۈشىنىلا كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ،

لېكىن، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە ئۇغرا كېلىدۇكى، سەنئەت شەكىللىرىگە
تەۋە بولغان تۇرلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى جەھەتتىكى يېتەرسىزلىك دەپ تونۇلغان
جايلار پەقەت تىل سەنئىتىگە سېلىشتۇرغاندىلا، مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان «يېتەر-
سىزلىكلەردۇر» بىراق، بۇ تۇرلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرغاندا، ئۇلاردىن يېتەر-
سىزلىك دېگىدەك بىرەر كەم-كۇتىلمىگەنى سەزگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ تۇرلەر
ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ خۇسۇسى-
يەتلىرى بويىچە، خۇددى تىل سەنئىتىگە ئوخشاشلا، ئىنسانىنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى
تەشكىل قىلىدىغان گۈزەل، نەپىس، ھېسسىي-تۇيغۇلۇق، ھاياجانلىق، كۆڭۈللۈك ۋە
كۆڭۈلسىز سېزىملىرىنىڭ ھەرقانداقىنى كونكرېت فورما، رەڭ، سىزىق، ھېسسىي
ئاۋاز-سادا شەكىللىرى بىلەن كىشىلەر تۇيغۇ ئورگانلىرى ئارقىلىق بىۋاسىتە كۆرە-
لەيدىغان ھەتتا قولى بىلەن تۇتۇپ باقالايدىغان، ئاڭلىيالايدىغان ئېنىق كارتىنا،
روشەن ۋە جانلىق ئوبرازلار ۋاستىسى بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. لېكىن، بۇ
تۇرلەرنىڭ تۇرمۇشنى مۇئداق ئىپادىلەپ بېرەلىگەنلىكى سەنئەتنىڭ پوئېزىيە بىلەن،
يەنى تىل سەنئىتى بىلەن تەڭ ئوروۇندا تۇرغانلىقى ئەمەس. ئەگەر ئۇلار تەڭ
ئوروۇندا تۇرىدىغان بولسا، «پوئېزىيە سەنئەتنىڭ يۇقىرى خىلى» بولمىغان بولاتتى.
بۇلارنىڭ تەڭ ئوروۇندا تۇرمايدىغانلىقىدىن بىز بۇ ئىككى تۇر ئوتتۇرىسىدىكى مۇ-
ناسىۋەتنىڭ ئومۇملۇق بىلەن قىسمەتلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىنى
پەرقلەندۇرۇۋالالايمىز. شۇڭلاشقا، ھەقىقى سەنئەت شەكلىنى ئالغان، ئاڭ، ياكى ئېس-
تېتىك ماددا سۆرىتىگە ئايلانغان ھەر بىر ئەسەر پۈتۈن بەدىئىي ئەدەبىيات (پوئېزىيە)
نىڭ بىر ھۈجەيرىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ. مۇشۇنداق مەۋجۇتلۇق
سەنئەتنىڭ پۈتۈن بەدىئىي ئەدەبىياتتا تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى، يەنى، ئۇنىڭ
پۈتۈن بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ئايرىلماس بىر تەركىبى قىسمى بولىدىغانلىقىنى بەل-
گىلىگەن. شاڭلاشقا مەيلى تىلنى قورال قىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەر ياكى تىلنى
قورال قىلمايدىغان سەنئەت ئەسەرلىرى بولسۇن، ھەممىسى ئۆز ئورنىدا ئىنتايىن
مۇھىم. ھەتتا بىرىنچى بىرىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلىمۇ بولمايدۇ، بۇ نۇقتا بىزگە
پوئېزىيىنىڭ ھەممە تۇر-خىللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى پۈختا ئىگەللەپ، ھەممىسىنى
تەڭ راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تولىمۇ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىدىن مەملىكىتىمىز ئىسلام دىنى ساھىسىدىكىلىرىنى تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇش مۇمكىنلىكىگە بىر نەزەر

گاۋ جيە نېۋ

ئىسلام دىنى مەملىكىتىمىزگە تاڭ دەۋرىدىن باشلاپ تارقىلىپ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ناھايىتى تەرەققى قىلدى. چىڭ دەۋرىدىن ئېتىبارەن ئىسلام دىنىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى، بولۇپمۇ غەربىي شىمالدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى تەسىرى تېخىمۇ كېڭەيدى ھەمدە مىللىي مەسىلە بىلەن گىرەلىشىكەن ھالدا، ھەرقايسى قاتلام كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، مەملىكىتىمىزدە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ ئىسلام دىنىنىڭ ئەھۋالىدىمۇ چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئۇ، بىر خىل ئىدىئولوگىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن پەقەت ئاممىنىڭ ئۆز ئىشىلا بولۇپ قالدى. لېكىن، بىز شۇنىمۇ بىلىشىمىز كېرەككى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ تايانچىسى بولغان سىنىپىي مەنبە ئاساسىي جەھەتتىن يوقىتىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشىدىكى ئوبىيېكتىپ ئاساس ۋە ئىجتىمائىي مەنبە تېخى تولۇق يوقىتىلغىنى يوق، بەلكى خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە پۈتۈنلەي يوقالمايدۇ، شۇڭلا خېلى ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. يولداش جۇئېنلەي 1957-يىل 8-ئايدا «مەملىكىتىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتىدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا» دېگەن نۇتقىدا: «دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ھازىرقى سوتسىيالىستىك دۆلەتتىلا بار بولۇپ، كەلگۈسى كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە بارغاندا پۈتۈنلەي تۈگەپ كېتەمدۇ؟ بۇ ھەقتە ھازىرچە ئېنىق بىر نەرسە دېگىلى بولماس» دېگەن ئىدى. ئۇن يىللىق قالايمىقانچىلىقتا خاتىمە بېرىلگەندىن بۇيان، مەملىكىتىمىزدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىدە يۈز بەرگەن بىر قاتار ئۆزگىرىشلەر دەل مۇشۇ پاكىتنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۆزەمنىڭ كۆزىتىشى ۋە تەكشۈرۈشىگىلا ئاساسلانغاندا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ دىنىي ھېسسىياتى ئون يىللىق قالايمىقانچىلىقنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىتلارغا قارىغاندا قويۇقراق،

مەسچىتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە يېڭىدىن ياساش تەلىپى جەدىراق بولدى. تارىختا مەسچىتلەرنىڭ ئاساسەن يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ۋە يەرلىك مۆتىۋەرلەر تەرىپىدىن سېلىنغانلىقى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇنى بىر يېڭى ئالاھىدىلىك دېمەي بولمايدۇ. ھەر قايسى دىنىي مەزھەپلەر ۋە تەرىقىلەر* نىڭ دۇئا-تەكبىر قاتارلىق دىنىي پائالىيەتلىرىمۇ ناھايىتى كۆپەيدى، بۇنىڭغا قاتناشقان ئادەملەر بەزىدە ئون نەچچە مىڭغا يېتتى. بۇ ھال ئىسلام دىنى مەسلىسى بۇندىن كېيىن مەملىكىتىمىز-نىڭ دىنىي خىزمىتىدە يەنىلا ياخشى تۈتۈش زۆرۈر بولغان بىر مۇھىم تەرەپ ئىكەنلىكىنى مەلۇم جەھەتتىن چۈشەندۈرىدۇ. قانداق قىلىپ ئىسلام دىنىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزگە ماسلاشتۇرۇش، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا ھەرىكەتلەندۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش — كۆز ئالدىمىزدىكى مۇھىم بىر نەزەرىيەۋى مەسىلە، شۇنداقلا ئەمەلىي مەسىلە. يەنە كېلىپ مەملىكىتىمىزدە ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىدىمۇ مۇقەررەر ھالدا بۇ خىل تەرەققىياتقا ماسلىشىدىغان ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ، شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئوبېيېكتىپ قانۇنىيىتى، شۇنداقلا نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋال ھەم بۇ ماقالە مۇھاكىمە قىلىدىغان ئاساسىي نۇقتا.

دىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ماسلىشىپ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇش دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشى ۋە جەمئىيەتكە داۋاملىق تەسىر كۆرسىتىپ تۇرۇشىنىڭ ئوبېيېكتىپ قانۇنىيىتى. ئىسلام دىنى پەيدا بولغان 1300 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان دۇنيا ئاھالىسىنىڭ 1/5 قىسمىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان رېئاللىقنىڭ ئۆزى ئىسلام دىنىنىڭمۇ جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بىللە ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككىدە ئىسلام دىنىنى تارقاتقان دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بىرەر ھاكىمىيەت تەشكىلىنى قۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، تېخىمۇ كۆپرەك ئەرەبلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش دىن تارقىتىشتىكى ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان. شۇڭا، دىن تارقىتىشنىڭ نىگىزى «بىر ئاللاغا ئېتىقاد قىلىپ»، كۆپ خۇدالىقنى ۋە بۇتقا چوقۇنۇشقا قارشى تۇرۇش ئىدى. دىن تارقىتىشنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنى مەككىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتىنى چەكلەش نۇقتا قىلغان. مەدىنىگە كۆچۈپ،

---

* «تەرىقە» — مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى بولۇپمۇ گەنسۇ، چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكىلەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل دىنىي مەزھەپ، ——— تەرجىمان.

بۇ دىنغا ئىشەنگۈچىلەر كۆپەيگەندىن كېيىن، كۈچلەر ئۇلغىيىپ، ئەرەبلەرنىڭ بىرلىكىگە كەلگەن دۆلىتىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى، يەنى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن مۇسۇلمان جامائەسى (ئۇممە) تەشكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن دىن تارقىتىشنىڭ مەزمۇنىمۇ ئۆزگەردى، جەمئىيەتتىكى رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىدىغان مەزمۇنلار زور دەرىجىدە كۆپەيدى. مۇھەممەت پەيغەمبەر مۇسۇلمان جامائەسى ئۈچۈن سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە دىنىي تۈزۈملەرنىڭ قائىدىلىرىنى تۈزۈپ بەردى؛ ئىجتىمائىي تۈزۈم جەھەتتە، مىراسخورلۇق، نىكاھ، سودا، گۆرۈ، قەرز، ئولجا، تەخسىمات، قۇللار ئازادلىقى قاتارلىق ئىشلارغا دائىر قانۇنلارنى تۈزدى ھەمدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئاساسىي ئەخلاقى ۋە مۇناسىۋىتىگە دائىر مىزانلارنى بەلگىلىدى. بۇنداق قائىدە-تۈزۈملەر «قۇرئان» نىڭ مەدىنە دەۋرىدىكى 28 سۈرىسىدە تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئەگەر، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ مەككىدىكى دىن تارقىتىشى پانى دۇنيانى تەشۋىق قىلىش خاراكتېرىگە ئىگە دېيىلسە، ئۇنداقتا مەدىنەدىكىسى باقى دۇنياغا، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا ئەھمىيەت بېرىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىدىن كېيىن، ئىسلام دىنى جەمئىيەتنىڭ زور ئۆزگىرىشىگە ۋە رېئال تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئارىسىدا يەنىلا زور ئۆزگىرىشتە بولۇپ كەلدى. يېقىنقى زامانىدىن بۇيان ئىنسانلار جەمئىيىتى ئۇچقاندەك تەرەققى قىلدى. ئىسلام دىنىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ ئۆزگىرىشى تېخىمۇ روشەن بولدى.

ئىسلام دىنىنىڭ بۆشۈكى ئاتالغان سەئۇدى ئەرەبىستانىدا 1927-يىلى يېڭى تېپىتىكى تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلۇپ، بۇرۇن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە «سۈرەت — بۇت، چەت ئەل تىلى — ئالۋاستى تىلى» دەپ قارالغان رەسىم، چەت ئەل تىلى، جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، سودا ئىشلىرىغا دائىر تېخنىكومىلار ۋە ئالىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى ھەمدە چوڭلارنىڭ ساۋات چىقىرىش مائارىپى يولغا قويۇلدى. 1957-يىلى قۇرۇلغان رىياد ئۇنىۋېرسىتېتىنى ئالساق، يېڭى قۇرۇلغان ۋاقتىدا 11 نەپەر ئوقۇغۇچىسى بولغان ئەدەبىيات فاكۇلتېتىلا بار ئىدى، ھازىرقى كۈندە ئۇ تەرەققى قىلىپ ئەدەبىيات، تەرجىمە ئىلمىي، سودا، دوختۇرلۇق، سانائەت، مائارىپ، دېھقانچىلىق، تىببابەتچىلىك قاتارلىق 8 فاكولتېتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىۋېرسال ئالىي مەكتەپكە ئايلاندى، سەئۇدى ھۆكۈمىتى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان پەن-تېخنىكا ۋە مائارىپىنىڭ رولىغا تېخىمۇ ئېتىۋار بىلەن قاراپ: «80-يىللار پەن-تېخنىكا ۋە مائارىپ دەۋرى» دەپ كۆرسەتتى. سەئۇدىدە ئاياللارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ئىزچىل تۆۋەن بولۇپ كەلگەچكە،

ئايالالار مائارىپىغا سەل قارىلىپ كەلگەن ئىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ ئايالالارغا ئىشقا ئورۇنلۇشۇش پۇرسىتى يارىتىپ بېرىش، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن قىزلار باشلانغۇچ مەكتىپى، قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە قىزلار ئالىي مەكتىپى قۇرۇلدى. رىيات، مەككە، جىددە، خاسا قاتارلىق شەھەرلەردىكى تېخنىك كۇرسلىرىدە ئايالالار ئۈچۈن مەخسۇس تېخنىكا تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ئايالالار ئىچىدە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدىمۇ ئىلگىرلەش تېز بولدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە پۈتۈن سەئۇدى بويىچە 480 مىڭ 800 نەپەر ئايال ساۋاتلىق بولدى. ھازىر ئالىي مەكتەپنى پۈتەرگەن قىزلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. مىسىردىكى داڭلىق دىنىي مەكتەپ — ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۆزى قۇرۇلغان مىڭ يىلدىن كۆپىرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋىي ئىلىملىرىنى ئوقۇتۇش بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەن ئىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن مىسىر ھۆكۈمىتى 1961 - يىلدىن ئېتىبارەن بۇ قەدىمى مەكتەپنى دىن بىلەن دەھرى تەربىيە بىرلەشتۈرۈلگەن زامانىۋىي مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىش قارارىغا كېلىپ، بىناكارلىق، تىبابەتچىلىك، دېھقانچىلىق قاتارلىق ھازىرقى زامان كەسىپلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن تەسىس قىلدى، ھەم يېڭى تېپتىكى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات تۈزۈلمىرىنى ئورنىتىپ، بۇ مەكتەپنىڭ ئىسلام دىنى بىلىملىرىنىلا ئۆگىتىدىغان تارىخىغا خاتىمە بەردى.

سەئۇدى ئەرەبىستانى جەمئىيەتنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، ئىسلام قانۇنىغا ۋە ئۇنىڭغا ئاساسەن بەلگىلەنگەن ئادەت قانۇنلىرىغىلا ئېسىلىۋالغانلىقتىن، پەيدىنپەي زامانىۋىلىشىشقا قاراپ تەرەققى قىلىۋاتقان جەمئىيەتنى باشقۇرۇشتا ناھايىتى قىينالدى. شۇنىڭ بىلەن پەرمان چىقىرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ھازىرقى زامانغا لايىق بولغان سودا ماجرالىرىنى يۈرگۈزۈش قانۇنى، كان ئىشلىرى قانۇنى، چەت ئەل كاپىتالى قانۇنى، يەر تەخسىماتى قانۇنى قاتارلىق نۇرغۇن مەخسۇس قانۇنلارنى ئېلان قىلدى.

ئاھالىنىڭ 90% دىن كۆپرەكنى مۇسۇلمانلار تەشكىل قىلىدىغان مىسىردا نۇپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ھۆكۈمەتتە نۇپۇس ۋە ئائىلە پىلانى بويىچە باش مىنىستىر بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىدىغان، 8 نەپەر مىنىستىر قاتناشقان ئالىي مۇدىرىيەت قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ رولىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. مىسىرنىڭ دۆلەت مۇپتىسى (ئىسلام قانۇنلىرىنىڭ ئىزاھاتچىسى) ۋە ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ چوڭ ئىمامى قاتارلىق نوپۇزلۇق دىنىي زاتلاردىن تەشكىل قىلىنغان ئىسلام قانۇنلىرىنى ئىزاھلىغۇچى ئالىي ئورگان: پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش — ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن، دەپ ھۆكۈم چىقاردى. بەزى مەسچىتلەرنىڭ ئىمامىلىرىمۇ پىلانلىق تۇغۇتنى تەشۋىق قىلغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى. دۇنيادىكى بەزى ئىسلام دۆلەتلىرى، مەسىلەن، تۇركىيە، تۇنىس، ماراكەش، ئىئور-

دانىيە، پاكىستان، بىنگال، ھىندونېزىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ پىلانلىق تۇغۇتنى يولـ
غا قـويـۇش ـ ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە ئـۇيغۇن، دەپ قاراپ، تەدبىر قولـلاندى.
تارىخ ۋە رېئاللىق ئىسلام دىنىنىڭ دۇنيا مىقياسىدا ئۆزگەرمەيدىلا ئەمەس، بەلكى
جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

2

مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، جەمئىيەتـ
نىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ ئۆزگىرىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمـەس. ئـۇ
سىياسىي جەھەتتە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىمىزـ
نىڭ تەرەققىيات تەلـىپىگە ئاساسىي جەھەتتىن ماسلاشتى. ئازادلىقتىن كېيىن دىنىي
تۈزۈمدە دېموكـراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش داۋامىدا، ئىسلام دىنىنىڭ ئىمتىيازى
ۋە ئېزىش، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش تـۈزۈمى بىكار قىلىندى، ئـۇزاق مـۇددەتلىك
ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ۋە سـوتسىيالـىستىك تـەربىيە ئارقىلىق مـەملىكىتىمىزنىڭ
ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى يـۇقىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ ۋە دىنغـا ئېتىقاد قـىلغۇچـى
ئاممىنىڭ مۇتلەق كـۆپچىلىكى ئىدىيە جەھەتتە چـوڭقۇر ئـۆزگىرىش ياساپ، پارتىيە
رەھبەرلىكىنى ھمايە قىلىدىغان، سوتسىيالىزم ئـۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ۋەتەنپەرـ
ۋەر، ئىلغار سىياسىي كۈچ بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەرـ
كىزىي كومىتېت 3 ـ ئومۇمىيىغىنىدىن كېيىن، پارتىيەنىڭ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى
قالايمىقانچىلىقلارنى تۈگىتىشى ئارقىلىق توغرا بولغان مىللىي، دىنىي سىياسەت يېڭـ
ۋاشتىن ئىزچىل ئەمەلىلەشتى. 1982 ـ يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى دۆلـىتىمىز
قۇرۇلغانىدىن بۇيانقى 30 نەچچە يىللىق ئىجابىي، سەلـبىي جەھەتلەردىكى تارىخىي
تەجرىبىلەرنى تەدقىق قىلىش ۋە يەكـۈنلەش ئاساسىدا تـۈزۈپ چىققان سوتسىيالـىزم
دەۋرىدىكى دىنىي مەسىلىلەرگە دائىر ئاساسىي كۆز قاراشلىرىمىز ۋە ئاساسىي سىياـ
سەتلىرىمىز دېگەن ھـۆججەتتى سىيـاسەت چەك ـ چېگرىسىنى تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ،
مەملىكىتىمىز ئىسلام دىنى خىزمىتىنىڭ نىشانىنى توغرىلاپ بەردى. تارىختىن قېلىپ
قالغان ھەر خىل مەسىلىلەر ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىنىپلا قـالماي بەلكى يېـ
ڭى تارىخىي شارائىتتا مەملىكىتىمىزنىڭ ئىسلام دىنى خىزمىتى ئۈچۈن يېڭى ۋەزدـ
يەت يارىتىلدى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەھۋالىدىن ئېلىپ ئېيتساق، بىرقانچە يىلدىن
بېرى ئۆلكىلىك پارتكوم، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئېتىۋار بېرىشى ۋە غەمخورـ
لۇق قىلىشى، مۇناسىۋەتلىك ئـورۇنلارنىڭ تىرىشىپ ئىشلىشى ئارقىسىدا، 10 يىللىق
قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى ۋەتەنـ
پەرۋەر زاتلارنىڭ ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلىرى تـۈزىتىلدى ۋە ئاقلاندى ھەمدە
بۇ زاتلار سىياسىي ۋە تۇرمۇش جەھەتتە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كەڭ مۇسۇلماندـ

لار ئاممىسى بىلەن ئالاقىلىشىش ۋە ئىتتىپاقلىشىش، تىنچ - ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيەتنى قوغداش، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى تۇتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن ئۆلكىلىك ئىسلام جەمئىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ خىزمەت باشلىغانىدىن تاشقىرى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر قايسى مىللەتلەر توپلۇشۇپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ئۇچ ئوبلاست، شەھەر ۋە 13 ناھىيىدە ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ تەشكىللىرى قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلاتلار ۋەتەننى سۆيۈش بىلەن دىنى سۆيۈش بىردەك بولۇش پىرىنسىپى ئاستىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىنى بولغان مۇناسىۋىتىدە كۆۋرۈك بولۇپ قالدى. گەنسۇ ئۆلكىسى ئىسلام دىنىنىڭ ياش ئەۋلاد كەسپىي خادىملىرىنى پىلانلىق ھالدا يېتىشتۈرۈش ۋە تەربىيەلەش، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ دىنىي تۇرمۇشىنىڭ توغرا نىشان بويىلاپ ساغلام تەرەققى قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن لەنجۇدا ئىسلام ئىنستىتۇتى قۇردى. پۈتۈن ئۆلكىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى توپلاشقان ۋە تارقاق ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مەسچىتلەرنى ئومۇميۈزلۈك ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە يېڭىدىن ياسىدى، بۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كەڭ ئاممىنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى.

پارتىيىنىڭ توغرا دىنىي سىياسىتى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى تەسىر-لەندۈردى ۋە ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئىللىتتى، ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقادىنىڭ دەخلى - تەرۇزگە ئۇچرىشىدىن، دىنىنىڭ يوقىتىلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئاممىنىڭ «ۋەتەننى سۆيۈش، دىنىنى سۆيۈش» ئىدىيىسى كىشىلەرنىڭ قەلبىگە تېخىمۇ چوڭقۇر سىڭدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىشلەردىن سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزلىرىگە بەخت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش بىلەن دۆلەتنىڭ تۇتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىشنىڭ بىر - بىرىگە زىت ئەھمىيەتلىكىنى، بەلكى ئۇنى ماسلاشتۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندى، ئۇلار تۆتتە زامانىۋىلىشىش بولمىسا دۆلەتنى ئاۋات، قۇدرەتلىك قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتىن، دىنىي سىياسەتنى ئەملىلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئاچقىلى بولمايدىغانلىقىنى تولۇق تونىدى. شۇڭا، پارتىيىنىڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشى دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنىڭلا ئارزۇسىغا ئۇيغۇن بولۇپ قالماستىن، بەلكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭمۇ ئارزۇسىغا تامامەن ئۇيغۇن. ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىكى ئاكتىپلىقى ۋە تەشەببۇسكارلىقى تولۇق قوزغىتىلدى. خۇددى يولداش جۇئېنلەي 1957 - يىلى چىڭداۋدا ئۆتكۈزۈلگەن مىللەتلەر خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىدا ئېيتقان-

دەك: «مەيلى خۇداسىزلىق ياكى خۇداكويلۇق بولسۇن، مەيلى ماتېرىيالىستلار ياكى ئىدېئالىستلار بولسۇن هەممىسى ئوخشاشلا سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى همايە قىلىدۇ». ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلارنىڭ ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ ئىددىيە هالىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئىسلام دىنىنى سوتسىيالىزمغا ماسلاشتۇرۇش، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى كىشىلەرنى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن ياخشى سىياسىي ئاساس يارىتىپ بەردى.

دىنىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى باقى دۇنيانىمۇ سۆزلەيدىغان دىن. بۇ دىن ئۆز مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ دۇنيادىكى تۇرمۇشتىن ۋاز كېچىپ، ئۇ دۇنيادىكى «بەخت» كە ئىنتىلىشىنى تەكىتلىمەيدۇ. مۇھەممەت پەيغەمبەر: باقى دۇنيادا تېرىقچىلىق قىلغىن گويا ئۆلمەيدىغاندەك، پانى دۇنيا ئۈچۈن ئىشلىگىن گويا ئەتىلا ئۆلىدىغاندەك، دېگەن ئىدى. بۇ سۆزنىڭ ئومۇمىي مەنىسى مۇسۇلمانلار هايات ۋاقتىدا دىنىي ئەقىدە، دىنىي قائىدىلەرگە بويسۇنۇشنى ئۇنتۇماسلىقى، بايلىق ۋە شان-شۆھرەتكە شەيدا بولماسلىقى؛ رېئال تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ، ئائىلىسىنىڭ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ بەخت سائادىتى ئۈچۈن چوقۇم ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل پاراسىتىنى ۋە ئەمگەك ماھارىتىنى، سوبييېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشى لازىم، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئىسلام دىنىنىڭ روھىغا ئۇيغۇن ئىش قىلغانلىق بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىدىمۇ هەر بىر مۇخلىسنىڭ «ئاللاغا ئىتائەتمەن بولۇشى، پەيغەمبەرگە ئىتائەتمەن بولۇشى، هاكىمىيەت باشقۇرغۇچىلارغا ئىتائەتمەن بولۇشى»، يەنى دىنىي جەهەتتە خۇداغا ئىشىنىپ، پەيغەمبەرنى هۆرمەتلەپلا قالماي، بەلكى هاكىمىيەت يۈرگۈزۈاتقان رەھبەرلەرگىمۇ بويسۇنۇشى، ئۆز دۆلىتىنىڭ تۈرلۈك سىياسەتلىرى ۋە ئەمر پەرمانلىرىغا رېئايە قىلىشى لازىملىقى تەشەببۇس قىلىنغان. شۇڭا، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىشى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭلا ئېهتىياجى بولۇپ قالماي، بەلكى ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگىمۇ ئۇيغۇن. دىنىي ئېتىقاد جەهەتتىن ئېيتقاندا، دىنىي كەسىپتىكىلەرنىڭ ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك نۆۋتتە زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتنىشىشىدا قارىمۇ-قارشىلىق ۋە تەشۋىش مەۋجۇت ئەمەس.

3

ئازادلىقتىن كېيىن، بولۇپمۇ يېقىنقى بىر قانچە يىللاردىن بۇيان مەملىكىتىمىزدىكى كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ۋە دىنىي هېسسىياتىغا هۆرمەت قىلىنغانلىقى، تارىختىن قېچىپ قالغان بەزى ئەمىلىي مەسىلەر ئەمىلىشىپ تورمال دىنىي پائالىيەتلەر كاپالەتلەندۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە-

سىنى، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تەربىيىسىنى ئاڭلىق هالدا قوبۇل قىلىش، بۇسكارلىقى زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار سوتسىيالىستىك مادەنىيەت دەپ مەدەنىيەت ۋە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا هەر قايسى تەرەپتىن ئاكتىپ قاتنىشىپ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئەمەلىي تۆھپە قوشتى، هەمدە بۇ جەهەتتە ئۆزلىرىنىڭ تىگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇردى ۋە قىلدۇرماقتا.

«ئۇت - چۆپ تېرىپ، دەرەخ تىكىپ، چارۋىچىلىقنى تەرەققى قىلدۇرۇپ، تاغ-دەريالارنى ئۆزگەرتىپ باي بولۇش» — گەنسۇنى گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇهىم بىر يولى، شۇنداقلا گەنسۇدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق كۆرەش نىشانى. گەنسۇدىكى ئىسلام دىنى ساهەسىدىكىلەرنىڭ بۇ جەهەتتىكى نەتىجىسى ناهايىتى زور. نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئىسلام دىنى ساهەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ۋە كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسى 1984 - يىلى 436 مىڭ 900 تۇپتىن ئارتۇق كۆچەت تىكتى، 166 مو يەرگە كۆچەتزارلىق، 118 ئورۇندا گۈللۈك بەرپا قىلدى، 1390 دىن ئارتۇق تەشتەكتە گۈل ئۆستۈردى. پۈتۈن ئوبلاست تەۋەسىدىكى هەرقايسى مەسچىتلەرمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مۇهىتنى گۈزەللەشتۈرۈش، خىزمىتى ئىشلىدى. گواڭخې ناهىيىلىك ئىسلام جەمئىيىتى 1984 - يىلى 4 - ئايدا پۈتۈن ناهىيىدىكى مەسچىت ۋە دىنىي پائالىيەت نۇقتىلىرىدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى تەشكىللەپ، نەچچە ئون چاقىرىم يىراقلىقتىكى تەيزىشەن ئورمانچىلىق مەيدانىدىن 100 مىڭ تۇپتىن ئارتۇق ياغلىق قارىغاي كۆچىتىنى ئەكىلىپ 1400 مودىن ئارتۇق قاقاس تاغ - ئىدىرلارغا تىكىپ، پۈتۈن ناهىيىنىڭ كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشىدا خېلى تۈرتكىلىك رول ئويناندى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ياڭ شىباۋ ئۆزى مۇدىرسلىك قىلىۋاتقان جامەدە جۈمە نامىزى ئوقۇشتىن پايدىلىنىپ ئوت - چۆپ تېرىش، دەرەخ تىكىشنىڭ ئەهمىيىتىنى سۆزلەپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى هەربىر كىشىدىن بىر ئورەك كولاش، بىر تۇپ دەرەخ تىكىش، ئۇنى سۇغۇرۇش ۋە ئەي قىلىشنى هۆددىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەلەپ ئاممىنىڭ قىزغىن ئاۋاز قوشۇشىغا ئېرىشتى ۋە ئەمەلىيەتتە ياخشى ئۈنۈم هاسىل قىلدى.

مىللىي مائارىپنى تەرەققى قىلدۇرۇپ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش مەسىلىسىمۇ ئىسلام دىنى ساهەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغاشقا باشلىدى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى دىنىي زاتلار ۋە ئىسلام دىنى جەمئىيەتلىرى مائارىپ تارماقلىرىنىڭ خىزمەتلىرىگە ئاكتىپ ماسلىشىپ، پۈتۈن ئوبلاستنىڭ مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئوبلاست بويىچە ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 1981 - يىلدىن ئېتىۋارەن يىلىغا 5% لىك سۈرئەت بىلەن ئۆسۈپ، 1984 - يىلىغا يەتكەندە 70.79% گە يەتتى. بۇنىڭ

ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر بالىلىرى 54.56% گە يېتىپ، 1981 - يىلىدىكىدىن 18% ئاشتى. ھازىر ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلىرى ئىچىدە «مەكتەپكە بارماي ئۆيدە ئوينايدىغانلار ئاز، مەسچىتكە بېرىپ زىكرى - تالا- ۋەت قىلىدىغانلار ئاز، مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇيدىغانلار كۆپ» بولۇشتەك «ئىككى ئاز بىر كۆپ» ۋەزىيەت شەكىللەندى. كاتتىلىق ناھىيىلىك ئىسلام جەمئىيىتى دىنىي ساھە- سىدىكى زاتلارنى تەشكىللەپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى 11 مىللەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاش- قان جايلارنى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرلا ئولتۇراقلاشقان يېزىلاردىكى 28 مەكتەپنى تەكشۈرۈپ، كۆزەتكەن ۋە سەزگەن بەزى مەسىلىلەرنى مائارىپ تارماقلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ ۋاقتىدا ھەل قىلىپ، كەڭ ئاممىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. جۈڭ- گو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ دائىمى ھەيئەت ئەزاسى، كاتتىلىق ناھىيىلىك ئىسلام جەم- ئىيىتىنىڭ مۇدىرى بەي يۈپېڭ بارغانلا يېرىدە مائارىپ، پىلانلىق تۇغۇت، مىللەتلەر ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئۇچ ئىشنى سۆزلىدى. مىللى مائارىپنى باشلامچىلىق بىلەن تۇتۇپ، ئاممىنى پاكىت بىلەن تەربىيىلەپ، مەدەنىيەت ئۆگىنىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى، مەدەنىيەت ئۆگەنمەسلىكنىڭ زىيىنىنى تەشۋىق قىلدى، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى ھەر تەرەپلىمە كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ مەكتەپلەرنىڭ ماددىي جەھەتتىكى بەزى ئەمەلىي قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشقا ياردەملەشتى. ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى گېزىت- ژورناللاردا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى دىنىي ساھەسىدىكە- لەرنىڭ ۋە مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغىدى، ئۇ گەنسۇ- دىكى ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەر ئۈچۈن بىر ئۈلگە تىكلەپ بەردى. كاتتىلىق ناھە- يىلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ دائىمى ھەيئەت ئەزاسى، شاڭۈەن يېزىسى باۋجا مەس- چىتىنىڭ ئاخۇنى جاڭشۇيى باشلامچىلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇچ بالىسىنى مەكتەپكە بېرىش بىلەنلا قالماي، ئوقۇش يېشىغا يەتكەن 17 بالىنى مەكتەپكە ئاپىرىپ بەر- دى. ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ ئۇلارغا دەپتەر - قەلەم ئېلىپ بەرگەندىن باشقا، قىيىنچىلىقى بار بىر ئوقۇغۇچىغا بىر يۈرۈش كىيىم قىلىپ بېرىپ، ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشىنى قوللىدى. بۇ ئىشلار دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ۋە ئاممىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى. مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، نىڭشا خۇيزۇ ئاپتو- نوم ئوبلاستلىق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى ما جىڭچىڭ (دۇڭشياڭ مىللىتىدىن) ئۆز يېزىسىدىكى ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپتە ئوقۇش جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن دۇڭشياڭ ئاپتونوم ناھىيىلىك مەدەنىيەت — مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قول- لىشى ئارقىسىدا ئۆزى پۇل چىقىرىپ يەرلىك ئامما بىلەن بىللە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇ يەردىكى دۇڭشياڭ ئۆسمۈرلىرىنىڭ مەكتەپ جەھەتتىكى قىيىنچە- لىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھەل قىلدى. بۇندىن باشقا، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى نۇرغۇن زاتلار مىللىي مائارىپنىڭ تەرەققى قىلدۇرۇش، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۆسۈپ

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

بېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلۈش جەھەتتە پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. دىنىي ساھە-
سىدىكىلەرنىڭ مائارىپقا كۆڭۈل بۆلۈشىنىڭ ھەم مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەق-
قى قىلىشىغا ياردىمى بولدى، ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىغا مەلۇم دەرىجىدە
مەدەنىيەت، ئىلىم-پەن تەربىيىسى بېرىپ ئۇلارنى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى بەزى
ئەندىشىلەردىن خالاس قىلدى.

مەزھەپ كۈرىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ئىتتىپاقسىزلىق چىڭ سۇلالىسى-
نىڭ چەنلۇك يىللىرىدىن بۇيان غەربىي شىمال رايونىمىزدا گەۋدىلىك بىر مەسىلە
بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىزگە بولغان تەسىرىمۇ ناھايىتى چوڭ بول-
دى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ مەلۇم
توسالغۇ بولدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى پارتىيىنىڭ تۇغرا دىنىي سىيا-
سىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىسلام دىنىدىكى مەزھەپلەرنىڭ ئىتتىپاقى كۈرۈنەرلىك دەرە-
جىدە ياخشىلانغان بولسىمۇ، تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، مەسلىھەت تېخى پۈتۈنلەي
تۈگەپ كەتكىنى يوق، زىددىيەت، تالاش-تارتىشلار ئانچە-مۇنچە بولۇپ تۇردى.
بۇ جەھەتتىكى خىزمەتنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ ئىسلام دىنى
ساھەسىدىكى نۇرغۇن دىنىي زاتلار ۋە دىنىي كەسپىي خادىملار ئۆز رولىنى جارى
قىلدۇرۇپ، تىنچ-ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيەتنى قوغداش ئۈچۈن تۆھپە قوش-
تى. بەيجۇاڭ تەرىقىدىن ماجىڭچىڭ، مۇپتى تەرىقىدىن بەي يۈپىڭ قاتارلىقلار مۇنا-
سىۋەتلىك ئورگانلارنىڭ مەزھەپلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش خىزمىتىگە باشتىن-ئاخىر
ماسلىشىپ، ھەممىلا يەردە ئىتتىپاقلىشىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەشۋىق قىلدى. ماجىڭچىڭ
مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار بىلەن بىللە ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم
ئوبلاستىنىڭ گۇاڭخې، كانسۇ بىلەن ناھىيىلىرىگە ۋە دۇڭشياڭ ئاپتونوم ناھىيىسىگە
بېرىپ مەزھەپ ماجىراسىدىن كېلىپ چىققان 30 دىن ئارتۇق ماجىرانى كېلىشتۇرۇش
خىزمىتىگە قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇ جايلاردىكى ئەھۋال تىنجىپ، ھەرقايسى
تەرەپلەر رازى بولۇپ، ياخشى ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل بولدى. ماجىڭچىڭ يەنە
1984-يىلى قىشتا گەنەن زاڭزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق لىڭتەن ناھىيىسىدە-
كى دىنىي ئورگانلارغا يارەملىشىپ، لىڭتەن ناھىيىسى بەيجۇاڭ تەرىقىسى مەسچىتى-
نىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاخۇن تەكلىپ قىلىش تۈپەيلىدىن پەيدا بولۇپ بىر يىلدىن
كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى ھەل بولماي كېلىۋاتقان ماجىرانى مۇرەسسە قىلىپ كۆپچە-
لىكنى تېزلا ئىتتىپاقلاشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن نورمال دىنىي پائالىيەت باشلاندى.
بولۇپمۇ گەنسۇ ئۇلكىلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى ما جۇڭيۇڭ مەزھەپلەر ئىتتى-
پاقنى ياخشىلاش خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى. ئىسلام دىنىنىڭ جاھارىيە مەزھە-
پى ئىمامى ما يۈەنچاۋ ۋاپات بولغانلىقىنىڭ 56 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1985-
يىلى 11-ئايدا گەنسۇدا نىڭشا، شىنجاڭ، يۈننەن، خېيلۇڭجاڭ، جىلىن، شەنشى،

خەبىي قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىدىن 30 مىڭ كىشى قاتناشقان خاتىرىلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزگەن ۋە بۇ پائالىيەتتە ھوقۇق تالىشىش سەۋەبىدىن ئۆتكۈر زىددىيەت پەيدا بولغان ئىدى. ماجۇكيۇك ياشىنىپ قالغانلىقىغا ۋە تېنىنىڭ ئاجىزلىقىغا قارىماي، جاكجاچۇەن خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە بېرىپ ئۆلكە، ۋىلايەت ۋە ناھىيەنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورگانلىرىغا ماسلىشىپ پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى، ھەر تەرەپلىمە مۇناسىۋەتلەرنى ياراشتۇرۇپ، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا توسالغۇ بولىدىغان قىلىقلىرىغا تەنقىد-تەربىيە بېرىپ، خاتىرىلەش پائالىيىتىنىڭ ئوكۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش بىلەن تىنچ-ئىتتىپاق بولۇش مەقسىدىگە يەتتى. نۇرغۇن دىنىي زاتلار مەزھەب ماجراسىنىڭ زىيىنىنى تونۇشقا باشلىغانلىقى ئۈچۈن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورگانلىرىغا ئاكتىپ ماسلىشىپ مەزھەپلەرنىي ئىتتىپاقلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلىدى. دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈن ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ يوشۇرۇن ئاپىتىنى تۈگەتتى.

مەسچىتلەر ئۆزىنى تەمىنلەش جەھەتتە گەنسۇدىكى بەزى مەسچىتلەر خۇشاللىنارلىق قەدەم تاشلاپ كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى. مەسىلەن، مىنشەن ناھىيىسىنىڭ مېنچۇەن يېزىسىدىكى بەيياڭپو مەسچىتى كۆچەت ئۆستۈرۈپ مەسچىتنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتتى. مەسچىت ئىچىدىكى ھۇجرىدىن 13 نى، ناماز ئوقۇش زالىدىن 5 نى رېمونت قىلدى ۋە بېزىدى ھەمدە مەسچىتنىڭ پائالىيەتلىرى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بەزى بويۇملارنى سېتىۋالدى. پىك لياك شەھىرىدىكى شى گۇەن مەسچىتى بوش ئۆيلەردىن پايدىلىنىپ ئاچچىقسۇ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشكەن ئىككى ئاي ئىچىدىلا 1125 يۇەن پايدا ئالدى. بۇ ئارقىلىق بىر تەرەپتىن جەمئىيەتنى مەھسۇلات بىلەن تەمىنلەپ ئاممىنىڭ تۇرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەسچىتنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىپ ئاممىنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتتى. مەسچىتلەرنىڭ ئۆزىدىكى مۇنداق شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ ئاممىغا پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرىشنى ئاممىنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىشكە، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ خىراجىتىنى ھەل قىلىشقا پايدىلىق. بۇمۇ گەنسۇدىكى ئىسلام دىنىي ساھەسىدىكىلەرنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا خىزمەت قىلىشتىكى بىر خىل شەكلى.

يۇقىرىقىلار ئىسلام دىنىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشالايدىغانلىقىنى ئەمەس، بەلكى تولۇق ماسلىشالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، گەنسۇدىكى ئىسلام دىنىي ساھەسىدىكى كىشىلەرنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا بەۋاسىتە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇنۇملۇك سىناقلىرى ۋە ئېرىشكەن نەتىجىلىرى بۇنىدىن كېيىن بۇ خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشىمىز ئۈچۈن مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلىدى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى زاتلارنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممە-
نى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا قاتنىشىشقا پائال يېتەكلەش، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش-
نى راۋاجلاندۇرۇش، مىللىي مائارىپنى تەرەققى قىلدۇرۇش، مەسچىتلەرنىڭ ئۆزىنى
ئۆزى تەمىنلىشىنى تەدرىجى ئىمكانىيەتكە ئاشۇرۇپ ئاممىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى يۈكىنى
يېنىكلىتىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى رولىنى تېخىمۇ ئوبدان جارى قىلدۇرۇش، بۇنىڭ
بىلەن پارتىيىنىڭ باش ۋەزىپە ۋە باش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ
ياخشى خىزمەت قىلىش — دىنىي خىزمەتنىڭ بۇندىن كېيىنكى بىر مەزگىللىك مۇھىم
ۋەزىپىسى. بۇ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى ھەر قايسى
تەرەپ-زاتلارنى ۋە كۈچلەرنى يېتەكلەپ، ئۇلارنىڭ ئىرتۇقچىلىقىنى تولۇق جارى
قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى مەملىكىتىمىزنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا تېگىشلىك
رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش دېگەنلىك. بۇ خىزمەتنى ياخشى
ئىشلەش بىز ئۈچۈن يېڭى مەسىلە، يېڭى ۋەزىپە. بۇنىڭ ئۈچۈن خىزمەتلەردە يەنە داۋام-
لىق ئىزدىنىشكە ۋە تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەشكە توغرا كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا خىزمەتنى
ئوڭۇشلۇق قانات يايدۇرغىلى بولىدۇ. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىز ئىسلام دىنى ساھەسىدە-
كىلىرىنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىكى ئاكتىپلىقىنى
قوزغاش ئۈچۈن، مۇنداق بىرقانچە تەرەپتىكى مەسىلىگە ئېتىۋار بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

1. مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىش
ياسىغانلىقىنى ۋە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلاشقانلىقىدىن ئىبارەت ئىجابىي
تەرىپىنى توغرا تونۇش كېرەك. مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ
تۇرۇشى ۋە مەلۇم مەزگىلگىچە تەرەققى قىلىشى مۇقەررەر، لېكىن ئۇ دىنىغا ئېتىقاد
قىلغۇچى ئاممىنىڭ بىر خىل ئىدىيىۋى ئېتىقادى سۈپىتىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.
بۇ دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ خۇسۇسى ئىشى بولۇپ، كونا جەمئىيەتتە
ھۆكۈمران سىنىپ ئۈچۈن قورال بولغان دىنىغا ئوخشىمايدۇ، ھازىرقى مەۋجۇت
تۈزۈم بىلەن قارىمۇ قارشى سىياسىي كۈچ بولمايدۇ ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.
دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىنى ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە قىلىشنىڭ، پارتىيە
ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشنىڭ، سوتسىيالىزمنى ھىمايە قىلىشنىڭ
مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتتى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش
قۇرۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلمايدۇ، ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋېرىشى مۇمكىن،
مەملىكىتىمىزنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغىمۇ تۆھپە قوشىشى مۇمكىن. شۇڭا بىز ئىسلام
دىنىنىڭ بۇگۈن بۇ يەردە زىددىيەت پەيدا قىلغانلىقىنى، ئەتە ئۇ يەردە ماجرا
چىقارغانلىقىنىلا كۆرۈپ ئۇنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماسلاشقان
تەرىپىگە سەل قارىماسلىقىمىز لازىم، بۇ مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىي ساھەسىدىكى

هەرقايسى تەرەپلەرنىڭ كۆچمنى تۆۋتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا سەپەرۋەر قىلىشقا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئازادلىقتىن كېيىن ئىسلام دىنىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولغانلىقىغا دىققەت قىلىشىمىز، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى كۆپچىلىك ئاممىنىڭ ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە قىلىدىغانلىقىغا، ئۇلارنىڭ ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىرىنىڭ قىلغانلىقىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. ئىسلام دىنى مەسلىسىدە ئىپادىلەنگەن زىددىيەتلەر خەلق ئىچىگە ياتىدىغان زىددىيەتلەر. بىز بۇنىڭغا توغرا يېتەكچىلىك قىلىپ ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەيدىغانلا بولساق، تامامەن ياخشى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، بۇنداىن كېيىنكى خىزمەتلەردە بىرلىكسەپ ئورۇنلىرى، مىللىي دىنىي ئورگانلار، ئىسلام جەمئىيىتى تەشكىلاتلىرى ئىسلام دىنىدا ئوتتۇرىغا چىققان بەزى مەسىلىلەرنى ئەمىلىشتۇرۇش ۋە ھەل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسلام دىنىنىڭ سوتسىيالىزمغا ماسلاشقانلىقى، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ تۆۋتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تۆھپە قوشقانلىقىدىن ئىبارەت ئىجابىي تەرىپىگە ئەھمىيەت بېرىشى، نەتىجىلەرنى ۋاقتىدا يەكۈنلەپ، ئىلغارلارنى تەقدىرلەپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىنى تۆۋتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا يەنمۇ ئاكتىپ رول ئويناشقا ئىلھاملاندۇرۇشى ۋە يېتەكلىشى لازىم.

2. ئىسلام ئەقىدىلىرىدە تەرغىپ قىلىنغان جەمئىيەتكە پايدىلىق دىنىي ئەخلاقنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋەتمەي كونكرېت تەھلىل قىلىش لازىم. ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ۋە ئۇنىڭدىكى دىنىي ئەخلاقلار VII ئەسىردىكى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى جىددىي داۋالغۇش ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى، ئۇ، ئەينى ۋاقتىدىكى ئەرەب يېرىم ئارىلى خەلقىنىڭ سىياسى، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت، ئەخلاق قائىدىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇ، ئۇزاق ئەمەلىيەت جەريانىدا شەكىللەنگەن. بۇ دىنىي ئەقىدىلەرگە ۋە ئۇنىڭدىكى ئەخلاق قائىدىلەرگە قانداق قاراش ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنى تۆۋتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇش خىزمىتىگە ئالاقىدار چوڭ مەسىلە. دۇنيا قاراش جەھەتتىن ئېيتقاندا، دىنىي ئەقىدە ۋە ئۇنىڭدىكى ئەخلاق قائىدىلەر، ماركسىزمغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ، بۇنىڭدا گەپ يوق؛ لېكىن، ئازادلىقتىن كېيىن، دىنىي ئەقىدە ۋە ئۇنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كونترول قىلىدىغان قۇتۇلدى، ئۆتمۈشتىكى كونا فېئودالىق ئەخلاق بىلەن بىرلىشىشتىن يېڭى سوتسىيالىستىك ئەخلاقنى ماسلىشىشقا قاراپ بۇرۇلدى، دىنىي ئەقىدىلەرنى شەرھىلەش مەقسەتلىك ياكى مەقسەتسىز ھالدا بولسۇن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەرتىپكە سېلىنىپ، يېڭى جەمئىيەتكە ماسلاشتى. گەنسۇ ئۆلكىسى، نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى قاتارلىق ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايونلاردىكى ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە ياردەملىشىش ئۈچۈن «قۇرئان»،

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

«ھەدس» ۋە ئىسلام قانۇنلىرىدىن نەقىل ئېلىپ، پىلانلىق تۇغۇش — دىنىي ئەھمىيە-
لارغا ئۇيغۇن، دەپ چۈشەندۈرۈشى بۇنىڭ ئېنىق مىسالى. دىنىي ئەقىدىلەردىكى
بۇنداق تەرتىپكە سېلىنىشىنى قارشى ئېلىشىمىز كېرەك. ئوبېيېكتىپ جەھەتتە جەمئىـ-
يەتكە پايدىلىق بولغان دىنىي ئەقىدىلەر ۋە ئۇنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرى كومموئنـ-
زىمنىڭ ئەخلاق پرىنسىپلىرى بىلەن مەلۇم مەزگىل بىللە تۇرالايدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ بەزى
ئەقىدىلىرى ۋە ئەخلاق قائىدىلىرىدە ھازىرقى جەمئىيىتىمىزگە پايدىلىق ئامىللارمۇ بار.
مەسىلەن، دىنىنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقى جەھەتتە «قۇرئان» دامۇنداق دېيىلىدۇ: «مۆمىنلەر
ئاللانىڭ ئاغامچىسىغا مەھكەم يېپىشىڭلار، ئايرىلماڭلار»، «مۆمىنلەر دىنىي قېرىنداش-
لاردۇر، قېرىنداشلىرىڭلارنىڭ ئارىسىنى تۈزەڭلەر». مۇھەممەت پەيغەمبەرمۇ: «مۆمىنلەر
ئۆزئارا ھەقىقەتەن ئىمارەتنىڭ كىسەكلىرىگە ئوخشاش بىر-بىرىنى چىڭىتىپ تۇرىدۇ»،
دەپ تەكىتلىگەن. بۇ ئەقىدىلەردە مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى تەشەببۇس
قىلىنغان بولۇپ، بۇگۈنكى كۈندىمۇ قوللىنىشقا بولىدۇ. «قۇرئان» دا تىجارەت،
ئېقتىساد جەھەتلەردە «ئاللا تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىدۇ، ئامما ھەددىدىن
ئارتۇق پايدىنى مەنئى قىلىدۇ. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار دوزاقتا مەھكۇم» دېيىلىدۇ.
مۇھەممەت پەيغەمبەرمۇ. «قانۇنى مال-مۈلۈك ئىزدەش ھەر بىر مۇسۇلماننىڭ ھەققى»
دېگەن. بۇ ئەقىدىلەر كىشىلەرنىڭ ئېقتىسادىي پائالىيىتىنى قوللاپ، ناتوغرا ۋاستىلار
بىلەن پايدا ئېلىشقا قەتئى قارشى تۇرىدۇ. ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىش جەھەتتە،
مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ «ئىلىم جۇڭگودا بولسىمۇ ئۆگىنىڭلار» دېگەن مەشھۇر سۆزى
ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت ئۆگىنىشىگە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى
ئىپادىلەيدۇ. ئىجتىمائىي ئەخلاق جەھەتتە، «قۇرئان» دا: «ھاراق ئىچىش، قىمار
ئويناش، بۇتلارغا چوقۇنۇش، پال ئوقلىرى بىلەن پال سېلىش شەيتاننىڭ ئىشى،
پاسكىنا قىلمىشلاردۇر، ئۇنىڭدىن يىراق بولۇڭلار» دېيىلىدۇ. بۇ ئەقىدىلەرنىڭ چەك-
لىگەنلىرى ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن
ئوبېيېكتىپ جەھەتتە ياخشى رول ئويناىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنى ئەقىدە-
لىرىدە سۆزلىنىدىغان ئەمگەكچان بولۇش، راستچىللىق، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش،
پاكىز بولۇش، ئوغۇرلۇق قىلماسلىق، زىنا قىلماسلىق، يالغان سۆزلىمەسلىك، چوڭ-
لارنى ھۆرمەت قىلىش، يېقىن تۇققانلار ئارا توي قىلماسلىق قاتارلىق ئىشلارنى
جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىتتىپاقلىق — دوستلۇقنى كۈچەيتىش،
ياخشى ئىجتىمائىي ئەخلاق شەكىللەندۈرۈش — جەھەتلىرىدە مۇقىملاشتۇرۇشقا
بولىدۇ. 1986-يىلى 2-ئاينىڭ 28-كۈنىدىكى «گەنسۇ گېزىتى» شىنخوا ئاگ-
نىتلىقىنىڭ خەۋىرىدىن كەلتۈرگەن نەقىلدە مۇنداق دېگەن: «نىڭشا خۇيزۇ ئاپتونوم
رايونىدا تاماكا چەككىچىلەرنىڭ نىسبىتى پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى 29 ئۆلكە،
شەھەر، ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە ئەڭ تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدۇ، .... ھازىر نىڭشىدا

4 مىليۇن ئاھالە بولۇپ، خۇيزۇلار 1/3 نى ئىگەللەيدۇ. ئۇزاقتىن بېرى خۇيزۇ مۇسۇلمانلىرى ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە رىئايە قىلىپ تاماكا چەكمەيدىغان، ھاراق ئىچمەيدىغان، ياخشى ئادەتكە ئادەتلەنگەن». مەملىكىتىمىزدىكى كۆپچىلىك مۇسۇلمانلار ئاممىسىمۇ بۇ ئەقىدىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ، بۇ ئىسلام دىنىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنىڭ ھازىرقى باسقۇچتا يەنىلا جەمئىيەتكە پايدىلىق ئامىللارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى مەلۇم تەرەپتىن چۈشەندۈرىدۇ. يولداش جۇئېنلەي 1956 - يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى پاكىستان، ھىندونېزىيە ئىسلام دىنى ۋەكىللەر ئۈمىگى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبىتىدە: «دىن دىنىي ئەقىدە جەھەتتە بەزى ئىجابىي رولغا ئىگە، مىللىي مۇناسىۋەتتىمۇ تۇرتكىلىك رول ئويناپىدۇ» دېگەن نۇقتىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەن ئىدى. شۇڭا بىز دىنىي ئەقىدە ۋە ئۇنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئۇزاق مۇددەت رول ئويناپىدىغانلىقىنى يېتەرلىك دەرىجىدە تونۇشىمىز كېرەك. مۇسۇلمانلار ئاممىسى ئىچىدە دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ جەمئىيەتكە پايدىلىق ئىجابىي ئامىللىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئۇزلۇكسىز تەرەققى قىلدۇرۇشىمىز ۋە كېڭەيتىشىمىز، پاسسىپ تەسىرىنى ئازايتىشىمىز، ئۇلارنىڭ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىكى ئاكتىپلىقىنى قوزغىشىمىز كېرەك.

3. ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش — ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىكى مۇھىم بىر شەرت. ئىسلام مەزھەپلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقى مەسىلىسى غەربىي شىمال رايونىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ئارىسىدا گەۋدىلىك بىر مەسىلە بولۇپ كەلگەن ئىدى. پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى مەزگىللەرنىڭ كۆپ قىسمىدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى قەتئىي ئىزچىلاشتۇرۇپ، تارىختىن قېپ قالغان دىنىي مەزھەپلەر مەسىلىسىنى بىر قەدەر مۇۋاپىق ھەل قىلدى، ئازادلىقتىن ئىلگىرى 200 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلغان، مەزھەپلەر ئارا ماجرا چىقىرىدىغان ھەتتا سوقۇشۇپ ئادەم يارىدار قىلىدىغان، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ ھاۋشۇشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان ۋەزىيەتنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى، كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسىنى پارتىيىنىڭ توغرا دىنىي سىياسىتىنىڭ ئىللىقلىقىدىن بىرىنچى قېتىم بەھرىمەن قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇ سوتسىيالىزم قۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. لېكىن، مەزھەپلەر ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىشالماسلىق تۈپ ئاساسىدىن تۈگەپ كەتكىنى يوق، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا قارىتا پاسسىپ تەسىر كۆرسەتمەكتە. بۇ ھال مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارنىڭ مەزھەپلەر ئىتتىپاقىنى ياخشىلاش خىزمىتىنى پۇختا تۇتۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. كەڭ مۇسۇلمانلار ئاممىسى شۇنى چوڭقۇر چۈشۈنىشى كېرەككى، مەزھەپلەر ئارىسىدىكى

ئىتتىپاقسىزلىق پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى مۇسۇلمانلار ئاممىسىنى تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا پايدىسىز، مەزھەپلەر ئىتتىپاقى خىزمىتىنى پۇختا، ياخشى ئىشلىگەندىلا ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنى تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش خىزمىتىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىغا دىنىي نۇختىدىن شۇنى تەكرار چۈشەندۈرۈش كېرەككى، تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ ھەرقايسى مەزھەپ ۋە تەرىقىلىرى، ئايرىملىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئومۇمەن سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ بولۇپ ھەنەفى مەكتىپى (ئىلمىي ئېقىم)غا ھۈرمەت قىلىدۇ. ھەممىسى خۇداغا ئىشىنىپ پەيغەمبەرگە ھۈرمەت بىلدۈرىدۇ. «قۇرئان»، «ھەدىس» دىكى بەلگىلىمىلەرنى ئۆز ئېتىقادىنىڭ مىزانى قىلىدۇ، ئەقىدە جەھەتتە پرىنسىپال ئىختىلاپ يوق. ئايرىم مەسىلىلەردە بەزى ئۇخشىماسلىقلار بولسىمۇ، ئۇ ئۆزئارا ئىتتىپاقلىقتا تولۇق تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. دىندىكى بەزى ئىختىلاپلىق مەسىلىلەردە ھەرقايسى مەزھەپلەر چوڭ جەھەتتىكى ئورتاقلىقنى ئومۇملۇقتا ئېتىۋار بېرىشى، چوڭ جەھەتتىكى ئورتاقلىقنى ئىزدەپ، كىچىك پەرقلەرنى ساقلاپ قېلىشى، ئۆزئارا ھۈرمەتلىشىپ ياخشى ئىتتىپاقلىشىشى لازىم. مەزھەپلەر ئارىسىدا زىددىيەت پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەتنىڭ تىنچ ئىتتىپاق بولۇشىغا تەسىر يەتكۈزۈشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دىنىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغاندا، ھەرقايسى مەزھەپلەر كىچىك شەكىللىك تارقاقلىقنى ئاساس قىلىشى، ئۆلكەرايون ئاتلايدىغان زور كۆلەملىك دىنىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارماسلىقى لازىم. مۇدەررىسلىك قىلىۋاتقان ئاخۇنلار ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار-نىڭ سۆز ھەرىكىتى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىغا زۆر تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇڭا ئۇلار مەزھەپلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ مۇھىملىقىنى، ئۇنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى باشلامچىلىق بىلەن تەشۋىق قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ ئىرادىسى ۋە كۈچىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئورتاق نىشانغا مەركەزلەشتۈرۈشى لازىم.

ئاخىرىدا شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەملىكىتىمىزدە ئىسلام دىنىنىڭ ئەھۋالىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى، سوتسىيالىزمغا ماسلىشالايدىغانلىقىنى، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەرنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەلۇم تۆھپە قوشقانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىللە يەنە ماسلىشالمايدىغان بەزى ئامىللارنىڭ مەۋجۇتلىقىنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەك. مەسىلەن، دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشالماسلىقى نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتامدۇ؟ بەزى جايلاردىكى ئايرىم شەخسلەرنىڭ نەزىرىدە سىياسەت-قانۇن دېگەن نېمە يوق، ئۇلارنىڭ بەزى قىلىقى دىنىي پائالىيەت دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ نورمال تەرتىپىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى؛ بەزى مەسچىتلەر 18 ياش-

(داۋامى 49 - بەتتە)

ئىسلام دىنى تارىخىدىكى «خاۋارىجلار» گۇرۇھى

مۇھەممەت سالىھ

ئىسلام دىنى تارىخىدا ئەقىدە ياكى سىياسىي جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرى ئوخشاش بولمىغان بىر قانچە مەزھەپ ياكى گۇرۇھلار مەيدانغا كەلگەن. بىز بۇ ماقالىمىزدا شۇ مەزھەپ ياكى گۇرۇھلار ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن «خاۋارىجلار گۇرۇھى» ئۈستىدىلا توختىلىپ ئۆتىمىز.

«خاۋارىجلار گۇرۇھى» ھىجرەتنىڭ 30- (مىلادىيە 660-) يىللىرى 4- خەلىپە ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن، دىنىي مەزھەپ شەكلىنى ئالغان سىياسىي گۇرۇھتىن ئىبارەت. «خاۋارىج» ئاتالغۇسى ئەرەب تىلىدا «سىرتىدىكى، سىرتقى، تېشىدىكىلەر» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن «خاۋارىجلار گۇرۇھى» نىڭ شەكىللىنىش ماھىيىتىگە قاراپ ئۇلارنىڭ «خاۋارىج» ئاتىلىشىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار بار. بەزىلەر «خاۋارىج» ئاتالغۇسى «ھەقىقەتكە ياكى خەلىپە ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپقا قارشى چىققۇچىلار» دېگەن مەنىدە دېسە، يەنە بەزىلەر «خاۋارىجلار»، «مەيلى قايسى دەۋردە بولمىسۇن ئىسلام جامائىسى تەرىپىدىن سايلانغان ھەق خەلىپىگە قارشى چىققۇچىلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەمما «خاۋارىجلار» نىڭ ئۆزلىرى بولسا، بۇ سۆزنى «خۇدانى دەپ ھەق يولغا ئاتلانغۇچىلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ - دەپ شەرھىلەيدۇ. لېكىن بۇ گۇرۇھ ئۆز ۋاقتىدا «خاۋارىج» دېگەن ئىسىمدىن باشقا «ھەرۇرىيە»، «مۇھەككىمە»، «شۇرات»، «ماريقە» قاتارلىق ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان.

«خاۋارىج»، «خاۋارىجلار گۇرۇھى» غا مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋەقەلەر ئىسلام تارىخىدا مۇنداق باشلانغان ئىدى:

ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئەڭ نوپۇزلۇق ھېسابلانغان «قۇرەيش قەبىلىسى» ئۆز ئىچىدە بىرمۇنچە نەسىل-جەمەتلەرگە بۆلىنەتتى. ئۇلاردىن «ھاشىم جەمەتى»① بىلەن «ئۇمەييە» جەمەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، يەنى ئىسلام دىنى مەيدانغا

① مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنۇ مۇشۇ جەمەتتىن.

كېلىشتىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت بولغان ئاداۋەت بار ئىدى. جەمەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كونا ئاداۋەت ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىنمۇ بىر مەزگىل يوشۇرۇن ھالدا داۋاملاشتى. بولۇپمۇ ئىسلام تارىخىدىكى دەسلەپكى قوراللىق ئۇرۇش «بەدرە جېڭى①» دا ھاشىم جەمەتىگە مەنسۇپ بولغان ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ بىلەن ھەمزەنىڭ ئۇ-مەييە جەمەتىدىن بولغان بەزى چوڭ ئادەملەرنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۇمەييە جەمەتىدىكىلەرنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر ئاداۋەت يىپى تۈگۈلگەن ئىدى. شۇنداقلا ئو-ھود جېڭىدا ئەبۇجەھىلنىڭ ئايالى ھىند، ھەمزەنىڭ ئەزالىرىنى كېسىپ پارچە-پارچە قىلىپ تاشلىغانلىقى، ھەتتا ھەمزەنىڭ جىگىرىنى ئاغزىغا سېلىپ چاينap تاش-لىۋەتكەنلىكى ھاشىم جەمەتىنىڭ ئېسىدىن پۈتۈنلەي كۆتۈرىلىپ كەتمىگەن ئىدى. تارىختىن قېپ قالغان بۇ ئاداۋەت كېيىنكى چاغلاردا ئۆز رولىنى كۆرسەتتى. ئۈچىنچى خەلىپە ئوسمان ئىبنى ئەففاندىن كېيىن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ 4 - خەلىپىلىكىگە سايلاندى. ئۇمەييە جەمەتىدىن بولغان، ئەينى زاماندا شام-(ھازىرقى سۈرىيە) نىڭ ۋالىسى بولۇپ تۇرغان مۇئاۋىيە، ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ-نىڭ خەلىپە بولۇپ سايلانغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىدى. ئوسمان ئىبنى ئەففانىڭ قەتلى قىلىنىشىدا ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنىڭ قولى بار دەپ قارىدى. نەتىجىدە مۇئاۋىيە بىلەن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ ئارىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەردى. بۇ توقۇنۇش ئىسلام تارىخىدا مەشھۇر بولۇپ، «سىببەيىن ئۇرۇشى» دەپ ئاتالدى. سىببەيىن ئۇرۇشى راسا ئەۋجىگە چىققاندا ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنىڭ قوشۇنى غەلە-بىگە يۈزلىنىشكە باشلىغانىدى. بۇ چاغدا مۇئاۋىيە يېڭىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ ئۇ-رۇش توختىتىش ھىلىسىنى ئىشلىتىشكە كىرىشتى. مۇئاۋىيە لەشكەر باشلىقى ئەمر ئىبنى ئاسقا كۆز ئالدىدىكى مەغلۇبىيەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى تېپىشقا بۇيرىدى. ئەمر ئىبنى ئاس، لەشكەرلىرىدىن بىر قانچىسىگە قۇرئاننى نەيزىنىڭ ئۇچىغا قاداپ ئېگىز كۆتىرىشكە بۇيرىدى. ئەسكەرلەر بۇيرۇق بويىچە قۇرئاننى نەيزىگە قاداپ ئېگىز كۆتەردى. بۇنداق قىلىش «ئارىمىزدا ئاللا ھۆكۈم چىقارسۇن» دېگەنگە ئە-شارەت ئىدى. ئەمر ئىبنى ئاس بۇ ھىلىنىڭ ئەلى تەرەپدارلىرى ئارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ بىر قىسىم تەرەپدارلىرىنىڭ قىستىشى ئاستىدا ئۇرۇشنى توختىتىپ سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئىككى تەرەپ ئۆز تەرىپىدىن ۋەكىل سايلاشقا، ۋەكىلىلەر كىمنىڭ خەلىپە بولۇشقا ئەڭ ھەقلىق ئىكەنلىكى مەسىلىسىدە قۇرئاننىڭ مەزمۇنى بويىچە ھۆ-كۈم چىقىرىشقا قوشۇلىدىغانلىقلىرى ئۈستىدە ئۆزئارا پۈتۈشتى. شۇنىڭ بىلەن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ ئەبۇ مۇسا ئەشئەرىنى، مۇئاۋىيە ئەمر ئىبنى ئاسنى ئۆز تەرىپى-

① «بەدرە جېڭى» — 622 - يىلى مەدىنىدە سۈرىيەدىن كېلىۋاتقان كارۋانلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇش.

دىن ۋەكىل قىلىپ كۆرسەتتى. ئەبۇ مۇسا ئەشئەرى ئەمر ئىبنى ئاسنىڭ ھىلىسىگە ئالدىنىپ ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنى خەلىپىلىكتىن قالدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەمر ئىبنى ئاس بولسا مۇئاۋىيەنىڭ خەلىپىلىكىنى مۇقىملاشتۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈر-دى. ئەمر ئىبنى ئاسنىڭ ھىلىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى قارشىلىشىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ بۇرۇلۇش پەيدا قىلدى. ئىسلام تەتقىقاتچىلىرىدىن موللىر: مۇئاۋىيە بىلەن ئەمر ئىبنى ئاسنىڭ بۇ ھىلىسىنى «ئىنسانىيەت تارىخىدا كۆرۈلگەن ئەڭ قەبىھ كومىدىيە» دەپ ئېيتقانىدى.

بۇ ۋەقە ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچىدە بۆلۈنۈشىنى كەلتۈ-رۈپ چىقاردى. ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ ۋەكىل سايلاپ مەسىلىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن ھەل قىلىشقا قوشۇلغاندىن كېيىنلا، ئورۇە ئىبنى ئەدى باشچىلىقىدا بىر تۈركۈم كە-شىلەر ئەلىنىڭ قوشۇنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، كۇپە شەھرىدىن يىراق بولمىغان ھە-رورا دېگەن جايغا توپلانغانىدى. ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى ئۆز قاراشلىرىنى ئىپادىلەن قىلغاندىن كېيىن، ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ قوشۇنىدىن يەنە بىرمۇنچە كىشى بۆلۈ-نۈپ چىقىپ، نەھرەۋان① دېگەن جايدا دەسلەپكى ئايرىلىپ چىققان جامائەلەرگە قوشۇلدى. ئۇلار بىرلەشكەندىن كېيىن ئابدۇللا ئىبنى ۋەھىپ راھىبنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىدى. مانا بۇ خاۋارىجلار گۇرۇھىنىڭ تۇنجى مەيدانغا كېلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ تەرەپدارلىرى بۇ گۇرۇھنى «خاۋارىج» (ھەر ئىككىسىنىڭ سىرتىدا دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىدى. بۇ ۋاقىتدا ئۇچىنچى گۇ-رۇھ بولۇپ شەكىللەنگەنلەر ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ بىلەن مۇئاۋىيەنىڭ ھەر ئىك-كىلىسىنىڭ خەلىپىلىكىنى ئېتىراپ قىلمايلا قالماستىن، بەلكى ھەر ئىككىلىسىنى قەتلى قىلىش لازىملىقىنى جاكالىدى. ھەمدە ئوسمان ئىبنى ئەففانىنىڭ خەلىپىلىكىنى..... ئەيىپلىدى. ئۇلار ئوسمان ئىبنى ئەففان بىلەن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنى ئەيىپ-لەشكە قوشۇلمايدىغانلارنى «مۇرتەد» دەپ ھۆكۈم چىقاردى. ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ دەسلەپتە خاۋارىجلارنى گەپ-سۆز بىلەن قايىل قىلىپ ئۆزىگە ئەل قىلماقچى بول-دى. خاۋارىجلارنىڭ بىر قىسمى ئالدى بىلەن تىغ كۆتەرمىگىچە ئۇلارغا قارشى ئۇ-رۇش ئاچماسلىق پوزىتسىيەسىنى قوللاندى. خاۋارىجلار بىلەن مۇنازىرىلىشىش ئارقە-لىق، ئۇلاردىن نۇرغۇن كىشىلەرنى قايىل قىلىپ ئۆز تەرىپىگە قايتۇرۇپ كەلدى. خاۋارىجلاردىن ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرغانلىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ بىلەن قەتئى قارشىلاشتى. ئۇلار، ئۆزلىرى بىلەن ئوخشىمىغان قاراشتىكىلەرگە قارىتا زورا-ۋانلىق ئىشلىتىشكە كىرىشتى. ھەتتا ئۆزلىرىگە مۇلايىملىق بىلەن نەسىھەت قىلغان ئاب-دۇللا ئىبنى خەببابنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. خاۋارىجلارنىڭ پائالىيىتى كۈچەيگەندىن

---

① ئىراننىڭ غەربىي قىسمى.

كېيىن ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ ئۇلارغا قارشى ئاتلاندى. خاۋارىجلارنىڭ سانى مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئىدى. نەتىجىدە مىلادى 658- يىلى (ھىجرىيە 38 - يىلى) يۈز بەرگەن نەھرەۋان ئۇرۇشى ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپ بىلەن خاۋارىجلار ئارىسىدىكى ئەڭ كەسكىن ئېلىشىش بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خاۋارىجلاردىن نۇرغۇن كىشى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىقى ئابدۇللا ئىبنى ۋەھىپ راھىبىمۇ ئۆلتۈرۈلدى. بەزى ماتېرىياللاردا نەھرەۋان ئۇرۇشىغا قاتناشقان خاۋارىجلاردىن ھايات قالغانلارنىڭ سانىنىڭ ئونغا يەتمەيدىغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ.① نەھرەۋان ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيەت خاۋارىجلار گۇرۇھىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە «نەھرەۋان قىرغىنچىلىقى دىن يولدا قۇربان بېرىشنىڭ سىمۋولى»ئىدى. بۇ ئولارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدە مەنىۋي رولىنى كۆرسەتتى. نەھرەۋان پاجىئەسى خاۋارىجلار نەزىرىدە شىئەلەر نەزىرىدىكى كەربالا پاجىئەسىگە ئوخشاش - دەپ تونۇلاتتى.

نەھرەۋان ئۇرۇشىدىن كېيىن خاۋارىجلار ئوممان، كەرمان، سەھىستان، يەمەن قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ كەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇلار ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنى تېخىمۇ ئۆچ كۆرىدىغان ۋە نەھرەۋان پاجىئەسى ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش كويىدا قەستلەپ يۈرىدىغان بولدى. نەتىجىدە 661 - يىلى خاۋارىجلار ئابدۇراھمان ئىبنى مۇلجەمنى ئەۋەتىپ ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىپنى كۇفەنىڭ مەسجىتىدە ئۆلتۈرگۈزدى. ئەلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خاۋارىجلارنىڭ پائالىيىتى تېخىمۇ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار مۇئاۋىيەگىمۇ قارشى نۇرغۇن جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. مۇئاۋىيە دەۋرىدە ئىراقنىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىسى ئەڭ زىچ بولغان كۇفە، بەسرە شەھەرلىرى خاۋارىجلارنىڭ مۇھىم بازىسىغا ئايلانغانىدى. مۇئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خاۋارىجلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ زورايدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئۇزاق مەزگىلگىچە پەقەت ئىسلام ئىمپېرىيەسىنىڭ شەرق تەرەپى بىلەن چەكلەندى. خاۋارىجلارنىڭ ئۇرۇش ھەرىكىتى پارتىزان شەكلىدە بولۇپ، ئومەۋىيە جەمەتىنىڭ يىڭىدىن تەشكىللەنگەن زور قوشۇنىغا تاقابىل تۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇڭا ئۇلار يۆتكىلىپ يۈرۈش، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش، تېز زەربە بېرىپ چېكىنىش تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئۇلارنىڭ رەسمىي پائالىيىتى ئافرىقىدا پەقەت ئابباسلار دەۋرىگە كەلگەندىلا گەۋدىلىك كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ھىجرىيە 65 — 72 - يىللىرى ئارىسىدا خاۋارىجلارنىڭ ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەرىكىتى كېچىگەن يىللار ھېسابلىنىدۇ. ھەزرەۋت، يەمامە، تائىف، يەمەن قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى.

خاۋارىجلار ئۆز ئەقىدىسىگە ئىشەنچىسى كۈچلۈك، كۆزلىگەن مەقسىدىگە ئېرىش-

---

① بەغدادى: «پەرقلار ئارىسىدىكى پەرق»، 48 - بەت.

شىش يولىدا پىداكار ئىدى. خاۋارىجلار ئۇيمەۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇزۇن يىل-لار كەسكىن جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. جەڭ مەيدانلىرىدا ئاجايىپ قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ قوشۇنى ئاتلىق چەۋەندازلاردىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى. ئۇ-بەيدۇللا ئىبنى زىياد، ھەججاج ئىبنى يۈسۈف، ئىبنى ئەبۇ سوبرە قاتارلىق ئۇيمەۋىيە قوماندانلىرىنى خاۋارىجلار سارايىمگە چۈشۈرۈپ قويدى. ھەتتا ئۇبەيدۇللا ئىبنى زىياد بىر چاغلاردا خاۋارىجلار بىلەن مۇرەسسەلىشىشكە مەجبۇر بولدى. شۇڭا ئۇ بىر قېتىم خاۋارىجلارنى زىندانىدىن ئازاد قىلدى. لېكىن ئۇبەيدۇللا ئىبنى زىياد خاۋارىجلارنىڭ باشچىلىرىدىن بولغان ئورۋە ئىبنى ئۇدەييەنى ئۆلتۈرگەنلىكى سەۋەبىدىن، ئورۋەنىڭ قېرىندىشى مىرداس بۇنىڭدىن غەزەپلىنىپ، ئۆزىنىڭ 40 نەپەر ئادىمى بىلەن ئۇبەيدۇللا ئىبنى زىيادقا قارشى ئاتلاندى. ئۇبەيدۇللا ئىبنى زىياد ئۇنىڭغا قارشى مەسئۇل تەسىمنىڭ قوماندانلىقىدا تاللانغان لەشكەرلەردىن ئىككى مىڭنى چىقارغان ئىدى. بۇ ئىككى مىڭ ئەسكەر خاۋارىجلارنىڭ 40 نەپەر ئادىمى تەرە-پىدىن يېڭىلىپ تىرە-پەرەڭ بولۇپ كەتتى. ئۇمۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا خاۋارىجلار گۈ-رۇھى ئىسلام ھاكىمىيىتى سەھنىسىدە ئۇزاق مەزگىللەرگىچە ھەربىي، سىياسىي ۋە دىنىي پائالىيەتلىرىنى ئاممايەن قىلدى. گەرچە كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىچكى ئىختىلاپ تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ كۈچى بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ھىجرىيە II ئەسىرنىڭ باش-لىرىغا قەدەر يەنىلا مۇھىم رول ئوينىدى ۋە ئۇنىڭ كەڭ بىر پارچە رىسمىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورنىتىپ، ئۇيمەۋىيە دۆلىتىنى زىل-زىلىگە كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەشلىرى ئومەۋىيە خاندانلىقىنىڭ ھۇلىنى ئاجىزلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئومەۋىيە خاندانلىقى خاۋارىجلارغا قارشى ئۇرۇش بىلەن بەنت بولۇپ قېلىپ، ئابباسلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى يوشۇرۇن ھەرىكەتلىرىدىن خەۋەرسىز قالدى. خاۋارىجلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئەمەلدە ئابباسىلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىش رولىنى ئوينىدى.

خاۋارىجلار دەسلەپ بۆلۈنۈپ چىققان چاغدا ئۇلارنىڭ مەزھىپى پەقەت بىر خىل سىياسىي قاراشتىنلا ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە خەلىپىلىك بىرەر مىل-لەت، بىرەر قەبىلە، بىرەر جەمەتكە خاس بولماستىن، قايسى مىللەت، قايسى تەبە-قىدىن بولىشىدىن، بەلكى خەلىپىلىك شەرتىگە توشۇدىغان كىشىلا بولسا، كەڭ مۇ-سۇلمانلار ئاممىسى تەرىپىدىن سايلىنىشى كېرەك دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ پىكرىچە خەلىپە بولغان ئادەم ئادالەتپەرۋەر، بىلىملىك بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۇ كىشىلەرگە زۇلۇم سالسا، ئۇنى ئورنىدىن قالدۇرۇش ياكى ئۆلتۈرۈش كېرەك دەپ قارايتتى. يۇقىرىقى نۇقتىلاردىن قارىغاندا خاۋارىجلار گۇرۇھى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىسلام①

---

① «دىنلار توغرىسىدا ئىلىم» 550 - بەت، سۇلايمان مەزھەر،

دېموكراتىيىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئومەۋىيە سۇلالىسى جەمئىي 11 ئەۋلاد ئۇنىڭ ئاخىرقىسى ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە خاۋارىجلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي قاراشلىرىغا يەنە ئۆزلىرىگە خاس بىر قىسىم دىنىي قاراشلارنى قوشتى. دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئارىلاشتۇردى. ئۇلار «ئىسلام دىنىدىكى بۇيرۇقلارغا ئەمەل قىلىش ئىمانىنىڭ تەركىبى قىسمى» دەپ ھېسابلىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە بىرەر ئادەم ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ۋە ئىسلامنىڭ ئەركانلىرىغا ئىمان ئېيتقان تۇرۇق-لۇق ئىسلام دىنىدىكى پەرزلەرنى تەرك ئەتكەن ياكى چوڭ گۇناھلار ئۆتكەزگەن بولسا، ئۇنداق ئادەم مۇسۇلمان ھېسابلانمايتتى.

خاۋارىجلار ئارىسىدا ئۆز سىياسىي غەرەزلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قول-لىنىشقا تېگىشلىك ۋاستىلار ۋە بەزى دىنىي ئەقىدىلەر ئۇستىدىمۇ ئۆزئارا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، يەنە بىرمۇنچە گۇرۇھلارغا بۆلۈندى. ئۇلارنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرى: ئەزارىقە، سوفرىيە. نەجەدات، ئىبازىيە گۇرۇھلىرىدىن ئىبارەت. نافى ئىبنى ئەزرەق ناملىق كىشىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى «ئازارىقە» گۇرۇھى دېيىلمدۇ. بۇ گۇرۇھ خاۋارىج-لار ئارىسىدىكى چېكىدىن ئاشقان گۇرۇھ بولۇپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى نافى ئۆز قا-راشلىرىغا قوشۇلمىغان كىشىلەرنى غەيرى مۇسۇلمان ھېسابلايتتى. نافى 30 مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرى بىلەن ئەھۋاز، پارس، كەرمان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ ئومەييە سۇلالىسى قوماندانى ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيدىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئازارىقە گۇرۇھىنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاشقانىدى. (ئەينى ۋاقىتلاردا بۇ جايلار ئابدۇللا ئىبنى زۇبەيدىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدائىدى.) لېكىن ئۇمەييە ھاكىمىيىتىدىن بولغان قوماندان ئىبنى ئەبۇ سوفرە ئۇلارغا قارشى 19 يىل ئۇرۇشۇپ، ئاخىرى ئازارىقە گۇرۇھىنى مەغلۇپ قىلدى.

ئازارىقە گۇرۇھى ئۆز ئەقىدىلىرىنى زوراۋانلىق بىلەن ئىلگىرى سۈرۈشكە ئۇ-رۇندى. كۆز قارىشى ئۇلار بىلەن ئوخشاش بولمىغان ياكى ئۇلارنىڭ دەۋىتىنى قو-بۇل قىلمىغان كىشىلەرنى «مۇشرىك» ھېسابلاپ قىرىپ تاشلايتتى. ھەتتا ئۇلارنىڭ كىچىك بالىلىرى ۋە ئاياللىرىنىمۇ ئۆلتۈرەتتى. ئۇ، تېررورلۇقتا ئۇچىغا چىققان گۇ-رۇھ ئىدى. خاۋارىجلار ئىچىدىكى «نەجەدات» گۇرۇھىنىڭ باشلىقى نەجدە ئىبنى ئامىر، ئازارىقە گۇرۇھىنىڭ باشلىقى نافى ئىبنى ئەزرەگە خەت يېزىپ، ئۇلارنىڭ چېكىدىن ئاشقان ھەرىكەتلىرىنى ئەيىپلىگەن ئىدى. «ئىبازىيە» گۇرۇھىنىڭ ئاساسچى-سى ئابدۇللا ئىبنى ئىباز ئىدى. ئۇمۇ خاۋارىجلار ئارىسىدا ئەڭ مەشھۇر ۋە ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق داۋاملاشقان بىر گۇرۇھ ئىدى. ئەرەب يېرىم ئارىلىدا، بولۇپمۇ ھەزر-مەۋت سەنئا، مەككە، مەدىنە قاتارلىق جايلاردا ئىبازىلەرنىڭ تەسىرى چوڭقۇر ئىدى. ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى غەلىبىسى ئافرىقىدا بىر قەدەر زور. (ئۇلارنىڭ مەزھە-بى ئافرىقىغا ھىجرىيە II ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كىرگەن.) بۇ مەزھەپ بەر-

مەھمۇت قەشقەرى ــ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى

نەسرۇللا يولبولدى

ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن ئالىم مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن داڭلىق ئەسىرى ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي يېزىق تىلىنى ۋە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى خەلقلەر (قەبىلىلەر) نىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى.... قاتارلىق جەھەتلىرىنى ئەرەب دۇنياسىغا تونۇشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى تىلشۇناسلىق ئىلمىگە، بولۇپمۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئاساس سېلىپ بەرگەن.

ياۋروپادا XIX ئەسىرنىڭ بېشىدا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىلغان. دانىيەلنىڭ ئالىم ر. راسىك (1787 — 1832) نىڭ 1814 - يىلى يېزىلىپ 1818 - يىلى نەشر قىلىنغان «قەدىمكى شىمالىي تىللار ۋە ئىسلاندىيە تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى تەتقىقات» دېگەن ئەسىرى بىلەن گېرمانىيەلىك ئالىم ف. پوپ (1791 — 1867) نىڭ 1816 - يىلى نەشر قىلغان «سانسكرىت تىلىدىكى پېئىللارنىڭ تۈرلىنىش سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ يۇنان، لاتىن، پارس ۋە

بەربەرنىڭ ئارىسىدا تېز تارقىلىپ، ئۇلارنىڭ رەسمى مەزھىپىگە ئايلانغان. ئىبازىيە گۇرۇھى شىمالىي ئافرىقىدا 130 يىلغىچە مۇستەقىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى پاتمىلار گۇرۇھى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

خاۋارىجلارنىڭ ئىبازىيە مەزھىپى بىر قەدەر مۆتىدىل بولۇپ، نۇرغۇن مەسىلىلەردە سۈننىي مەزھىپى بىلەن ئوخشاش. ئۇ، ئۇمان، زەنجىبار ۋە شىمالىي ئافرىقىدا ھازىرغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

خاۋارىجلار نۇرغۇن گۇرۇھ (مەزھەپ) لەرگە بۆلۈنگەنىدىن باشقا مەسىلىلەردىكى ئوخشىماسلىقلارغا ئاساسەن بىر گۇرۇھ يەنە بىرمۇنچە تارماقلارغا ئايرىلغان. ئىبازىيە مەزھىپىدىن باشقىلىرى ئاساسەن يوقالغان بولسىمۇ، پەقەت ئۇلارنىڭ ناھىلىرىلا تارىخ سەھنىسىدە قالدى.

يۇقىرىدا «خاۋارىجلار گۇرۇھى» ۋە ئۇنىڭ بىرنەچچە مۇھىم تارماق گۇرۇھلىرى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق.

گېرمان تىللىرى بىلەن سېلىشتۇرمىسى» دېگەن ئەسىرى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلى بىلەن يېزىلغان ئىككى ئەسەر بولۇپ، ياۋروپادا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى نامايەن قىلدۇ.

تۈركولوگ ن.ئا. باسكاكوۋ «تۈركىي تىللار» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسەتكەنىدەك: تۈركىي تىللار ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ پېشۋاسى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرى XI ئەسىردىلا سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تۈركىي تىللارنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى خېلى تەپسىلىي كۆرسىتىپ بەرگەن ھەم تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر (قەبىلىلەر) نىڭ تىللىرىنى تىل ئالاھىدىلىكى ۋە جۇغراپىيىلىك تارقىلىشىغا ئاساسەن تۈرلەرگە (گۇرۇپپىلارغا) بۆلگەن. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا ئادەتتىكى سېلىشتۇرما ئۇسۇلى قوللىنىپلا قالماي، بەلكى بەزى جايلاردا (ئايرىم لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەردە) تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋروپادا بىر خىل تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردا ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلوپ تەتقىق قىلىنغان بولسا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا بىر خىل تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان تىللار (تۈركىي تىللار) ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپلا قالماي، بەلكى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا كىرىدىغان تۈركىي تىللار بىلەن باشقا تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان ئەرەب-پارس تىللىرى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلغان.

1. تۈركىي تىللارنىڭ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇشى

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا X ئەسىردىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا يېڭى ئىجتىمائىي شارائىتتا شەكىللەنگەن XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي يېزىق تىللىرى بىلەن ئۇنىڭ شېۋىلىرى (مەھمۇت قەشقەرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدىغان قەبىلە تىللىرىنى شېۋە دەپ ئاتىغان) نى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تەتقىق قىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئايرىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ناھايىتى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن.

تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر زېمىن جەھەتتە بىر قەدەر تۇراقلاشقان دەۋر (V ئەسىر) دىن تارتىپ ئۇلارنىڭ تىللىرى شەرقىي تۈركچە ۋە غەربىي تۈركچە دەپ ئىككى چوڭ قانات‌قا بۆلۈنگەن. غەربىي تۈركچىدە سۆزلىشىدىغانلارنىڭ ئاساسىنى ئوغۇز تۈركمەنلىرى بىلەن قىپچاقلار تەشكىل قىلسا، شەرقىي تۈركچىدە سۆزلىشىدىغانلارنىڭ ئاساسىنى توققۇز ئوغۇز (توققۇز ئۇيغۇر) لار تەشكىل قىلغان. بۇلارنىڭ تىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتالغان. X ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇت

قەشقەرى، دەۋرىدە بۇ ئىككى گۇرۇپپا تىلنىڭ غەربىي قىسمىدىكى «ئۇيغۇز تىلى» دەپ ئاتالسا، شەرقىي قىسمىدىكىسى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان. شۇڭا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك» — «خاقانىيە تۈركلىرى» بولۇپ ھېسابلانسا؛ باشقا تۈركىي قەبىلە تىللىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «تۈرك تىلى» ئەينى ۋاقىتتا ئورتاق ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى» نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تىل XIV — XV ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچە-سى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئومۇمىي ئەھۋالى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەر-نىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار.» «تۇبۇتلەرنىڭ ئايرىم تىلى بار. شۇنىڭدەك خوتەن-لىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە ئايرىم يېزىقى بار. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تۈركىي تىلىدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۆزئارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شۇبسىمۇ بار.»

«سەھرا — قىر خەلقلىرىدىن بولغان چومۇللارنىڭ تىلى ئالاھىدە بىر تىل بولۇپ، ئۇلار تۈركچىنىمۇ ياخشى بىلىدۇ. قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرىمۇ شۇنداق.... قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇز، تۇخسى، ياغما، چىگىل، ئۇغراق، چارۇق قەبىلىلىرى بىرلا خىل ساپ تۈركچە تىلدا سۆزلىشىدۇ. يەمەك ۋە باشقىرت تىللىرى ئۇلارغا يېقىن. رۇم ئۆلكىسى يېنىدىكى بولغار، سۇۋار، پەچەنەكلەرنىڭ تىللىرى سۆزلەرنىڭ ئاخىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان ئايرىم بىر خىل تۈركچىدۇر.

تىللارنىڭ يېنىكى ئۇيغۇز تىلى، تۇغرىسى تۇخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇ-نىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىدۇر. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ پاساھەتلىك تىل خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى خەلقنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ. بالاساغۇنلۇقلار سوغدچە ۋە تۈركچە سۆزلىشىدۇ. تراز، بەيزا شەھەرلىرىنىڭ خەلقلىرىمۇ شۇنداق. ئىسپىجاب شەھىرىدىن تاكى بالاساغۇنغىچە بولغان پۈتۈن ئارغۇ شەھەرلىرى خەلق-لىرىنىڭ تىللىرىدا بۇزۇقلۇق بار. قەشقەردە كەنچەكچە سۆزلىشىدىغان يېزىلار بار. شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»①

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئومۇمىي ئەھۋالىنى

يۇقىرىقىدەك تەپسىلىي كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللارنى
گە ئورتاق ئەدەبىي يېزىق تىلى بولغان «تۈرك تىلى» بىلەن شۇنداقلا ئالاھىدىلىكىنى
ئىگە بولغان قەبىلە تىللىرىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردىكى
ئورتاقلىق ۋە پەرقىنى تۆۋەندىكىدەك كونكرېت سېلىشتۇرىدۇ.

فونېتىكا جەھەتتە

بىرىنچى، مەھمۇت قەشقەرى مۇھىم فونېتىكىلىق ھادىسە ھېسابلىنىدىغان سۆز-
لەردىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق قانۇنى جەھەتتىن تۈركىي تىللارنى ناھايىتى تەپسە-
لىي سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ:

«ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بېشىدا كەلگەن ‹ى-يا›
ھەرپىنى ‹ئە› گە ياكى ‹چ›غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركلەر ‹مۇساپىر› نى ‹يەلكەن›
دېسە، ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ‹ئەلكەن› دەيدۇ؛... تۈركلەر ‹ئۈنچە-مەرۋايىت›
نى ‹يىنچۇ› دېسە، ئۇلار ‹چىنچۇ› دەيدۇ؛... بۇنىڭدىن باشقا ئارغۇلار سۆزنىڭ
ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كەلگەن ‹ي-يا› ھەرپىنى ‹ن›غا ئالماشتۇرىدۇ.
مەسىلەن: تۈركلەر ‹قوي› نى ‹قوي› دېسە، ئارغۇلار ‹قون› دەيدۇ. ... تۈركلەر
‹قايۇنەك — قايىسى تەرسە› دېسە، ئۇلار ‹قانۇ› دەيدۇ.

ئوغۇز، قىپچاق ۋە سۇۋارلار سۆزنىڭ بېشىدىكى ‹م› ھەرپىنى ‹ب› غا
ئۆزگەرتىدۇ... ئوغۇزلار ۋە ئۇلارغا يېقىن جايلاشقانلار سۆزنىڭ تەركىبىدىكى ‹ت› ھەرپىنى
‹د›غا ئالماشتۇرىدۇ. (مەسىلەن: تۈركلەر ‹مەن› دېسە، ئوغۇز، قىپچاق، سۇۋارلار
‹بەن› دەيدۇ؛ تۈركلەر ‹تۆگە›نى ‹تەۋەي› دېسە، ئوغۇز ۋە ئۇلارغا يېقىن
جايلاشقانلار ‹دەۋەي› دەيدۇ.)»

«ياغما، توخسى، قىپچاق، ياباقۇ، تاتار، قاي، چوۋۇل ۋە ئوغۇزلارنىڭ ھەم-
مىسى ‹ز› ھەرپىنى ھەر زامان ‹ي-يا›غا ئالماشتۇرىدۇ ۋە ھېچقانداق ‹ز›
بىلەن سۆزلىمەيدۇ. مەسىلەن: تۈركلەر ‹قېيىن دەرىخى› نى ‹قازىق› دېسە، ئۇلار
‹قايىق› دەيدۇ.»②

مەھمۇت قەشقەرى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك تۈركىي تىللاردىكى تاۋۇشلارنىڭ
ئۆزئارا ماسلىق قانۇنىيىتىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپلا قالماي، بەلكى مەلۇم سۆزدىكى
ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇشىنىمۇ سېلىشتۇرۇپ؛ «‹قوشنى — خوشنا-
قوشنا› سۆزىدىكى ‹ن› ھەرپىنى ئوغۇزلار ‹ش› ھەرپىدىن ئالدىن قويۇپ ‹قونە-
شى› دەيدۇ. ھەر ئىككىلىسى قائىدىگە ئۇيغۇن ۋە توغرا.»③ دەپ كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچى، مەھمۇت قەشقەرى مۇھىم فونېتىكىلىق ھادىسە ھېسابلىنىدىغان
تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى جەھەتتە تۈركىي تىللارنى سېلىشتۇرۇپ: «.... ئىسىم-

لارنىڭ ۋە ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدىغان پېئىللار ئوتتۇرىسىدا كەلگەن ‹غ› ھەرپىنى ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار ھەممە يەردە چۈشۈرۈپ قويىدۇ.... تۈركلەر ‹ئالاقاغا› نى ‹چومغۇق› دېسە، ئۇلار ‹چۇەۇق› دەيدۇ»④ دەپ كۆرسەتكەن.

ئۈچىنچى، مەھمۇت قەشقەرى يەنە بىر مۇھىم فونېتىكىلىق ھادىسە بولغان تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى جەھەتتىمۇ تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ: «ئەشگەك — ئېشەك. ئىككى تىلنىڭ بىرىدە (ئوغۇز ۋە تۈرك تىللىرىنىڭ بىرىدە) ‹ئەشىەك› دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا ‹ي ـ يا› ھەرپى تەكرارلانغان، ئىككىسى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.»⑤ دەپ كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، مەھمۇت قەشقەرى بەزى سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئوخشاش يېزىلىمۇ، تەلەپپۇزدا پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى جەھەتتىمۇ تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغان. مەسىلەن: «‹ئەۋەت — ھەئە، خوش، ئوغرا، شۇنداق› دېگەن مەنىلەر ـ دىكى سۆز بولۇپ، بۇ سۆز ئۇچ خىل تەلەپپۇز قىلىنىدۇ: ياغما، توخسى، قىپچاق قەبىلىلىرى ‹ئەۋەت› دەيدۇ؛ ئوغۇزلار ‹ئەمەت› ياكى ‹ئەۋەت› دەيدۇ؛ باشقا تۈرك قەبىلىلىرى ‹يەمەت› دەيدۇ.» دەپ كۆرسىتىدۇ.⑥

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى تىل تەتقىقاتىدىكى سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تۈركىي تىللارنى فونېتىكا جەھەتتە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، بۇ تىللارنىڭ ئورتاق فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

لېكسىكا جەھەتتە

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي خەلقلەرگە ئورتاق ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەرنى ئاساس قىلىپ ئىزاھلىغان. شۇڭا مۇتلەق كۆپ سانىدىكى پېئىللارنى ئىزاھلىغاندا «باشقىلاردىمۇ شۇنداق» دېگەن سۆز ئارقىلىق ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئورتاق قوللىنىدىغان سۆزلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن: II تومدا «بۇزدى — ئول ئەۋ بۇزدى (ئۇ ئۆي بۇزدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق» «ساغدى — ئەر قوي ساغدى (ئادەم قوي ساغدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق» دەپ كۆرسەتسە، III تومدا «ئەرۋشتى — ياغ ئەرۋشدى (ياغ ئېرىدى). باشقىلاردىمۇ شۇنداق» دەپ كۆرسەتكەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىلىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ تۈركىي تىللارغا ئورتاق سۆزلەرنى كۆرسىتىپلا قالماي، يەلكى بىر قىسىم تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ تىلى (تىل گۇرۇپپىلىرى) غا ئورتاق سۆزلەرنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن. مەسىلەن: I تومدا «قىرناق — دىدەك، چۆرە» دېگەن سۆز ـ

نى ياباقۇ، قاي، چومۇل، باسمىل، ئوغۇز، يەمەك ۋە قىپچاق تىللىرىغا ئورتاق دەپ كۆرسەتسە؛ III تومدا «بال — ھەسەل» سۆزىنى سۇۋار، قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىغا ئورتاق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. مانا بۇ تۈركىي تىللارنىڭ ھەربىر گۇرۇپپىسىغا خاس لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنىڭ كونكرېت سىلىشتۇرمىسىدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى تىل تەتقىقاتىدىكى سىلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە ۋە گۇرۇپپىلىرىغا ئورتاق لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەتقىق قىلىپلا قالماي، ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىلىغا خاس لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ دېۋانىنىڭ I تومىدا: «ئۇچ — بىرەر نەرسىنىڭ تۈگەپ كېتىشى. ئوغۇزچە»، «چاپتىغان — چاپىدىغان ئادەم، جاللات، ئۇيغۇرچە»، «ئۇچان — يەلكەنلىك كېيىم. قىپچاقچە.»، «باشتار — ئوغاق. ئارغۇچە»، «سەركەر — قاراقچى، يول توسار، قارلۇقچە»، «كۆركە — ياغاچ ئاياق، ياغاچ تاۋاق كەنچەكچە.»، «نەچۈك — نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا، ياباقۇچە.»»⑦... دەپ كۆرسىتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلغان يۇقىرىقىدەك بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قايسى قەبىلە تىلىغا خاس سۆز ئىكەنلىكىنى سىلىشتۇرما ئۇسۇلى ئارقىلىق ناھايىتى تەپسىلىي كۆرسىتىپلا قالماي، يەلكى ئاز بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ مەلۇم بىر قەبىلىگىلا خاس، باشقا قەبىلىدە يوقلىقىنى ياكى باشقا قەبىلىلەرنىڭ بىلمەيدىغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «ئۇندۇردى... ئۇيغۇرچە. ئوغۇزلار بۇنى بىلمەيدۇ.»⑧، «توغراغ — خاقانىنىڭ مۆھرى (تامغىسى)؛ خان يارلىقى. ئوغۇزچە. بۇنى تۈركىلەر بىلمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىنى مەنمۇ بىلمەيمەن.»⑨ «ياسىق — ياقىپى. تۈركچە بۇ سۆزنى ئوغۇز ۋە قىپچاقلار بىلمەيدۇ. ئۇلار بۇنى «قۇرمان» دەيدۇ.»»⑩ دەپ كۆرسىتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللارنى لېكسىكا جەھەتتىن سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندا ئۆزئارا سۆز قەبۇل قىلىش مەسىلىسىنمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىغان مەسىلەن: مەھمۇت قەشقەرى دېۋانىنىڭ III تومىدا: «....ئوغۇزلار «ياق، ئەمەس» مەنىسىدىكى «زاغ ئول» سۆزىنى ئارغۇلاردىن ئېلىپ، ئۇنى «تەگۈل» دەپ ئۆزگەرتكەن. چۈنكى ئوغۇزلار ئارغۇلارغا قوشنا. تىللىرىدا ئارىلىشىش بار.»⑪ دەپ كۆرسىتىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللارنى لېكسىكا جەھەتتىن سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسىم سۆزلەرنى يەرقلىق قوللىنىدىغانلىقىنمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «ئىلەل — خوش، لەۋەي. خاقانىيە شۇنسىدە بەگلەرگە ۋە خانلارغا جاۋاب بەرگەندە ئېيتىلىدىغان سۆز»، «ئاشاتتى — يىگۈردى.... بۇ سۆزنى كۆپچىلىك تۈركىلەر خانلارنىڭ ۋە چوڭ-لىرىنىڭ زىياپىتى ۋاقتىدا ئىشلىتىدۇ؛ ئوغۇزلار بۇ سۆزنى ئادەتتىكى ئاش يىگۈزۈش-كىمۇ قوللىنىدۇ. ئوغۇزلارنىڭ قائىدىگە مۇۋاپىق.»»⑫

يوقىرىقىلار شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللارنى لېكسىكا جەھەتتىن ناھايىتى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئوخشاش ۋە ئوزگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان.

گراماتىكا جەھەتتە

مەھمۇت قەشقەرى تىلنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى بولغان گراماتىكىلىق قۇرۇلۇش جەھەتتىمۇ تۈركىي تىللارنى تەپسىلىي سېلىشتۇرغان. ئۇ ئوزىنىڭ دۇئانىدا (ئۇچ تومنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا)، ئالدى بىلەن، تۈركىي تىللارغا ئورتاق گراماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. مەسىلەن: ئۇ: «بويرۇق شەكلى: پۇتۇن تۈركىي تىللاردا ئوخشاش. بولۇشسىز شەكلى ‹بارمادىم، كەلمەدىم› دېيىلمىدۇ، پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلى ھەممە تۈركىي تىللاردا ئوخشاش.»⑬ دەپ پېئىل يىلتىزلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللاردا ئوخشاش ئىپتىلىددىغانلىقىنى ۋە پېئىللارنىڭ بىرىنچى شەخس بولۇشسىز شەكلىنىڭ بارلىق تۈركىي تىللاردا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە؛ «پۇتۇن تۈرك قەبىلىلىرى ھۆنەر ـ كەسىپ قىلغۇچىلارنىڭ سۆپىتىنى ئىپادىلەشتە ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئوخشاشلا ‹چ› بىلەن ‹ي ـ يا› نى، يەنى ‹چى› نى قوشىدۇ. مەسىلەن: ‹تارىخ ـ ئاشلىق› سۆزىدىن ‹تارىخچى ـــ دېھقان›، ‹ئەتۈك ـــ ئۆتۈك› سۆزىدىن ‹ئۆتۈكچى، موزدۇز› دېگەن سۆزلەرنى ياسىغانغا ئوخشاش.»⑭ دەپ ياسالما قۇرۇلما جەھەتتە تۈركىي تىللارغا ئورتاق ئالاھىدىلىكنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

ئۇنىڭدىن، باشقا، مەھمۇت قەشقەرى يەنە، I توم 368 ـ بەتتىن 372 ـ بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا ئىسىم ۋە پېئىللارغا ئۇلىنىپ گراماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان «سا ـــ سە» قوشۇمچىسى ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر، III توم 290 ـ بەتتىن 292 ـ بەتكىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەۋەلىك شەخس قوشۇمچىسى «سى» ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر I توم 663 ـ بەتتىن 665 ـ بەتكىچە بولغان ئارىلىقتىكى «لىق، لىك» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان سۆزلەرنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر، II توم 407 ـ 408 ـ بەتلەر ھەم III توم 284 ـ بەتتىكى پېئىللارنىڭ ياسىلىشىغا ئائىت ـ قائىدە قانۇنىيەتلەرنىڭ پۇتۇن تۈركىي تىللارغا ئورتاق ئىكەنلىكىنى ناھايىتى تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللارنى گراماتىكا جەھەتتىن سېلىشتۇرۇپ يۇقىرىقىدەك نۇرغۇنلىغان گراماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنىڭ تۈركىي تىللارغا ئورتاق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپلا قالماي، بەلكى بىر قىسىم گراماتىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرنىڭ ئايرىم تۈركىي قەبىلىلەر تىلىغا پاكى مەلۇم بىر قەبىلە تىلىغا خاس ئالاھىدىلىك ئىكەنلىكىنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق

قىلغان. مەسىلەن: ئۇ: «تۇركلەر ئىككىنچى شەخس بىرلىككە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ‹باردىڭىز› دەيدۇ. غۇنىنىڭ كاف (ك) بىلەن ‹ز› ئەسلىدە كۆپلۈك قوشۇمچىسى ئىدى. ئوغۇزلار بۇنى كۆپلۈك ئۇچۇن قوللىنىدۇ. مەسىلەن: باردىڭىز - باردىڭلار› بۇ نۇقتىدا ئوغۇزلارنىڭ قوللىنىشى قائىدىگە ئويغۇن بولسىمۇ، لېكىن سۆزنىڭ چىرايلىق بولۇشى ۋە چوڭ بىلەن كىچىكنى پەرق ئېتىش يۈزىسىدىن ئالغاندا تۇرك-لەرنىڭ يەنىلا مۇۋاپىقتۇر... پېئىللارنىڭ تۇرلىنىشى (تەسرىق): ياغما، توخسى، چىگىل، ئارغۇ ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق چىنغا قەدەر جايلاشقان كۆپچىلىك تۇرك قەبە-لىرى پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىنى بىر خىلدا ‹دى› نى ئۇلاش بىلەن ئىپادە-لەيدۇ. بۇلار بىر كىم كەتكەن بولسا ‹باردى› دەيدۇ. ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ بەزىلىرى ۋە سۇۋارلار ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇلار ‹ى› نىڭ ئورنىغا تەركىبىدە ‹ق› ياكى ‹غ› كەلگەن ياكى قاتتىق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ‹ق› نى، تەركىبىدە ‹ك - گ› كەلگەن ياكى يۇمشاق ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە ‹ك› نى قوشىدۇ. بۇ تىلدا بىرلىك بىلەن كۆپلۈك شەكلى بىر-بىرىدىن پەرقلەنمەي بىر خىل كېلىدۇ.»⑮ دەپ سۆزلەرنىڭ تۇرلەنمە قائۇلمىسى جەھەتتە بىر قىسىم تۇركىي قەبىلىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتسە؛ «... بىز يۇقىرىدا پېئىللاردىن ياسالىدىغان سۇپەتلەر كۆپچىلىك تۇركىي تىللاردا، جۈملىدىن چىگىل ۋە باشقىلارنىڭ تىلىدا پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى-دىن ياسالىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. گەپنىڭ قىسقىسى، تۇرلۇك مەقسەتلەر ئۈچۇن پېئىللارغا قوشۇلىدىغان قوشۇمچىلار بويرۇق شەكلىگە ئۇلىنىدۇ»⑯ «... شۇ-نىڭ بىلەن بىللە تۇركىي تىللارنىڭ ھەممىسىدە ھەر قانداق ئىسىمدىن خالىغانچە پېئىل ياساش مۇمكىن بولۇۋەرمەيدۇ. مەسىلەن: ‹ئەرساۋلاندى — ئادەم تەمسىل قىلدى.›، ‹ئەرچاۋلاندى — ئادەم شۆھرەتلەندى.› دېيىلمەيدۇ.»⑰ دەپ سۆزلەرنىڭ ياسالما قائۇلمىسى جەھەتتە بىر قىسىم تۇركىي تىللارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە-لىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتىپ ئۆتكەن.

ئۇندىن باشقا، I توم 428 - بەتتىن 430 - بەتكىچە بولغان ئارىلىقتا ئوغۇزچە ئاشۇرما سۆزلەت شەكلى بىلەن باشقا تۇركىي تىللارنىڭ ئاشۇرما سۆزلەت شەكلىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ جەھەتتە بۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەتتىپ ئۆتكەن. مانا بۇ پاكىتلار مەھمۇت قەشقىرىنىڭ سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئەينى ۋاقىت-تىكى تۇركىي تىللارنىڭ گرامماتىكىسىنى ناھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلغانلىقىنى كۆرسەتمىدۇ.

دېمەك، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا تۇركىي تىللارنى فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتلەردە ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇپ، چوڭقۇر تەتقىق قىلغان ھەم شۇ ئاساستا تۇركىي تىللارنى تۇرگە بۆلۈش (كىلاسسىفىكاتسىيىلەش) ئىشىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان ئۇلۇغ تىلشۇناستۇر، ئەلۋەتتە.

2. تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەپ - پارس تىللىنىڭ سېلىشتۇرۇلۇشى

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب - پارس تىللىنى ئۆز-ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ئۇ ئىككى خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بۇ تىللارنى (تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب - پارس تىللىرى) غا ئاھايىتى پىششىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىككى خىل سىستېمىغا تەۋە تىللارنى تىلنىڭ ئۈچ تەرىپى قىسمى جەھەتتە خېلى تەپسىلىي سېلىشتۇرغان.

فونېتىكا جەھەتتە

مەھمۇت قەشقەرى ئەينى ۋاقتىتىكى تۈركىي خەلقلەر (قەبىلىلەر) گە ئورتاق ئەدەبىي تىل بىلەن ئەرەب - پارس تىلىنى سېلىشتۇرما ئۇسۇلى بىلەن ئاھايىتى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ھەر جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن.

مەھمۇت قەشقەرى، ئالدى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ فونېما سىستېمىسى بىلەن ئەرەب - پارس تىلىنىڭ فونېما سىستېمىسىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ بەزى فونېمىنىڭ ئەرەب تىلىغا خاس، تۈركىي تىللاردا يوقلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دەيدۇ: «ھەچ - ھەچ - تىك - تىك. ئات بېشىنى تۇتقۇزماي شاشلىق قىلغاندا يۇۋاشلىتىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان ئىملىق سۆز. بۇ ئەرەبچىگە ئۇيغۇن، چۈنكى بۇ سۆزدە تۈركىي تىل قائىدىسىگە يات «ھ» ھەرپى بار. تۈركىي تىلدا بۇ ھەرپ يوق.»⑱

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «ھ» فونېمىسى ئەسلىدە تۈركىي تىللاردا يوق، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ ئۆزئارا چېتىشىشى نەتىجىسىدە ئەرەب تىلىدىن تۈركىي تىللارغا كىرىپ ئۆزلەشكەن فونېمىدۇر، ئەلۋەتتە.

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب - پارس تىلىنى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش جەھەتتە خېلى تەپسىلىي سېلىشتۇرغان.

بىرىنچى، مەھمۇت قەشقىرى تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب - پارس تىلىدىكى تاۋۇش ئالمىشىش ھادىسىسىنى سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ئېۋرىق — بۇ سۆز تەلەپپۇزدىمو، مەنىدىمو ئەرەبچە سۆزگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پەقەت «ب» ھەرپى تۈركچە «ۋ» غا ئالماشقان»⑲ چۈنكى ئەرەبچىدە بۇ سۆز «ئېبرىق» دېيىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللاردىكى تاۋۇشلارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشىنى ئەرەبچىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى بىلەن سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «تاسال — چۆگەن ئويۇنىدا مەيدان دائىرىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىزىلغان

سىزىق بۇ سۆز ‹تالاس› دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن. بۇ خۇددى ئەرەبچە ئەلەزى ئالاق› دېگەن ئىبارىدىكى ‹ئوتلاق› مەنىسىنى بىلدۈردىغان ‹ئالاق› سۆزىنىڭ ‹لائاق› دەپمۇ ئوقۇلغىنىغا ئوخشاش.»⑳

ئۇچىنچى، مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللاردىكى تاۋۇش كۆپىيىش ھادىسىنى ئەرەب-پارس تىلىدىكى تاۋۇش كۆپىيىش ھادىسىغا سېلىشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ياغمرلادى — يېغىرنى ساقايتتى.... ئۇ ئاتنى يېغىر قىلدى — دېمەكچى بولسا، ‹ئول› ئاتنغ ياغىرتتى› دېيىلمىدۇ. (بۇنىڭدا بىر ‹ت› كۆپەيگەن) بۇ ئەرەبچىدىكى ‹كەبغەللەشتى› نى ‹تەرسپ،› باي بولدى› نى ‹ئەترەپ›؛ ‹زۇلۇم سالدى› نى ‹قەسەتە›، ‹ئادىللىق قىلدى› نى ‹ئەقسەتە› دېگەنگە ئوخشاش.»㉑

لېكسىكا جەھەتتە

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب-پارس تىلىنى لېكسىكا جەھەتتە ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇپ، ئىككى تىل سىستېمىسىغا تەۋە بۇ تىللارنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر تەھلىل ۋە تەتقىق قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب-پارس تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكا جەھەتتە بىر-ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ: «قادىر — قەيسەر كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى ‹قادىرخان› دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سۆز مەنە جەھەتتىن ئەرەبچىگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى قەيسەرلىك، كەسكىنلىك كۈچ-قۇدرەتتىن كېلىدۇ. قەيسەر كەسكىن ئادەم خالىغان ئىشنى قىلالايدىغان كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە بولىدۇ.

كۆزەچ — كوزا. بۇ سۆز ئەرەپچىگە ئوخشايدۇ. پەقەت ‹چ› ھەرپى ‹ھ› ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالماشقان.»㉒ دەيدۇ. چۈنكى بۇ سۆز ئەرەبچىدە ‹كۆزەھ› دېيىلمىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب-پارس تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى پەرقىنى ناھايىتى كۆپ سۆزلەر ئارقىلىق سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. مەن پەقەت بىرلا مىسال بىلەن چەكلىنىمەن مەسىلەن: مەھمۇت قەشقەرى: «تىلداغ — بانا، سەبەپ. ئول ئاڭار تىلداغ قىلار — ئۇ ئۇنىڭغا بانا قىلمىدۇ. بۇ سۆزنىڭ پارسچىسى باھانە»㉓ دەپ تۈركىي تىلىدىكى ‹تىلداغ› سۆزى بىلەن پارس تىلىدىكى ‹باھانە› سۆزىنىڭ بىر-بىرىگە ئېنىق كۆرسەتمىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب-پارس تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى پەرقىنى ئادەتتىكىچە سېلىشتۇرۇپلا قالماي، بەلكى سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى جەھەتتىنمۇ سېلىشتۇرغان. ئۇ: «يۇمۇش — ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن

ئارتۇق كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئەلچىلىك. پەرىشتەنى ‹يۇمۇشچى› دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. چۈنكى پەرىشتە مەنسىدىكى ‹مەلەك› سۆزى ئەرەبچە ئەلچىلىك مەنىسىدىكى ‹ئەلۇكە› سۆزىدىن ئېلىنغان. تۈركلەر ‹مەلەك› دېگەن ئىسىمنى پۈتۈنلەي بىلمەيدۇ.»㉔ دەپ تۈركىي تىلىدىكى ‹يۇمۇشچى› (پەرىشتە) دېگەن سۆزنىڭ ‹يۇمۇش› سۆزىدىن، ئەرەب تىلىدىكى ‹مەلەك› سۆزىنىڭ ‹ئەلۇكە› سۆزىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى سېلىشتۇرغان.

مەھمۇت قەشقەرى ئەرەب-پارس تىلى بىلەن تۈركىي تىللارنى لېكسىكا جەھەتتە سېلىشتۇروپ تەتقىق قىلغاندا بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بۇ تىللاردا ئوخشاش ياكى ئوخشاش ئەمەسلىكىنى تەتقىق قىلىپلا قالماي، بەلكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنى سۆز قوبۇل قىلىش جەھەتتىلەردىمۇ تەپسىلىي تەتقىق قىلغان. ئۇ: «‹تۈرك› سۆزى نۇھ ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدۇ، نۇھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە، ‹بەشەر-ئادەمزات› سۆزىگە ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز ھەم بىرلىك ھەم كۆپلۈك مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: ‹رۇم› سۆزى تەڭرى يارلىقىغۇچى ئىسھاقنىڭ ئوغلى ئىسۇغا ۋە ئىسۇ ئوغلى رۇمغا ئىسىم بولغىنىدەك رۇم ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ئىسمى بولۇپ كېلىدۇ. ‹تۈرك› سۆزىدىمۇ ئەھۋال شۇنداق.»㉕ دەپ سۆزلەرنىڭ قانداق مەنىدە قوللىنىلىشى جەھەتتە تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب-پارس تىلىنىڭ ئوخشاشلىقىنى كۆرسەتسە، ئۇ يەنە: «داغ-ئات ۋە باشقا ماللارغا بېسىلىدىغان تامغا. پارسلار بۇ سۆزنى تۈركلەردىن ئالغان. بۇنى پارسچە دېيىشكە بولمايدۇ؛ ئۇلاردا تۈركلەرنىڭكىدەك چارۋا بولمىغاچقا، بۇنداق سۆزلەر نەدە بولسۇن؟ مەن بۇ سۆزنى مۇسۇلمان چېگرىلىرىدىمۇ ئاڭلىمىدىم.»㉖ دەپ ئەرەب-پارسلارنىڭ تۈركىي تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلغانلىقىنى، ئۇ يەنە: «ئۆرەن-ھەر نەرسىنىڭ ئەسكىسى، يامىنى. ئوغۇزچە. بۇ سۆز پارسچىدىن ئېلىنغانمىكىن دەپ ئويلايمەن. چۈنكى خاراپ بولغان نەرسە پارسچىدا ‹ۋەيران› دېيىلىدۇ. ئوغۇزلار پارسلار بىلەن كۆپ ئارىلاشىپ تۇرغانلىقتىن بىرمۇنچە تۈركىي سۆزلەرنى ئۇنتۇپ، ئورنىغا پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىدۇ. بۇ سۆزمۇ شۇنداق بولسا كېرەك.»㉗ دەپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرەب-پارسچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ۋە چىتىشىشى ھەققىدە تىلشۇناسلىق نەزەريىسىگە ئاساس سالغۇچى ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

گرامماتىكا جەھەتتە

مەھمۇت قەشقەرى تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەب-پارس تىلىنى گرامماتىكا جەھەتتىنمۇ خېلى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ئۇ بۇ ئىككى خىل

سىستېمىغا تەۋە تىللارنى گراماتىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتە سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئوخشاشلىقى ۋە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكىنى كۆنكرېت مىساللار بىلەن چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن. مەسىلەن: «چا - چە - ئوخشىتىش قوشۇمچىسى. بۇ ئەرەبچىدىكى ئوخشىتىش قوشۇمچىسى ‹ك› گە ئوخشايدۇ.»، ⑱ «.... پېئىل يىلتىزىغا ‹ن، د، ى› ھەرپلىرى قوشۇلسا، ئۇ پېئىل ئىسىمغا ئايلىنىدۇ ۋە بۇ ئىسىم بىرەر نەرسىنىڭ ئېشىنىدىسى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ياكى مەجھۇل دەرىجىدىكى سۈپەتداش بولىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى ‹فۇئالە› ۋەزنىگە ئوخشايدۇ.» ⑲ دەپ سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە تۈرلىنىشىگە ئائىت گراماتىكىلىق قانۇنىيەتلەرنىڭ تۈركي تىللار بىلەن ئەرەپ تىلىدا ئوخشاش ياكى بىر - بىرىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتسە، «.... بۇ باپتىكى پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەكلىدە ئوخشاش بىر ھەرپ قوشلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ‹مۇزائەف› دەپ ئاتىدۇق. بۇ ئەھۋال ئەرەبچىدە كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر (ھەرىكەت نام) لەردىمۇ ئۇچرىغىنى بىلەن، تۈركچىدە ئۇچرىمايدۇ.»، ⑳ «.... ئەرەب تىلىدا ھەممە پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان، كەلگۈسى زامان ۋە مەستەر شەكىللىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. تۈركي تىللاردا مۇنداق ئەمەس، ھەممە پېئىللار بىر قائىدىگە بوي سۇنىدۇ.» ㉑ دەپ تۈركي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتتىدۇ.

يۇقىرىقى پاكىتلار مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەرەب - پارس تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى قائىدە - قانۇنىيەتلىرى بىلەن ناھايىتى پۇختا، تونۇشلۇق ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۆزى ناھايىتى پىششىق بىلىدىغان تۈركي تىللار بىلەن ئەرەب - پارس تىلىنى فونېتىكا، لېكسىكا، گراماتىكا جەھەتلەردە تەپسىلي سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان ئاتاقلىق تىلشۇناسلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە.

خاتىمە

مەھمۇت قەشقەرى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يېزىپ تەتقىقات ئېلىپ بارمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن 900 يىل ئىلگىرى يازغان «تۈركي تىللار دىۋانى» دېگەن ئاتاقلىق ئەسىرىدە تۈركي تىللارنى تىلنىڭ ئۈچ تەرىكىبى قىسمىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان ئەسلى پاكىتلار بىلەن (يۇقىرىدا بىز مىسالغا ئالغانلار بىر قىسىم پاكىتلار) سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تۈركي تىللارغا ئورتاق قائىدە - قانۇنىيەتلەر ۋە بەزى تۈركي قەبىلىلەر تىلىغا خاس شۇنداقلا ئالاھىدە لېكىگە ئائىت قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى تەپسىلي چۈشەندۈرۈش بىلەن بىللە تۈركي تىللارنى دۇنيا بويىچە بىرىنچى قېتىم كىلاسسىفىكاتسىيىلەش ئىشنى ئېلىپ بارغان.

شۇنىڭدەك ئىككى تىل سىستېمىسىغا تەۋە تۈركىي تىللار بىلەن ئەرەپ-پارس تىلىنى سېلىشتۇرما ئۇسۇلى بويىچە تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ، ئۇلارغا ئورتاق قائىدە-قانۇنە-يەتلەر ۋە ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدە قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى خېلى تەپسىلىي چۈشەندۈرگەن. شۇڭا، مەھمۇت قەشقىرىنى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئاساس سالغۇچى دېيىشكە، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىز جۇڭگونى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق تارىخى دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن مەملىكەت دېيىشكە ھەقلىقمىز، ئەلۋەتتە.

مەھمۇت قەشقەرى ئەينى ۋاقىتتا 17 يىل تەكشۈرۈش-تەتقىق قىلىش نەتىجىسىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن داڭلىق ئەسەرنى ۋە باشقا بەزى ئەسەرلەر («تۈركىي تىللار گرامماتىكىسىنىڭ جەۋھەرلىرى» دېگەندەك) نى يېزىپ، سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئاساس سېلىپ بەرگەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئالىملار (تىلشۇناسلار) ئۇنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ تىلشۇناسلىق ئىلمىنى ماتېماتىكا ۋە ئېلېكترونلۇق ئىلمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك زامانىۋى پەن دەرىجىسىگە يەتكۈزدى. شۇڭا، بىز مەھمۇت قەشقىرىدەك ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ جاپاغا چىداپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشتەك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ «ئالتاي تىلشۇناسلىقى»، «تۈركىي تىلشۇناسلىقى» ۋە «ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقى» ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىق ئىشلىرىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، يەنە مەملىكىتىمىزنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپىگە لايىق بىرەر ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

ئىزاھلار

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 توم 39—40—41 - بەتلەر.

② «دىۋان» I توم 41—42—43 - بەتلەر.

③ «دىۋان» I توم 566 - بەت.

④ «دىۋان» I توم 45 - بەت.

⑤ «دىۋان» I توم 150 - بەت.

⑥ «دىۋان» I توم 71 - بەت.

⑦ «دىۋان» I توم 62—667—166—594—597—560—509 - بەتلەر.

⑧ «دىۋان» I توم 300 - بەت.

⑨ «دىۋان» I توم 603 - بەت.

⑩ «دىۋان» III توم 19 - بەت.

⑪ III توم 209 - بەت.

⑫ «دىۋان» I توم 107—281—282 - بەتلەر.

⑬ «دىۋان» II توم 81 - بەت،

⑭ «دىۋان» II توم 63—64 - بەتلەر.

⑮ «دىۋان» II توم 61—62—78—79 - بەتلەر.

⑯ «دىۋان» II توم 44 - بەت.

⑰ «دىۋان» III توم 276 - بەت.

⑱ «دىۋان» I توم 422 - بەت.

⑲ «دىۋان» I توم 135 - بەت.

⑳ «دىۋان» I توم 510 - بەت.

㉑ «دىۋان» III توم 468 - بەت.

㉒ «دىۋان» I توم 472—466 - بەتلەر.

㉓ «دىۋان» I توم 603 - بەت.

㉔ «دىۋان» III توم 13 - بەت،

㉕ «دىۋان» I توم 455—456 - بەتلەر،

㉖ «دىۋان» III توم 209 - بەت.

㉗ «دىۋان» I توم 105 - بەت.

㉘ «دىۋان» III توم 287 - بەت.

㉙ «دىۋان» I توم 587—588 - بەتلەر.

㉚ «دىۋان» II توم 432 - بەت.

㉛ «دىۋان» II توم 42—43 - بەتلەر.

www.uyghurkitap.com

ئامېرىكىدىكى بىر قانچە مالىيە گۇرۇھى توغرىسىدا

باھارگۈل ئابلىز

ئامېرىكا 1776 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مۇستەقىللىق ئېلان قىلىنىپ «ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى» (The united States of America) ھۆكۈمىتىنى تەشكىل قىلغان 200 نەچچە يىلدىن بۇيان زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردىكى تەرەققى قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتكە ئايلاندى، ئۇنىڭ 1985 - يىلدىكى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمى قىممىتى ئىككى تىرلىيون 957 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ ساپ «مىللىي دارامەت» جەھەتتە دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتتى.

ئامېرىكا ئىقتىسادىدى خېلى بۇرۇنلا شەكىللەنگەن بولۇپ، تەسىر دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغان بىر قانچە مالىيە گۇرۇھلارغا يەنى، روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى، مورگان مالىيە گۇرۇھى، ئامېرىكا قىتئەسى بانكا مالىيە گۇرۇھى، بىرىنىچى گېزللۇك بايراق بانكا مالىيە گۇرۇھى، چىكاگو مالىيە گۇرۇھى، مىللون مالىيە گۇرۇھى، دۇپانت مالىيە گۇرۇھى، تېكىساس مالىيە گۇرۇھى، بوستۇن مالىيە گۇرۇھى، كلېۋىلاند مالىيە گۇرۇھىدىن ئىبارەت ئون مالىيە گۇرۇھىغا مەركەزلەشكەن.

«روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى» — ج . د. روكفېللېر (J. D. Rock feller 1839 — 1937 يىللار) 1859 - يىلدىن باشلاپ باشقىلار بىلەن شېرىكلىشىپ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ سېتىش بىلەن ئىش باشلىغان سودىگەر، كىچىك كاپىتالىست ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۇنىڭ ئائىلىسى خېلى بېيىپ تولۇق بىر مالىيە تورىنى شەكىللەندۈردى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى 40 يىل مابەينىدە «روكفېللېر» نامى بىلەن ئاتالغان بۇ گۇرۇھ كۈندىن - كۈنگە ئۆرلەۋاتقان پۇل مۇئامىلە كۈچىدىن. پايدىلىنىپ «نېفىت سانائىتىنى ئاساس» قىلغاندىن باشقا، سانائەت، پۇل مۇئامىلە، مەدەنىيەت تېخنىكا قاتارلىق بىر قانچە ساھەلەردىن زور تور ھاسىل قىلىپ. ئىقتىسادنىڭ ھەممە ساھەسىگە سىڭىپ كىردى. نەتىجىدە روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى كونتروللۇقىدىكى شىركەتلەردىن 30 دىن ئارتۇق يىرىك شىركەتلەر (ئىقتىسادىي بىر مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدىغان) پولات - تۆمۈر، خېمىيە، ئېلېكترسايـ

مانلىرى، ئېلېكترون سانائىتى، ئاۋىئاتسىيە، ئالەم بوشلۇقى، ئاتوم ئېنېرگىيەسى قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرنى كونترول قىلماقتا. ئۇيەنە «روكفېللېر فوند تەشكىلاتى» قاتارلىق تەشكىلاتلار ئارقىلىق ئامېرىكىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرگەن.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدە روكفېللېر مالىيە گۇرۇھىنىڭ نېفىت بازىرى ئاساسەن دۆلەت ئىچى ۋە لاتىن ئامېرىكىسى مەملىكەتلىرىدىلا ئىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بىراقلا ئوتتۇرا شەرق، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىگىچە كېڭەيگەن. ھازىر ئۇنىڭ نېفىت كارخانىلىرى ۋە پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى يەر شارىنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ئاساسلىق پايدىسى چەت ئەللەردىن، بولۇپمۇ ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى قاتارلىق جايلاردىن كەلمەكتە.

مورگان مالىيە گۇرۇھى — مورگان (J:p Morgan) (1837 — 1913 - يىللار) دەسلەپ لوندوندا ھۆججەت - تالۇنلارنى ئالماشتۇرۇش بانكىسى ئاچقان، كىچىكرەك كاپىتالىست ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئوغلى J:P مورگان ئامېرىكىدا بۇ بانكىنىڭ بىر تارماق بانكىسىنى ئاچتى. ئامېرىكىدىكى ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇ ئۇرۇش قۇرالىلىرىنى سېتىش ئارقىلىق باي بولۇپ، ئارقىدىنلا پاي چېكى ۋە تۆمۈر يول، پولات - تۆمۈر سانائەتلىرىنى مونوپول قىلىۋېلىش قا كىرىشتى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ قارمىقىدىكى شىركەت - گۇرۇھلار ئۆزلىرىنى مورگان مالىيە گۇرۇھى دەپ ئاتىدى. ئۇ ئامېرىكا ئىقتىسادىنىڭ خوجايىنغا ئايلىنىپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ كونترول قىلغان مالىيە گۇرۇھىدىكى سەككىز چوڭ مالىيە گۇرۇھنىڭ ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى ئىگەللىدى. براق كېيىنچە ئۇنىڭ ئورنى نىسبەتەن تۆۋەنلەپ ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. مورگان مالىيە گۇرۇھى، ئوخشاشلا خەلقئارالىق مونوپول كاپىتالىستلار مالىيە گۇرۇھى بولۇپ، كاپىتالىزم دۇنياسىدا، بولۇپمۇ ياۋروپا ۋە كانادا قاتارلىق جايلاردا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ يۈز شىركەتنىڭ 96 سى بىلەن سودا ئالاقىسى بار. 70 - يىللاردا ئۇنىڭ ياۋروپادا ئوغۇل نەۋرىلىرىگە قۇرۇپ بەرگەن ستانداردت ئېلېكتر سايمانلىرى شىركىتى 33 كە يەتكەن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، مورگان مالىيە گۇرۇھى، ئەھەلىيەتتە، ئەسلىدىكى بىر نەچچە بانكىنى يادرو قىلغان چوڭ بانكا كاپىتالىستى ۋە سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ بىرلەشمىسى بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا قىتئەسى بانكا مالىيە گۇرۇھى — بۇ گۇرۇھنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى «ئىتتالىيە بانكىسى» يەنە بىر ئىسمى «كالفورنىيە مالىيە گۇرۇھى» بولۇپ، كېيىنرەك

«ئامېرىكا قىتئەسى بانكا مالىيە گۇرۇھى» دەپ ئاتالدى. بۇ گۇرۇھ 904 - يىلى ئىتالىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن P.A دېگانىنى ئىسىملىك كاپىتالىست تەرىپىدىن ئامېرىكىنىڭ كالفورنىيە شتاتىدا قۇرۇلغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە كالفورنىيە شتاتىدىكى ھەربىي سانائەت خېلى راۋاجلىنىپ، ئۇرۇشتىن كېيىن ئايروپلان، باشقۇرۇلىدىغان بومبا، راكېتا پىلانتىلار ئارا قاتناش قۇراللىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاساسلىق بازىغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئاساسلىق كارخانىسى بولغان ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسىنىڭ 1974 - يىلدىكى مەبلەغ سانى ۋە ئامانەت قويغان پۇل سانى 1945 - يىلدىكىدىن سەككىز ھەسسە ئاشقان. ھازىر بۇ بانكىنىڭ كالفورنىيەدە 997 تارماق بانكىسى بولۇپ، ئامېرىكىدىكى ھەر قانداق بانكىنىڭكىدىن كۆپ. يېقىندىن بۇيان، ئۇ گەرچە ھەربى، نېفىت، كىمەسازلىق، پولات - تۆمۈر، بىناكارلىق جەھەتلەردە زور تەرەققى قىلغان بولسىمۇ لېكىن كان سانائەت ئىشلىرىدا يەنىلا ئاجىزراق. ئۇرۇشتىن كېيىن بۇ گۇرۇھ ھە دەپ سىرتقا كېڭىيىپ، دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىغا قۇلىنى سوزۇپ 46 دۆلەت ۋە رايۇندا 96 تارماق بانكا قۇرغان. ئۇنىڭ سىرتتىكى مەبلەغ، ئامانەت ۋە پايدا سوممىلىرى تەخمىنەن ئومۇمى سانىنىڭ ئۈچتەن بىر قىسمىدىن ئارتۇقراقىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ مەبلەغ سالغان ئاساسلىق رايۇنى ئاسىيا قىتئەسى بولۇپ، ياپونىيىنى ئاساس قىلىدۇ.

بىرىنچى گۇللۇك بايراق بانكا مالىيە گۇرۇھى — بۇ گۇرۇھ ئۇرۇشتىن كېيىن شەرقىي ئامېرىكىدا شەكىللەنگەن. بۇ گۇرۇھنىڭ يادروسى — بىرىنچى گۇللۇك بايراق بانكىسى بولۇپ، ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ گۇرۇھ رەڭلىك مىتال ۋە خىمىيە سانائىتىنى كونترول قىلغاندىن باشقا، خەلقئارا تېلېفون، تېلېگراف شىركىتى، فان ئامېرىكان ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىمۇ كونترول قىلىدۇ.

بۇ گۇرۇھنىڭ خەلقئارادىكى ئاساسلىق نۇقتىسى غەربىي ياۋروپا بولسىمۇ، يەنە قىسمەن يىللاردىن بۇيان ئۇ ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى قاتارلىق جايلارغىمۇ قول سوزماقتا.

چىكاگو مالىيە گۇرۇھى — بۇ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئامېرىكىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك مالىيە گۇرۇھى بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە، چىكاگو رايۇنىدىكى بانكا ۋە يېنىك سانائەت كارخانىلىرى، ۋارد كوچىسىدىكى مورگان باشلىق پۇل مۇئامىلە كۆچىلىرى بىلەن رىقابەتلىشىش ئارقىلىق، تەدرىجى ھالدا يەرلىك مۇستەقىل مالىيە گۇرۇھى بولۇپ شەكىللەندى. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆچىسى ئامېرىكىدىكى كۆچلۈك مالىيە گۇرۇھلار بىلەن تەڭلەشتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ھەربى سانائەت ۋە نېفىت سانائەتلىرىدە تەرەققى تاپتى. ئۇ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدىن باشقا، ئەنئەنىۋي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، ۋە كەڭ يېزا پوچتا،

سودا ئىشلىرىنى كونترول قىلغان. چىكاگو مالىيە گۇرۇھى كونتروللىقىدىكى خەلقئارا كومبايىن شىركىتى، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش شىركىتى بولۇپ، ئۇنىڭ خەلقئارادا نۇرغۇن تارماق شىركەتلىرى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى غەربىي ياۋروپا، كانادا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىغا مەركەزلەشكەن.

مېللون مالىيە گۇرۇھى — بۇ، توماس مېللون (Thmos Mellon) (1855 — 1937 - يىللار) ئائىلىسىنى مەركەز قىلغان كوئا مالىيە گۇرۇھى بولۇپ، ئۇ ئالىيومىننى ئېلېكترولىزلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تاۋلاپ، تۇنجى قېتىم ئامېرىكىدا ئالىيومىن شىركىتىنى قۇرغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە نېفىت ساھەسىگە مەبلەغ قۇشۇپ روكفېللېر بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق 1900 - يىلى كوفېر نېفىت شىركىتىنى كونترول قىلغان. ھازىر ئۇ، ئامېرىكىدىكى 5 چوڭ نېفىت مونوپول كارخانىنىڭ بىرى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ پولات، تۆمۈر، كۆمۈر كان تۆمۈر يول، مېخانىزاتسىيە، خېمىيە، ئېلېكتر قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ خېلى كۈچلۈك. بۇ گۇرۇھ خېلى بۇرۇنلا سىرتقا قاراپ كېڭەيگەن. ئۇنىڭ ئالىيومىن شىركىتى كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئاساسلىق خەلقئارا ئالىيومىن مونوپوللىرىدىن بولۇپ، كانادا، ياپونىيە، ئاۋستىرالىيە، لاتىن ئامېرىكىسى، غەربىي ياۋروپا قاتارلىق جايلاردا تارماق شىركەتلىرى بار.

دوپانت مالىيە گۇرۇھى — بۇ دۇپانت (Dupant) (1739 — 1817 - يىللار) ئائىلىسىنى مەركەز قىلغان مونوپول مالىيەگۇرۇھى. C.P دوپانت فېرانسىيىدىن كۆچۈپ كېلىپ، ھەربىي سودىدىن ئىش باشلىغان 5 ئەۋلاد 100 نەچچە يىل تەجرىبە قىلىپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، ئامېرىكا بويىچە ئەڭ باي ئائىلىگە ئايلانغان كاپىتالىست ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئاتوم ۋە ۋودروت بومبىسى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىر باشقۇرىلىدىغان بومبا ۋە راكېتا يېقىلغۇلىرىنى ئىشلەپچىقارماقتا. بۇ گۇرۇھقا قاراشلىق ئاساسلىق سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگىدەك ھەربىي سانائەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ، پادا سۈت ياسىلىدىغان نىلون دەرىخى ۋە ھەر خىل سۈنئىي تالالىق رەخلەرنى ئىشلەپچىقىرىشتا زور پايدىغا ئېرىشىپ، دۇنيا بويىچە مونوپوللۇق ئورۇنغا ئۆتكەن.

تېكساس مالىيە گۇرۇھى — ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تېكساس شتاتىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇ ئاساسەن نېفىت ۋە ھەربىي سانائەتنىڭ بۇ شتاتتىكى تەرەققىياتىغا تايىنىپ ئىش باشلىغان. بۇ شتاتنىڭ تىرلىئونېرلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا بانكا ستراخۇانىيە، نېفىت، تەبىئىي گاز قاتارلىق كارخانىلارنى كونترول قىلىپ زور پايدا ئالغان. يەرلىك ھەربىي سانائەتنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ بايلىقى كۆپۈيۈپ، 60 - يىللارنىڭ

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

دەسلەپكى مەزگىلدە ئامېرىكىدا ئاساسلىق مالىيە گۇرۇھلار قاتارىغا ئۆتكەن. بۇ گۇرۇھنىڭ كۈچلۈك پۇل مۇئامىلىسى بولمىغانلىقتىن، تېكساس شتاتىدىكى نېفت سانائىتى ئاساسەن روكفېللېر تەرىپىدىن كونترول قىلىنغان. يېقىندىن بېرى ئۇلار بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بارلىق تىرىشچانلىقلىرىنى ئىشقا سالماقتا. ئۇ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدىن باشقا بانكا، سىراخۇانىيە، كان، قاتناش ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە سودا شىركەتلىرىنى كۆپەيتىۋاتقان بولسىمۇ، ئاساسلىق سانائەت كۈچى نېفت، خىمىيە، ئۆلچەش ئەسۋاپلىرى، يىمەكلىك سانائەتلىرىگە مەركەزلەشكەن. ھازىر تېكساس مالىيە گۇرۇھى جەنۇبىي ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىستلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، غەربتىكى مالىيە گۇرۇھلار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقتىكى گۇرۇھلارغا مۇسابىقە ئېلان قىلماقتا، ھەمدە ئۇلار ئامېرىكىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىدا بارغانسېرى چوڭ رول ئوينىماقتا.

بوستون مالىيە گۇرۇھى — بوستون (Boston) ئامېرىكىدىكى ئەڭ كونا مالىيە گۇرۇھلارنىڭ بىرى. ئۇ مۇستەملىكچىلىك دەۋرىدىلا قۇل سودىسى بىلەن ئىش باشلىغان. گۇرۇھ بولۇپ، ئۇنىڭ پۇل مۇئامىلە مەركىزى بولغان بوستون بىرىنچى خەلق بانكىسى 1784 - يىلى قۇرۇلغان. بۇ گۇرۇھنىڭ پۇل مۇئامىلە كۈچى تۆت سىراخۇانىيە شىركىتىگە مەركەزلەشكەن، ئۇنىڭ سانائەتتىكى كۈچى پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى كۈچىكە قارىغاندا خېلىلا ئاجىز بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ شىركىتى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى «بىرلەشمە مىۋە - چىۋە شىركىتى» (ھازىر بىرلەشمە ماركا سېتىش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلگەن.) ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ توقۇمىچىلىق، كۆن خۇرۇم، ئاياق - كىيىم، يىمەكلىك، خىمىيە سانائەتلىرىدىمۇ بىر قىسىم شىركەتلەرنى كونترول قىلغان. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئۇ، ئېلېكترون. نۇر ئىلمى، ئالەم بوشلۇقى ۋە ھەربىي سانائەت جەھەتلەردىمۇ خېلى تەرەققى قىلىپ، كۈچى زورايغان. ئەمما ئۇ، كۆپ جەھەتلەردە يەنىلا روكفېللېر مالىيە گۇرۇھىغا بېقىنغان. ئۇنىڭ بىرلەشمە ماركا شىركىتى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بارلىق دۆلەتلەرگە مەبلەغ قوشۇپ ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغان ياخشى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالغان. بانان، كافى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، سېتىش كەسىپلىرىنىمۇ مونوپول قىلىۋالغان. شۇنىڭدەك بەزى دۆلەتلەرنىڭ دېڭىز قاتناشى، تېلېگراف، تاشقى سودا پورتلىرىنىمۇ مونوپول قىلىۋالغان. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى خەلقەر ئۇنى «يېشىل ئالۋاستى» ياكى «بانان ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتىماقتا. يېقىندىن بۇيان. لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىدە ئىقتىسادىي ھوقۇقنى قوغداش كۈرەشلىرى ئەۋج ئېلىپ، بىرلەشمە ماركا شىركىتى قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ كۈچى ئاجىزلاشماقتا.

كېلىۋىلاند مالىيە گۇرۇھى — بۇ غەربىي ئوتتۇرا ئامېرىكىدىكى سانائەتنى ئاساس قىلغان مالىيە گۇرۇھى بولۇپ XX ئەسىرلەردە شەكىللەنگەن. ئۇ پولات -

تۆمۇر سانائىتىددىن ئىش باشلاپ، تەدرىجى بانكا ۋە كاۋچۇك، تۆمۇرىيول تىرانسپورت، مېخانىزاتسىيە قاتارلىق ساھەلەرگە كېڭەيگەن. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن كۆلىمى نىسبەتەن چوڭ بولغان مەملىكەتلىك مالىيە گۇرۇھىغا ئايلانغان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى پولات - تۆمۇر سانائىتىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى كۈچى ناھايىتى ئاجىز. شۇڭا ئۇنىڭ يېڭى ھەربىي سانائەت ۋە ئۆتكۈر تېخنىكىلىق سانائەتلىرىگە سالغان مەبلىغى ئاز بولۇپ تەرەققىياتى ئاستا بولغان.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، يۇقىرىدىكى ئون مالىيە گۇرۇھى يەنە ئىككى چوڭ مالىيە گۇرۇھقا ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرى: دېموكراتلار پارتىيىسى ۋەكىللىك قىلىدىغان شەرقىي شىمال مالىيەگۇرۇھى؛ يەنە بىرى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى ۋەكىللىك قىلىدىغان غەربىي جەنۇپ مالىيە گۇرۇھىدىن ئىبارەت.

ئامېرىكىدىكى كاپىتالىستىك سانائەت شەرقىي شىمالدىن باشلىنىپ، چىكاگودىن نيۇيورككىچە، بوستوندىن پۈتۈن چوڭ كۆل رايونلىرىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى ئامېرىكا جەنۇپ - شىمال ئۇرۇشى (1864 - يىللىرى) ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي ئۇچقاندەك تەرەققى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئەڭ دەسلەپكى سەككىز چوڭ مالىيە گۇرۇھى پەيدا بولدى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر خىل سانائەت بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرغان، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى كۈنسېرن - كۈنگە تەرەققى قىلغانلىقتىن ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىدا پەيدىن - پەي ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. مەسىلەن، سەككىز چوڭ مالىيە گۇرۇھى ئىچىدىكى 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان «كوھىن لوب» گۇرۇھى ئاساسەن تۆمۇر يول باشقۇراتتى. بىراق XX ئەسىردە ئاپتوموبىل ۋە ئايروپىلانىنىڭ تەرەققى قىلىشى، تۇرمۇشتا ئومۇملىشىشى بىلەن تەڭ تۆمۇر يول قاتنىشى زەربىگە ئۇچرىدى. ئامېرىكىدىكى خۇسۇسىي ماشىنىلار كۆپۈيىشكە باشلىغاندىن كېيىن كىشىلەر قىسقا يوللۇق مۇساپىلارنى ئاپتوموبىللار بىلەن قاتنايدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھاۋا قاتنىشى تەرەققىياتى ۋە ئايروپىلان كىرا ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشى نەتىجىسىدە كىشىلەر ئۇزۇن يوللۇق مۇساپىلارنى ئايروپىلان بىلەن قاتنايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن پوچتا يېزىنىڭ بازىرى كاساتلاشتى. بۇ ھال تۆمۇر يول ساھەسىنى تېخىمۇ پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ تۆمۇر يول خوجايىنى كوھىن لوب گۇرۇھىنىڭ نامى ئاسما - ئاستا يوقۇلۇشقا باشلىدى. بۇ ئەھۋال پۈتۈن ئامېرىكىنى چۆچۈتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن پەن - تېخنىكا ئۇچقاندەك تەرەققى قىلىپ، نۇرغۇن يېڭى سانائەت تارماقلىرى پەيدا بولدى. مەسىلەن، ھاۋا قاتناش سانائىتى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى سانائىتى، بىرىكمە خىمىيە سانائىتى، باشقۇرۇلمىدىغان بومبا ۋە يېڭى تىپتىكى ئايروپىلان سانائىتى، زامانىۋى ھەربىي قۇرالالار سانائىتى ۋە باشقىلار. بۇ يېڭى سانائەتلەرنى باشقۇرىدىغان مالىيە گۇرۇھلىرى بار-

غانسېرى كۆچمىپ، ئامېرىكا مالىيە گۇرۇھلىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. ۋە يېڭى مالىيە گۇرۇھى بولۇپ شەكىللەندى. مەسىلەن، ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى گۇرۇھى، تېكساس مالىيە گۇرۇھى قاتارلىقلار. بۇ يېڭى گۇرۇھلار ئامېرىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا پەيدا بولدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ سانائەت مەركىزى شەرقىي شىمالدىن ئاستا - ئاستا غەربىي جەنۇبقا يۆتكەلدى. چۈنكى غەربىي جەنۇپ رايونىنىڭ زېمىنى كەڭ نوپۇسى ئاز، ھەر خىل تەبىئىي بايلىقى كۆپ بولغانلىقى، كاپىتالىستلارنىڭ يېڭى سانائەت بازىلىرىنى قۇرۇشىغا قۇلايلىق شارائىت يارىتىپ بەرگەن. «شەرقىي شىمال» بىلەن «غەربىي جەنۇب گۇرۇھى» نىڭ ئىقتىسادىدا مەلۇم پەرقلەر شەكىللەندى.

شەرقىي شىمال گۇرۇھى ئاساسەن پولات - تۆمۈر، نېفىت، ئاپتوموبىل، بىناكارلىق سانائەتلىرىنى باشقۇرسا، غەربىي جەنۇب گۇرۇھى ئاساسەن ھاۋا قاتناش، ئېلېكترون سانائىتى، يېڭا ئىگىلىك، ھەربىي سانائەت قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان بولدى.

گەرچە ھازىر پولات - تۆمۈر، ئاپتوموبىل، نېفىت ۋە بىناكارلىق سانائەت تارماقلىرى ئارقىدا قالدى دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن يېڭى سانائەت تارماقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى، پايدا سېلىشتۇرمىسى، تەسىر كۈچىنىڭ چوڭقۇرلىقى جەھەتلەردە غەربىي جەنۇپ گورۇھىدىن بىر قەدەم ئارقىدا قالغان. بۇ ئىككى مالىيە گۇرۇھى باشقۇرغان سانائەت تارماقلىرى ۋە بايلىق مەنبەلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى، سىياسىي جەھەتتىمۇ ئوخشىمىغان پەرقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شەرقىي شىمال گۇرۇھى ئاساسەن پولات - تۆمۈر قاتارلىق ئەنئەنىۋىي سانائەتلەرنى باشقۇرغانلىقتىن ئۇلار شەرقتىن غەربكە كېڭىيىپ، ئىچكى ۋە تاشقى بازارنى كۆپەيتمەكچى بولدى.

غەربىي - جەنۇپ پولدارلار گۇرۇھى بولسا، ھەربىي سانائەتنى ئاساس قىلىپ راۋاجلاندۇردى. مەسىلەن، ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى مالىيە گۇرۇھى (كالفورنىيە مالىيە گۇرۇھى) ئېغىر تېپتىكى بومبارداىمانچى ئايروپىلانلارنى ياساپ چىقاي بولدى.

بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ جوغرافىيە جەھەتتىن ئايرىلىپ شەكىللىنىشىدىمۇ مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر بار. ھازىر ئامېرىكىدا شەرقىي شىمال مالىيە گۇرۇھى بىلەن غەربىي جەنۇب مالىيە گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، سىياسەت، دۆلەتنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى جەھەتلەردە جىددى رىقابەت داۋام قىلماقتا.

موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى ــ تاتاتونگا

ۋاڭ شياۋجيەن

بىزنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىمىزدە، ئۆزئارا تەرىشچانلىقى ئارقىلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئوچۇن قالتىس چوڭ تۆھپە قوشقان نۇرغۇن كىشىلەر بار. XIII ئەسىردە ياشىغان ۋە موڭغۇل مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئوچۇن مۇھىم تۆھپە قوشقان ئۇيغۇر ئالىمى تاتاتونگا ئەنە شۇلارنىڭ بىرى.

تاتاتونگا ئاددىي خەلق ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان «ئەقىللىق، سۆزمەن»① كىشى. ئۇ، يۈكسەك قابىلىيەتلىك چىڭگىزخان شەرقىي ئىستېلا قىلىپ، غەربكە يۈرۈش قىلىۋاتقان ۋە موڭغۇللارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرىۋاتقان دەۋرىدە ياشىغان. شۇ چاغدا ئەمدىلا باش كۆتىرىۋاتقان موڭغۇل مىللىتىنىڭ تېخى ئۆز يېزىقى يوق ئىدى، بەزى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئۆزئارىگە قوشنا بولغان غەربىي رايوندىكى ئۇيغۇر زىيالىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ قەلەم خىزمىتىگە قويغان. تاتاتونگا ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى پىششىق بىلگەندىن تاشقىرى، موڭغۇل تىلىنىمۇ بىلەتتى، شۇڭا نايمان قەبىلىسى ئۇنى تاەغا تۇتۇش ۋە ئوزۇق-تۈلۈك ئىشلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە تەكلىپ قىلغان. چىڭگىزخان ئەسكەر تارتىپ نايمان قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغاندا، تاتاتونگا چىڭگىزخانغا ئەل بولغان.

چىڭگىزخان دەسلەپتە، تاتاتونگا باشقۇرىۋاتقان غەزنە تامغىسىنىڭ نىمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى چۈشەنمىگەندە، تاتاتونگا بۇنى ئىزاھلاپ: «پۇل سەرپ قىلىپ ئاشلىق سېتىۋېلىش، ئىقتىساسلىق كىشىلەرنى ئىشقا قويۇش يولىنى تۇتقاندا، ھەممە ئىشنى ئاقتۇرغىلى بولىدۇ، باشقىلارنىڭ ئىشەنچىسىگىمۇ ئېرىشكىلى بولىدۇ» دېگەن.② چىڭگىزخان بۇ ئىشنى ئورۇنلۇق دەپ بىلگەن ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇيرۇق چىقىرىشتا تامغا ئىشلىتىدىغان بولغان، تاتاتونگانى يەنىلا تامغا تۇتقۇچى ئەمەلدار قىلىپ بەلگىلىگەن.

بىر كۈنى چىڭگىزخان تاتاتونگادىن، ئۇيغۇر يېزىقىنى پىششىق بىلەمسىز، دەپ سورىغاندا، تاتاتونگا كەمتەرلىك قىلىپ تۇرمايلا ئەينەن جاۋاب بەرگەن. چىڭگىزخان ئۇنى موڭغۇل تىلىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىشقا بۇيرىغان. بۇ سۆز، ئېيتماقتا ئاسان بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە، تاتاتونگادىن موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىق ئىدى، بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئاددىي ئىش ئەمەس ئىدى. لېكىن تاتاتونگا بۇ ۋەزىـ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

پىنى قوبۇل قىلغان، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدىكى چوڭقۇر مەلۇماتى ئاساسلىق موڭغۇل تىلى ھەققىدىكى مول بىلىمىگە، ئەقىل - پاراسىتى ۋە بېرىلىپ ئۆگىنىش روھىغا تايىنىپ، ئاخىر ئۇيغۇرچە ھەرپ ئاساسىدىكى موڭغۇل ئېلىپبەلىك يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قوشۇپ يېزىلىدىغان، قۇرلىرى سولدىن ئوڭغا قارىتا باشلىنىدىغان بۇ يېزىق موڭغۇل مىللىتى ئارىسىدا ناھايىتى تېزلا ئومۇملاشقان.

موڭغۇللارنىڭ ئۆز مىللى يېزىقى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، چىڭگىزخان تاتا-توڭاغا تېخىمۇ ئىشەنگەن، ھەم ئاقسۆڭەكلەر پەرزەنتلىرىگە، جۈملىدىن ئۆز ئوغلىغا تاتاتوڭادىن مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇلار «ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆگىنىۋالغان.»③ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، تاتاتوڭا موڭغۇل مىللىتى ئۈچۈن تۇنجى تۈركۈمدىكى زىيالىلارنى يېتىشتۈرگەن.

تاتاتوڭا ئىجاد قىلغان موڭغۇل يېزىقى موڭغۇل مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتى. چىڭگىزخان شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يارلىقلارنى يازما شەكلىدە چىقىرىدىغان بولدى؛ موڭغۇل ئەمەلدارلىرى نوپۇس تىزىملاش، ئەنزىلەرنى خاتىرىلەش، پەرمانلارنى يېزىش ئىشلىرىدا يېزىق قوللىنىدىغان بولدى؛ موڭغۇل قوشۇنلىرى ئىچىدە «پۇتۇكچى» يەنى كاتىپ قويۇلدى. موڭغۇل مىللىتى مەدەنىيەت جەھەتتە تېخىمۇ تېز ئالغا باستى، موڭغۇل مىللىتىنىڭ تارىخىي، ئەدەبىي جەھەتتىكى بۈيۈك ئۆلمەس ئەسىرى — «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» تاتاتوڭا موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ 30 يىلدىن كېيىن، يازما شەكلىدە مەيدانغا كەلدى.

كېيىن، «خان ئۇستازى» باسبا يۈەن سۇلالىسىنىڭ خانى قۇبلايىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، موڭغۇل يېڭى يېزىقىنى (كېيىنكىلەر «باسبا يېزىقى» دەپ ئاتىغان) ئىجاد قىلدى، ئەمما بۇ «باسبا يېزىقى» يۈەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا بىر مەزگىل ئىشلىتىلىپلا، ئۇن - تۇنسىز يوقالدى. ۋاھالەنكى، تاتاتوڭا ئىجاد قىلغان موڭغۇل يېزىقى كېيىنكىلەرنىڭ ئىسلاھاتىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى، شۇڭا ئۇ موڭغۇل خەلقى تەرىپىدىن تا ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

ئىزاھلار:

①② «يۈەن تارىخى. تاتاتوڭانىڭ تەرجىمھالى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1976 - يىل نەشرى، 10 - جىلد، 3048 - بەتكە قارالسۇن.

③ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»، جۇڭخۇا خەلق كىتاب ئىدارىسى 1957 - يىل نەشرى، 183 - بەتكە قارالسۇن.

«مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1986 - يىل 2 - سانىدىن تەرجىمە قىلىندى.

قەيۇم قۇربان تەرجىمىسى

ئۇيغۇر دېڭىزچىسى - ئىھمىش

ۋاڭ شاۇجيەن

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان دېڭىزچىلىرى ئۆستىدە توختالغاندا، كىشىلەرنىڭ ئېسىگە ئالدى بىلەن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «غەربىي ئوكيان» غا 7 قېتىم قاتنىغان خۇيزۇ دېڭىزچىسى «ئاغۋات سەنباۋ» — جېڭ خې كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر دېڭىرچىسى ئىھمىش، جېڭ خېدىن 130 يىل بۇرۇن يىراق ھىندى ئوكيانىغا بېرىشتەك سەلتەنەت تۇغىنى كۆتەرگەنىدى.

ئىھمىشنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى نامەلۇم، ئۇ ھەققىدە يۈەن شىزۇ (قۇبلاي) نىڭ جىيۈەن 2 - يىلى (مىلادى 1265 - يىلى) دىن باشلاپ تارىخنامىلاردا خاتىرە قالدۇرۇلۇشقا باشلىغان. ئىھمىش شۇ يىلى ئوردىغا جېسەكچى مەھرەم بېگى بولۇپ كېلىپ ئۆزىنىڭ ئەھەلدارلىق ھاياتىنى باشلىغانىدى.

جىيۈەننىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1272 - يىل) ئىھمىش قۇبلايىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن تۇنجى قېتىم كېمە ئەترىتىنى باشلاپ «جەنۇبىي ئوكيان» غا ئەلچىلىككە بارغان. زور كۆلەمدىكى بۇ كېمە ئەترىتى توپتوغرا ئىككى يىل يول يۈرۈپ، «جەنۇبىي ئوكيان» دىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلارغا بېرىپ، ئاخىردا فىلىپپىن تاقىم ئارالىرىدىكى مالابار (malabar—八罗孛) بەگلىكى ئارقىلىق چۈەنجو پورتىغا قايتىپ كەلگەن.

جىيۈەننىڭ 12 - يىلى (1275 - يىل) ئىھمىش يەنە بىر نۆۋەت مالابار بەگلىكىگە ئەلچىلىككە بارغان. ئۇ، يۈەن سولالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ قورال كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىشىدەك ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، بۇ بەگلىك بىلەن تىنچ بېرىش - كېلىش قىلىش مۇناسىۋىتىنى يولغا قويغان، شۇنداقلا مالابار ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچىسىگە مۇيەسسەر بولغان. بۇ بەگلىكنىڭ «ئەلھۆكۈما» سى ئۆزلىرىنىڭ داڭلىق دورا - دەرمەكلىرىنى ئېلىپ، ئىھمىشنىڭ كېمىسى بىلەن جۇڭگوغا جاۋابەن زىيارەتكە كەلگەنىدى.

جىيۈەننىڭ 21 - يىلى (1284 - يىل) ئىھمىش كېمە ئەترىتىنى باشلاپ سىمخادۋېرا (simhadvira) يەنى ھازىرقى سىرىلانكا دۆلىتىگە بارغان. بۇ، بىر قېتىملىق

زور كۆلەملىك يىراقتا قىلىنغان سەپەر بولۇپ، كېمە ئەترىتى ئۆز مۇساپىسىدە دېڭىز يۈزىدىكى ئارىلنى، مالاي يېرىم ئارىلى ئارقىلىق ھىندى ئوكيانغا كىرىپ ئوكيانغا سىمخادۇيرا دۆلىتىگە يېتىپ بارغان. ئۇنىڭ بىسىپ ئۆتكەن مۇسا-پىسى بەش مىڭ دېڭىز مىلى بولۇپ، جۇڭگوچە ئۇزۇنلۇق بىرلىكى بىلەن ھېسابلى-غاندا 14 مىڭ چاقىرىمدىن كۆپرەك كېلىدۇ.

ئۇچ يىل ئۆتۈپ قۇبلاي بۇددا پاتراسى (بۇددا راھىبلىرىنىڭ تاماق يەيدى-غان چۆچىكى — ت) ۋە بۇددا ھىلوسى (سانسىكرىتچە - سۆزلەك مەنىسىدە) نى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن يەنە ئىككىنچى ھىندىستان يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى مائاباز (maabar) بەگلىكىگە ئەۋەتكەن. بۇ قېتىمقى مۇساپە ئۆتكەنكىلەردىنمۇ يىراق بولۇپ، كېمە ئەترىتى دېڭىزدا قەھرىلىك دولقۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا يول بويى ئۇچراپ تۇرغانىدى. ئىككىنچى قېيسەر ئىرادىسى ۋە تالانتلىق دېڭىزچىلىق ئىقتىدارى بىلەن كېمە ئەترىتىگە قوماندانلىق قىلىپ، خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئاخىرى مائاباز بەگلىكىگە تىنچ ئامان يېتىپ بارغان. ئۇ بۇ قېتىم قوبلاي تاپشۇرغان دىنىي ئەل-چىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتىن سىرت، يەنە نۇرغۇنلىغان دورا ماتېرىياللىرىنى ئېلىپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. بۇ، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە بايلىق توپلاش كويىدىلا يۈرىدىغان فېئودال ئەمەلدارلارنىڭ قولىدىن ئەسلا كەلمەيدىغان ئىش ئىدى.

ئىككىنچى ئون يىل داۋامىدا تۆت قېتىم دېڭىز ئارقىلىق يىراقتىكى قاتناپ، سانسىزلىغان جەۋرى - جاپا ۋە خېيىم - خەتەرلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشقىلا ئادەتلىنىپ كەتكەن قۇبلايمۇ، ئىككىنچى سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلى-غاندىن كېيىن ئۇنىڭغا «قول قويۇپ»①، ئۇنى بەلباغ، ئىگەر - توقۇم ۋە كېيىم-كېچەك بىلەن تارتۇقلىغان، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ئۇنى ھەربىي ئىشلار ۋازارىتىنىڭ ياندىشىقاق ئامبىلى ۋە دىۋان مۇئەككىلى (يەرلىك يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپ — ت) قاتارلىق مۇھىم مەنسەپلەرگە قويغانىدى.

تۆت قېتىملىق تىنچلىق دېڭىز سەپىرى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئىككىنچى يۈەن سۇلالىسىنىڭ دېڭىز ئارمىيە كوماندىرى سۈپىتى بىلەن ئىككى نۆۋەت زور كۆلەملىك دېڭىز ھەربىي يۈرۈشىگىمۇ قاتناشقان.

جىيۈەننىڭ 24 - يىلى (1287 - يىل) يۈەن سۇلالىسى ئارمىيىسى دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارقىلىق ۋېيتنامنىڭ جەنۇبىدىكى كامپا (campa) شەھرىگە ھۇجۇم قىلدى، بۇ قېتىم ئىككىنچى بۇيرۇقتا بىنائەن، قۇبلاينىڭ ئوغلى، جەنۇبنى تىنچىتىش خاقانى-تۇغانغا ياندىشىپ دېڭىز ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلدى. جىيۈەننىڭ 29 - يىلى (1292 - يىل) قۇبلاي 20 مىڭ دېڭىز ئارمىيىسى ۋە مىڭغا يېقىن ئۇرۇش كېمىسىنى ئەۋەتىپ ياۋا ئارىلى (ھازىرقى ھىندونېزىيە) گە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىل-دى. بۇ، يۈەن سۇلالىسى دېڭىز ئارمىيىسى يولغا چىقىدىغان چۈەنجۇ پورتىدىن ئىك-

كى مىلك دېڭىز مىلى يىراقلىقتا ئىدى. قۇبلاي قايتا-قايتا ئويلىنىش ئارقىلىق، ئاخىرى بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشىدىكى «دېڭىز ئىشلىرىنى ئىھتىمامغا تاپشۇردى.»② يەنى ئىھتىمامنى دېڭىز ئارمىيىسى كېمە ئەترىتىگە مەسئۇل قىلدى. ئىككى قېتىملىق دېڭىز ئۇرۇشىدا يۈەن سۇلالىسى ئارمىيىسى بەزىدە غەلىبە قىلىپ بەزىدە مەغلۇپ بولغانىدى. بىراق مەغلۇپ بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، پۈتۈن قوشۇن ئامان-ئېسەن چېكىنىپ ۋەتەن قويىنىغا قايتىپ كېلەلىگەنىدى.

ئىھمىش ھاياتىنىڭ ئاخىرىقى يىللىرىدا خىزمەتتىدىن چېكىنىپ ئۆز-يۇرتىغا قايتقان بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى پادىشاسى رېنزۇڭ-ئايۇل بەلبىدا، ئىھمىشنىڭ ئۆمرىنىڭ بېرىمىنى دېڭىزچىلىق ۋە جاپا-مۇشەققەت ئىچىدە ئۆتكۈرگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭغا «ۋۇ بەگلىكى ئەمىرى» دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەنىدى. ئىھمىش يۈەن رېنزۇڭ-نىڭ خۇاڭچىڭ ۋە يەنيۇ يىللىرى، تەخمىنەن مىلادى 1314-يىلى ئۆپچۆرىسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئىھمىش گەرچە يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىق ئىشلىرىغا قاتناشقان بولسىمۇ، ئومۇمەن بۇ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى تاغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان بىر تەرىپى بولۇپ، ئۇنىڭ تۆھپىسى ھامان كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئ ورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ تۆت قېتىم كېمە ئەترىتىنى باشلاپ چەت ئەلگە تىنچلىق ئەلچىسى بولۇپ چىقىپ، يۈەن سۇلالىسى بىلەن تىنچ ئوكيان، ھىندى ئوكيان ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرى ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئورناتتى. جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا، مال ئالماشتۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ بېرىش كېلىش ئالاقىسىنى ئىلگىرى سۈرىدى؛ مىلك سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆلىمى تېخىمۇ زور، مۇساپىسى تېخىمۇ-يىراق بولغان جىلك خېي كېمە ئەترىتىنىڭ دېڭىز پائالىيىتى ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى توپلاپ بەردى.

ئىھمىش ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى دېڭىزچى، جۇملىدىن جۇڭخۇا مىللەتلىرى بۈيۈك ئائىلىسى ئىچىدىكى مەشھۇر تارىخىي ئەرباب.

ئىزاھات:

①، ② جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن 1976-يىلى تۈزىتىلگەن نۇسخىسى، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» خەنزۇچە 11-رىسالە، 3199-بەتكە قارالسۇن.

«مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژورنىلىنىڭ 1986-يىل 9-سانىدىن

داۋۇت سايىم تەرجىمىسى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

قوش تىل مائارىپىنى يولغا قويۇش شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى مۇھىم يول

ۋۇيەن

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭنى XXI ئەسىردىكى ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم بازىسى قىلىش توغرىسىدىكى ئىستراتېگىيىلىك هەل قىلغۇچ تەدبىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش؛ ئاپتونوم رايون بېكىتكەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ئىككى يېرىم قاتلاش، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى تەرەققى قىلدۇرۇپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار تەسەۋۋۇرىنى ئەمەلىيەتكە ئاشۇرۇشتىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە ــ ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەپ چىقىش، بولۇپمۇ شىنجاڭدىكى هەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىلىم-پەن، تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش جەهەتلەردىكى ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىشتىن ئىبارەت. مەخسۇس ئىختىساسلىقلار ئاساسەن ئالىي مەكتەپلەردە تەربىيىلىنىپ چىقىدۇ، شۇڭا ئالىي مائارىپ ئىسلاهاتىغا ئېتىبار بىلەن قاراش، بولۇپمۇ مىللىي ئالىي مائارىپ ئىسلاهاتىغا ئېتىبار بىلەن قاراش كېرەك. بۇ ــ مىللەتنىڭ سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئىختىساسلىقلارنى كۆپلەپ، ياخشى تەربىيىلەپ چىقىشتا مۇهىم رېئال ئەهمىيەتكە ۋە چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە.

شىنجاڭدىكى مىللىي ئالىي مائارىپ سۇپىتىگە تەسىر قىلىۋاتقان ئامىللار تارىخىي سەۋەبلەردىن باشقا يەنە تولۇقسىز مائارىپقا ئاجرىتىلغان خىراجەت ئاز، ئوقۇتقۇچىلار ئاجىز، ئۇسكۇنە-ئەسلىمە لەر ناچار، مائارىپ سۇپىتى دېگەندەك يۇقىرى ئەمەس. شۇڭلاشقا ئالىي مەكتەپلەرگە كىرگەن يېڭى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىشتىكى سۇپىتى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۇپىتىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ؛ مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي باشقۇرۇش سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن؛ مىللىي تىل-يېزىقتىكى دەرسلىك ماتېرىياللارنىڭ قۇرۇلۇشى ئارقىدا قالغان بولۇپ، بۇلار مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە مۇنەۋۋەر ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىشقا ئوخشىمىغان

دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەكتە. بىز شۇنداق ھېسابلايمىزكى: يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەسىلىلەرنى تەدرىجى ھەل قىلىشتىن باشقا يەنە كەڭ ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنىڭ بولۇپمۇ ھەر مىللەت رەھبىرلىرى كادىرلارنىڭ قوش تىل مائارىپىنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى ھەقىقىي تۇردە تونۇپ يېتىپ، شىنجاڭدا قوش تىل مائارىپىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، مەكتەپلەردە قوش تىل ئوقۇتۇشنى يولغا قويۇپ، شۇ ئارقىلىق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى «خەنزۇچىنى بىلىدىغان»، ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى خەنزۇ تىلىنى پىششىق ئىگەللىگەن سەۋىيىگە يەتكۈزۈش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا مائارىپ سۈپىتىنى تېزدىن يۇقىرى كۆتۈرۈپ ھەر مىللەتتىن بولغان مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىنى كۆپلەپ تەربىيىلەپ چىقىپ، مائارىپنى شىنجاڭنىڭ تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرغىلى؛ مىللەتنىڭ سۈپىتىنى ئاندىن ھەقىقىي تۇردە يۇقىرى كۆتۈرگىلى، تارىختىن بۇيان قېپقالغان خەنزۇلار بىلەن مەدەنىيەت، مائارىپ جەھەتتىكى پەرقىنى پەيدىن-پەي ئازايتىپ، شىنجاڭنىڭ سەۋىيىسىنى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرىدىن يۇقىرىراق سەۋىيىگە ئاندىن تېزدىن يەتكۈزگىلى بولىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قوش تىل مائارىپىنى يولغا قويۇش — رايونىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالماشلىقان، پەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىككىسى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، مىللىي مائارىپنى ئۆچكە يۈزلەندۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ۋە يۈرگۈزۈشكە بولىدىغان بىردىن-بىر يول.

قوش تىللىق بولۇش — دۇنيا تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشى

قوش تىللىق بولۇش — ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەرقانداق بىر دۆلەت، بىر رايون ۋە بىر مىللەت چەت ئەللەر بىلەن ئالاقە باغلىغان ھامان ئىككى خىل تىلغا بولغان ئېھتىياج مۇقەررەر ھالدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە بارلىققا كېلىدۇ. ئىنسانلار پەن-تېخنىكا ئۇچقانداق تەرەققى قىلىۋاتقان، ئالاقىلىشىش، قاتناش قوراللىرى يۈكسەك دەرىجىدە زامانىۋىلاشقان ئۇچۇر جەمئىيىتىگە قەدەم قويۇشىغا ئەگىشىپ، قوش تىل تېخنىكا ئۆپلىگەن دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ يۈكسەك دىققەت ئېتىبارىنى بارغانسېرى قوزغاپ، ھازىرقى دۇنيادىكى بىر ئېقىمغا ئايلانماقتا.

قوش تىل — ئادەتتە تاق تىللىق دۆلەتلەر چەت ئەل تىلى مائارىپىنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇش ياكى كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەردە ئىككى خىلدىن ئارتۇق تىلدا مائارىپنى يولغا قويۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا قوش تىلنى ئۆگىنىشنى قانات يايدۇرۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، پەن-تېخنىكا تەرەققى قىلغان دۆلەتنىڭ تىلىنى تاللىغان ياكى بولمىسا دۆلەت ئىچىدە مەدەنىيەت ۋە ئىقتى-

سادی بىر قەدەر ئىلغار بولغان مىللەتنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشنى ئاساسىي ئوبيېكتىپ قىلغان. بۇلارنىڭ ئىككىسىدىن بىرىنى قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ. تەرەققى قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قوش تىلىنى يولغا قويۇشى — تەرەققى تاپقان دۆلەتلەردىن تېزدىن ئۆگىنىپ، تېخىمۇ كۆپ مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش، شۇ ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت، ئىلىم-پەن، تېخنىكىسىنى تەرەققى قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ، خەلقنى باي قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق. قوش تىل مائارىپىنى يولغا قويۇش — مىللەتلەر ئارىسىدا ئىتتىپاقلىق ھەم ھەمكارلىششنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئورتاق راۋاجلىنىپ، بىرلىكتە سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىشتىكى مۇھىم يول. قوش تىل مائارىپى تەرەققى قىلىۋاتقان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە گۈللەپ ياشنىشىدا موھىم رولغا ئىگە. ھازىرقى دۇنيادا، كىشىلەر قوش تىل سەۋىيىسىنى بىر دۆلەتنىڭ پەن-تېخنىكا، ئېقتىسادىنىڭ تېزدىن تەرەققى قىلغانلىقى ياكى تەرەققى قىلمىغانلىقىنى، بىر مىللەتنىڭ گۈللەپ راۋاج تاپقان ياكى راۋاج تاپالمىغانلىقىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگىسىنىڭ بىرى قىلماقتا.

ياپونىيىدە مېڭجىزنىڭ يېڭىلىقا كۆچۈشىدىن كېيىن، مائارىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتدا چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشنى پائال يولغا قويۇپ، غەربتىن پەن-تېخنىكا ۋە ئىختىساسلىقلارنى كىرگۈزۈپ، دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكتىن بۈگۈنكى كۈندە ياپونىيە دۇنيا بويىچە ئىلىم-پەن، تېخنىكا، ئېقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپنىڭ سەۋىيىسى ۋە خەلق تورەمۇشى سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرى دۆلەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

سەئۇدى ئەرەبىستان دۆلىتى بولسا، مۇتلەق كۆپ سانلىقى خەلقاەر ئەرەب تىلىنى قوللىنىدىغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دۆلەت. ئۇلار ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەرخىل ئالىي دەرىجىلىك ئىختىساسلىقلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىش ئۈچۈن ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى چەت دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ياۋروپا، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئەۋەتىپ تەربىيىلىنىدۇ. دۆلەت ئىچىدىكى مېدىتسىنا ئىنستىتۇتى، سانائەت ئىنستىتۇتى ۋە تەبىئىي يەنلەر ئىنستىتۇتلىرىدىكى نۇرغۇن كەسىپلەردە ئېنگلىز تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ، پەقەت ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتىدىلا ئەرەب تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ.

تۇنىس — ئەرەب مىللىتى ئاساس قىلىنغان، ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىنغان شىمالىي ئافرىقا دۆلىتى. لېكىن بۇ دۆلەتتە مۇتلەق كۆپ سانلىقى تۇنىسلىقلار فرانسۇز ۋە ئېنگلىز تىللىرىنى پىششىق بىلىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مائارىپ ئىشلىرىنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇپ، چەت ئەل تىلى ئوقۇتۇشقا ئىنتايىن ئېتىبار بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. تۇنىستىكى ئالىي مەكتەپلەردە

چەت ئەل تىلى ئادەتتە تەسىس قىلىنمايدۇ، كۆپ قىسىم دەرسلىك ماتېرىياللىرى فرانسىيە ۋە ئەنگلىيەنىڭ دەرسلىكلىرىدىن شۇ بويىچە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. تۇنىس ياشلىرى بىر ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى پىششىق ئىگەللىمەسە، ئۇلارنىڭ داشۋە گە كىرىشى ئىنتايىن تەسكە توختايدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى — كۆپ مىللەتلەر دۆلتۈراقلاشقان سوتسىيالىستىك دۆلەت بولۇپ، ئۇلار قوش تىل مائارىپىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن، لېكىن يەنە كېلىپ رۇس تىلىنى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى قىلغان. 1970 - يىلدىن 1979- يىلغىچە بولغان مەزگىلدە رۇس تىلىنى پىششىق ئىگەللىگەنلەرنىڭ نىسبىتى پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 76%دىن، 82% گە كۆپەيگەن. 1979 - يىلىدىكى نوپۇس ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا پۈتۈن مەملىكەت بويىچە 60%دىن يۇقىرى بولغان رۇس مىللىتىدىن بولمىغان باشقا مىللەت ئاھالىسى رۇس تىلىنى پىششىق ئىگەللىۋالغان. رۇس مىللىتىدىن باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاھالىسى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى ئاھالىسىنىڭ يېرىمىغا تەڭ كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدا رۇس تىلىدىن باشقا ئىككىنچى تىل قاتارىدا تارقىلىۋاتقان تىللاردىن يەنە مىللەتلەرنىڭ تىللىرىمۇ بار. قوش تىل مائارىپى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماي يەنە ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتكەن.

سىنگاپور — مۇستەقىل بولغىنىغا 20 يىلدىن ئاشقان، جۇغلولۇقلار ئاھالىسىنىڭ 80% دىن ئارتۇقىنى ئىگەللىگەن دۆلەت. ئۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە دۇنياغا داڭ كەتكەن ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، دۇنيانى زىل - زىلىگە كەلتۈرگەن، نوپۇسقا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان خەلق ئىگىلىكى كىرىمى ئاسىيا بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق بولۇشى ئۇلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىپ، ئىختىساسلىقلارغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. گەرچە سىنگاپوردا مالاي تىلى، ئىنگلىز تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە تەيمىر تىللىرى ھۆكۈمەت تىلى، مالاي تىلى دۆلەت تىلى قىلىنغان بولسىمۇ سىنگاپور ھۆكۈمىتى ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئىككى خىل تىلنى چوقۇم ئىگەللىشىنى، بۇنىڭ بىرى چوقۇم ئىنگلىز تىلى بولۇشنى بەلگىلىگەن. جۇغلولۇق ئوقۇغۇچىلار ئىنگلىز تىلىدا لاياقەتسىز بولسا سىنىپتىن كۆچەلمەيدىكەن.

ئامېرىكا دۆلىتى بولسا نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى كۆچمەنلەردىن تەركىب تاپقان، پەقەت 200 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە دۆلەت. ئامېرىكىلىقلار (بەزىلەر ئا ق ش مىللىتى دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ) ئىچىدە خەنزۇلار ۋە ئاز سانداكى ئۇيغۇرلار، تورىبوت موڭغۇل كۆچمەنلىرى بار. مەيلى قايسى مىللەتتىن بولغان ئادەم بولسۇن ئامېرىكىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىنلا ھەممىسى بىردەك ئىنگلىز تىلىنى چەمئىيەت بىلەن ئالاقە قىلىدىغان مۇھىم تىل قىلىدۇ. ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

پەقەت كىچىك دائىرىدىلا ئىشلىتىدۇ.

دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ قوش تىلنى يولغا قويغان ئەھۋالىنى سۆز-
نى چۈشەندۈردىكى، قوش تىل ئۆگىنىش ھەرگىز ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تىل-
يېزىقىنى ئىشلىتىشىگە توسقۇنلۇق قىلمايدۇ، ئەكسىچە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، ما-
ئارىپ، ئىلىم-پەن تېخنىكىسىنىڭ تەرەققى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇ دۇنيانىڭ
زامانىۋىلىشىشقا قاراپ مېڭىشىدىكى، سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىشكە قاراپ مېڭىشتىكى
مۇقەررەر نىشان. ھازىر تەرەققى تاپقان دۆلەتلەر قوش تىلغا ھەتتا كۆپ خىل تىل
ماتېرىيىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىش بىلەنلا قالماي، بىر قەدەر ئارقىدا قالغان قا-
لاق دۆلەتلەرمۇ پائال تۈردە قوش تىل ئارقىلىق ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەپ، ما-
ئارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللەتنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرمەكتە. تەرەققى قىلىۋات-
قان دۆلەتلەر پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن ئىلغار پەن-تېخنىكىنى تېزدىن
ئىگەللىۋالالايدۇ، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيدۇ-دە شۇ ئارقىلىق خەلق
ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئىگەللەپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى
ۋە مىللەتنىڭ گۈللەپ-ياشنىشىنى ھەقىقى تۈردە ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ. قايسى بىر
دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ نەزەر دائىرىسى كەڭ، مېڭىسى سەگەك، قوش تىلغا
ئەھمىيەت بېرىدىكەن، شۇ دۆلەتتە ئىختىساسلىقلار تېز تەربىيىلىنىپ چىقىدۇ. ئىقتى-
سادىي تەرەققىياتى تېز بولىدۇ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى پۇختا قەدەم بىلەن
يۇقىرى ئۆرلەيدۇ. كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەردىكى نىسبەتەن ئارقىدا قالغان مىللەتلەر
ئۈچۈنمۇ مۇشۇنداق بولىدۇ.

قوش تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشتا دۆلىتىمىز ئۇزاق تارىخ ۋە ئەنئەنىگە ئىگە

ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز 56 قېرىندىاش مىللەتتىن تەركىب تاپقان، بىرلىككە كەلگەن
سوتسىيالىستىك دۆلەت. بۇ 56 قېرىندىاش مىللەت خەلقى بىپايان گۈزەل ۋەتەن
تۇپرىقىنى ئورتاق ئېچىپ ۋە گۈللەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى-
نىڭ ئۇزاق تارىخى ۋە شانلىق مەدەنىيىتىنى ئورتاق يارىتقان. ھەر مىللەت خەلقى
ئىناق، دوستانە بىللە ياشاپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئورتاق ئالغا بېسىپ، جۇڭخۇا مىل-
لەتلىرى تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن. ھەر مىللەت خەلقى چوڭ
تارقاق بولۇپ، مەركەزلىشىپ، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بول-
غانلىقتىن، دۆلىتىمىز قوش تىل ئۆگىنىشىدە ئۇزاق تارىخقا ئىگە، بۇ جۇڭخۇا مىل-
لەتلىرىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىنىڭ بىرى. چىن-خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى خەلقلەر غەربىي دىيار خەلقلىرى بىلەن سودا ئالاقىسى ئېلىپ بار-
غان. تارىختا جاڭ چەن، بەنچاۋلار غەربىي دىيارغا ئەلچى بولۇپ بارغان. جولومۇش
ئىچكىرىدىكى جايلارغا بېرىپ دىن تارقاتقان. راھىب شۇەنجۇاڭ ھىندىستانغا بارغان،

چەنجەن ياپونىيەگە بارغان، مەلىكە ۋىن چىك شىزاگدىكى سوگۇزەنىگەنبو بىلەن توي قىلغان، مەلىكە جاۋجۇن چېگرا رايونغا بارغان، راھىپ جەن خي غەربكە يەتتە قېتىم بارغان..... بۇ سانسىزلىغان مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ تارىخىي ئىشلار ئەگەر ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان دۆلەتلەرنىڭ تىللىرىنى پىششىق ئىگەللىگەن ئىختىساس ئىگىلىرى بولمىسا، بۇ ئۇلۇغ ئىشلارنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

شىنجاگدىكى قېرىنداش مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا تىل ئۆگىنىشتىكى ئەنئەنىلىرى تېخىمۇ گەۋدىلىك. 1959- يىلى چارقىلىقتىن تاڭ سۇلالىسىدىكى ئۇيغۇر شائىرى قەمەرنىڭ خەنزۇ تىلىدا يازغان «چىلبۆرە ئۇستىدىن شىكايەت» دېگەن بىر شېئىرى تېپىلغان. بۇ ئەينى ۋاقىتدا غەرب دىيارىدىكى خەلقلەر خەنزۇ تىل-يېزىقىنى ئىشلىتىشتە ناھايىتى يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. يۇەن سۇلالىسىغا بارغاندا ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى كۆپلىگەن مەشھۇر ئادەملەر موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھىغا قاتنىشىپ، ئۇرغۇن مۇھىم ئەمەللەرنى ئۇتۇپ ئىشلىگەن. ئۇلار موڭغۇل تىل-يېزىقىغا كامىل بولۇپلا قالماستىن، يەنە خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق ئىگەللىگەن ھەمدە خەنزۇچە نۇرغۇنلىغان ئىسلىم-پەن، ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇلار دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىن قالغان قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلىرى بولۇپ قالدى. ھازىر شىنجاگدىكى ھەر مىللەت خەلق ئارىسىدا ئىككى خىل تىلنى بىلمەيدىغانلار ئىنتايىن ئۇمۇميۈزلۈك. مەسىلەن، تاجىباغاتاي، ئىلى قاتارلىق جايلاردىكى خەنزۇلار ئارىسىدا ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى بىلمەيدىغانلار ناھايىتى كۆپ؛ ئۇرۇمچى، قۇمۇل رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر، قازاقلار ئىچىدە خەنزۇ تىلىنى ئىگەللىمىگانلار ئاز ئەمەس. بولۇپمۇ شىبە، داغۇر ۋە خۇيزۇ مىللەتلىرى ئارىسىدا بىرقانچە خىل تىلنى بىلمەيدىغانلار ناھايىتى كۆپ. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ شانلىق نۇرى ئاستىدا، ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجايىن بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە باراۋەر بولوپ، ئىنتىلىپ پاقلىشىپ ئۆزئارا ياردەم بېرىپ، شىنجاڭنى ئورتاق گۈللەندۈرۈپ كەلمەكتە. سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىشىپ ھەمكارلىشىپ ئورتاق گۈللىنىش يولىغا قاراپ مېڭىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا قوش تىل مائارىپىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بولۇپمۇ پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش قوللىنىدىغان پۈتۈكخۇانى ئومۇملاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئاپتونوم رايوننىڭ توغرا رەھبەرلىكى ۋە كېڭەيتىشى ئارقىسىدا قوش تىل مائارىپ ئىشلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قارشى ئېلىنىشىغا ئېرىشىپ، بىر قەدەر ياخشى تەرەققىياتلارغا ئىگە بولدى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مىللىي مەدەنىيەت-مائارىپ ئىشلىرىنىڭ يۈكسىلىشىنى ۋە مىللىي كادىرلارنى تەربىيىلەش، مەخسۇس ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش خىزمىتىنى تېزلەتتى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقاي-

سى سەپلىرىدىكى مىللىي كادىرلار ئىچىدىكى تايانچىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تىن بۇيان ئىچكىرىدىكى ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەردە تەربىيىلىنىپ چىققان ئۆز ئانا تىلى ۋە خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق ئىگەللىگەن زىيالىلاردۇر. ئۇزاقتىن بېرى مىللىلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئۇزۇن مۇددەت خىزمەت قىلىپ كەلگەن خەنزۇ كادىرلاردىن نۇرغۇنلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىنى ئىگەلىۋالغان ئاز سانلىق مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ سىرداش دوستى بولۇپ قالدى، لېكىن شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، رايونىمىزدا قوش تىل مائارىپىنى يولغا قويۇش خىزمىتى ئىچكىرىدىكى ئۆلكىلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا يەنە بەلگىلىك پەرق بار. شىنجاڭنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى، سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ۋە ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش قاتارلىق جەددى ئېھتىياجىغا، يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ خىرسى ۋە مىللىي مائارىپنى ئۇچقە يۈزلەندۈرۈش ئېھتىياجىغا ئاساسەن شىنجاڭدا قوش تىل مائارىپنى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆچەيتىپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش قوللىنىدىغان خەنزۇ تىلىنى ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى بارغانسېرى تېخىمۇ كۆپ كىشىلەر تەرىپىدىن تونۇلماقتا. سانسىزلىغان پاكىتلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسىنىڭ خەنزۇ تىلىنى ئىگەللىگەندە ئۆز مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاكتىپ رول ئويناىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. شىنجاڭ داشۇ فىزىكا فاكۇلتېتىنىڭ ئۇيغۇر ياش ئوقۇتقۇچىسى يولداش پەرھات ئالىي مەكتەپتە ئوقۇغاندا تۆت يىل خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە ئوقۇغان، نەتىجىسى ياشتىن-ئاخىرى ئالدىنقى قاتاردا بولغان. ئۇ ئامېرىكىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەندىن كېيىن مەيلى كەسپىي ئۆگىنىش، پەن-تەتقىقات ئىلىپ بېرىش، خىزمەت ئىقتىدارى جەھەتلەردە بولسۇن يېتەكچى ئۇستازلىرىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇ ئوقۇۋاتقان مەكتەپ بۇندىن كېيىن ئار سانلىق مىللەتتىن بولغان ئوقۇغۇچىلارنى بۇ مەكتەپكە داۋاملىق قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. پەرھات دۆلەت ئۈچۈن شان-شەرەپ كەلتۈرگەن، مىللەت ئۈچۈن شان-شەرەپ كەلتۈرگەن. بىز جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قوش تىللىق بولۇشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ قوش تىل مائارىپىنى يەنىمۇ بىر قەدەم ئالغا ئىلگىرىلىتىشىمىز كېرەك. مۇشوندىق قىلىش — شىنجاڭنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ راۋاجلىنىپ يۇقىرى ئۆرلىشىنىڭ ئېھتىياجى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقدىنى كۈچەيتىش، كەلگۈسىگە، دۇنياغا يۈزلىنىشنىڭ ئېھتىياجى.

شىنجاڭدا قوش تىل مائارىپنى پائال تۈرده پۇختا ئومۇملاشتۇرۇش كېرەك

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ بەلگىلىمىلىرى ۋە شىنجاڭنىڭ

تۇرلۇك ئىشلىرىنىڭ جەددىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايوندا خەنزۇ تىلى ئاساس قىلىنغان قوش تىل مائارىپىنى پائال ۋە مۇقىم تۇرده ئومۇملاشتۇرۇش كې- رەك. بۇ مىللىي ئالىي مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. قوش تىل مائارى- پىدىن ھەقىقىي تۇرده نەتىجە يارىتىش ئۈچۈن بىزنىڭچە تۆۋەندىكى بىرقانچە مەسە- لىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

1. تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق قوش تىل ئۆگىنىشىنىڭ ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش، فاكتجىن - سىياسەتلەرنى ئۆگىنىش، پەن - تېخنىكىنى ئىگەللەش، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان مەخسۇس ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش ۋە مىللەتنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۇرۇشتىكى مۇھىم رولىنى كەڭ تۇرده تەشۋىق قىلىش كېرەك. سەپەرۋەرلىك قە- لىش، تەشكىللەش خىزمىتىنى چوڭقۇر، ئىنچىكە ئىشلەپ، تارىختىن قېپقالغان مىل- لەتلەر ئۆزئارا ئىشەنمەسلىك تۇيغۇسى ۋە غەم ئەندىشىلەردىن خالاس قىلىپ، بىر قىسىم كىشىلەردە ساقلىنىۋاتقان بىكىنمىچىلىك، كونىلىقنى ساقلاش ۋە تار مەھكەم- چىلىك كونا كۆز قاراشلارنى تۈگىتىپ، تېخىمۇ نۇرغون ئاز سانلىق مىللەت ياش- ئۆسمۈرلىرىنى مىللىي غورۇر ۋە ئىشەنچە تىكلەپ، ۋەتىنىمىزنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇ- رۇشتەك ئۇلۇغۋار ئىشلار ئۈچۈن، ئۆز مىللىتىنىڭ تەرەققى تېپىشى ئۈچۈن ئۆزلىكىدىن قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، خەنزۇ تىلىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ ھەم يەنە چەت ئەل تىل- لىرىمۇ ئۆگىنىدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىش كېرەك. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ خەنزۇ تىل ئۆگىنىشىدىكى پائالىيەتچانلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش — قوش تىل مائارىپىنى قانات يايدۇرۇش ھەمدە ئۈنۈم ھاسىل قىلىشنىڭ ئاساسى.

2. ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەت مەخسۇس ئىگىلىرى ئاساسەن شىنجاڭدىكى ئۆز مىللىتىدىن بولغان ئاممە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقتىن، ئاز سانلىق مىللەت ياش- ئۆسمۈرلەردىن ئۆز مىللىتىنىڭ تىل- يېزىقىنى ياخشى ئۆگەن- گەن ئاساستا ئاندىن باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقلىرىغا ياكى تولۇقسىز ئوت- تۇرا مەكتەپكە كىرىپ خەنزۇچە تىل- يېزىق ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلىش زۆرۈر. ئاز سانلىق مىللەت ئۆسمۈرلىرىنى بىۋاستە ھالدا خەنزۇچە بالىلار باغچىلىرىغا، باشلاڭ- غۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلماسلىقىمىز ھەم رىغبەت- لەندۈرمەسلىكىمىز كېرەك. لېكىن ئۆسمۈرلەرنىڭ ئاتا- ئانىلىرىنىڭ بالىلىرىنى قايسى تىلدا ئوقۇتۇشنى ئۆز ئىختىيارى بويىچە تاللىۋېلىشنى توساشقا بولمايدۇ. شۇنى كۆز- سۈتۈپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ھازىرقى باسقۇچتا ئانا تىلىنى ئىگەللىمىگەن ئاز سانلىق مىللەت ئىختىساس ئىگىلىرى خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتا يەنىلا بەلگىلىك قىيىنچىلىقلارغا يولۇقىدۇ.

3. لايىقەتلىك بولغان، قوشۇمچە خەنزۇ تىلىنى بىلمەيدىغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئالىي مەكتەپلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن، مائارىپ بىر

قەدەر تەرەققى قىلغان ۋىلايەت، شەھەر، ناھىيىلەردە پائال تۇردە شارائىت يارىتىپ ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com
كۆپ قاتلاملىق نۇقتىلىق مىللىي ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى (جۈملىدىن يات تاقلىق مەكتەپلەرنى) ياخشى باشقۇرۇش كېرەك. باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى بىللىقىغا ياكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە خەنزۇ تىل دەرسىنى تەسىس قىلىپ، قوش تىل ئوقۇتۇشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. قوش تىلنى ياخشى ئىگەللىگەن، خەنزۇ تىل ئوقۇتۇشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ھەمدە مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنى قىزغىن سۆيىدىغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى ياخشى يېتىشتۈرۈپ چىقىش كېرەك. دەرسلىك ماتېرىياللارنىڭ سۈپىتىگە ۋە ۋاقتىدا تەمىنلەپ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىش، دەرسلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك، شۇ ئارقىلىق خېلى كۆپ سانداكى نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ياكى ئۆز رايونىدىكى نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ خەنزۇ تىلىدا دەرس ئوقۇش ھەمدە چەت ئەل تىلىنى ئىگەللەشنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك. بىر تۈركۈم ئىسمى-جىسمىغا لايىق، مۇنەۋۋەر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى، ئاسپىرانتلارنى، چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇيدىغان ئاسپىرانتلارنى داۋاملىق تەربىيىلەپ چىقىپ، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى پەيدىن-پەي تولۇقلىغاندىلا ئاندىن مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۈپىتىنى ۋە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ مەخسۇس مىللىي ئىختىساسلىقلارنىڭ تەربىيىلەپ چىقىلىشى بولمدۇ.

4. خەنزۇ تىلىدا دەرس تەسىس قىلىش شەرتىنى ھازىرلىمىغان ياكى خەنزۇچە سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولغان مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق، ئاساسىي شەرتكە كاپالەتلىك قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، مۇۋاپىق تۇردە ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئەلالىرىنى تاللاپ ئۆز رايونىدىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەييارلىق سىنىپلىرىغا قوبۇل قىلىپ، ئوقۇلارنىڭ مەكتەپكە كىرىشتىكى خەنزۇچە سەۋىيىسىگە ئاساسەن تەييارلىق سىنىپلىرىدا ئايرىم-ئايرىم ھالدا بىر يىل ياكى ئىككى يىل مەخسۇس خەنزۇ تىل ئۆگىتىپ، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتىتا كەسپىي خەنزۇچىنىمۇ ئۆگىتىپ، نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلەر ئۇچۇن ياكى ئۆز مەكتىپى ئۇچۇن مىللىچە ۋە خەنزۇچىنى بىلىدىغان لاياقەتلىك ئاساسىي پەن ئوقۇغۇچىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىش كېرەك.

5. شىنجاڭدىكى بارلىق ئالىي مەكتەپلەردىكى مىللىي سىنىپلار قوش تىلدا دەرس ئۆتۈش، يۇقىرى يىللىقلارغا چىققاندا كەسپىي دەرسلەر ياكى تاللاپ ئۆتۈلىدىغان دەرسلەرنى پۈتۈنلەي خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈشتە (مىللىي تىلدا دەرس ئۆتۈشنى قوشۇمچە قىلىش) قەتئىي چىڭ تۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئەسلىدە ئوقۇغان خەنزۇ تىلىنى مۇستەھكەملەپلا قالماستىن بەلكى خەنزۇ تىلىنى قوللىنىشتىكى ئىق-

تمدارنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئالمي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن مىللمي ئوقۇغۇچىلارنى خەنزۇچىنى پىششىق ئىگەللىگەن ھەمدە چەت ئەل تىلىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆگەنمۇالغان دەرىجىگە يەتكۈزگىلى بولىدۇ. لېكىن ھازىر شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئالمي مەكتەپلەردىكى ئاساسىي پەن مىللمي سىنىپلاردا خەنزۇچە دەرس ئۆتۈش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ كەتمەكتە، ئۇنداق بولسا بىر قىسىم ئالمي مەكتەپلەردە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈشنىڭ ئورنىغا مىللمي تىلدا دەرس ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىش ساداسى يۇقىرى بولماقتا، بۇنىڭغا رەھبەرلىك دىققىتىنى قوزغىشى كېرەك. ھەمدە ئاكتىپ تۈردە پېتەكلەش لازىم. مەسىلەن، مەلۇم ئالمي مەكتەپنىڭ ماتېماتىكا فاكۇلتېتى مىللمي 80- يىللىق سىنىپقا تۆت يىلدا 19 خىل كەسپىي دەرس ئۆتۈلگەن، پەقەت ئىككى خىل دەرسلا خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلگەن. تارىخ فاكۇلتېتى مىللمي 80- يىللىق سىنىپقا 12 خىل دەرس ئۆتۈلگەن بولسىمۇ خەنزۇ تىلىدا پەقەت بىرلا دەرس ئۆتۈلگەن. بۇنداق قىلىش شۇبھىسىزكى، تەبىيارلىقتا خەنزۇ تىلى دەرسى ئۆتۈشنى شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا ئىنكار قىلغانلىق بولىدۇ، گەرچە ئاساسىي پەنلەردىمۇ بەزىبىر خەنزۇ تىل دەرسى ئۆتۈلگەن بولسىمۇ لېكىن كەسىپ بىلەن ئايرىلىپ قېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلىنى قوللىنىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، بىلىم ساھەسىنى كېڭەيتىش ۋە بىلىمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا پايدىسىز. بىز ئاكتىپ تۈردە قوش تىل مائارىپىدا چىڭ تورۇپ، خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈش نىسبىتىنى تەدرىجى كېڭەيتىپلا قالماستىن بەلكى شارائىتى بار بولغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىگىلىك خىل تىلدا دەرس ئۆتۈشكە رىغبەتلەندۈرۈشىمىز كېرەك. مىللمي تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئىمتىھان ئېلىپ لايىقەتلىك بولغان، خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتەلەيدىغان، مىللمي تىلدا قوشۇمچە دەرس ئۆتەلەيدىغان ياكى ئېنگلىز تىلىدا دەرس ئۆتەلەيدىغان، قوشۇمچە خەنزۇ تىلىدىمۇ دەرس ئۆتەلەيدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى مۇڭاپاتلاپ تۈردە مۇكاپاتلاپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قوش تىلدا دەرس ئۆتۈشنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز كېرەك.

6. قوش تىل ئوقۇتۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە تەدبىرلەرنى قوللۇنۇشقا قەتئى بەل باغلاپ، ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەردىكى خەنزۇ تىل ئوقۇتقۇچىلىرىنى تېزدىن تەربىيىلەپ چىقىش كېرەك. بۇ — مىللمي مائارىپ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى جىددى ۋەزىپە. سىفەن مەكتەپلەردىكى خەنزۇ تىل كەسپىگە قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار سانىنى كۆپەيتىپ، خەنزۇ تىل ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىشنى تېزلىتىش كېرەك. مىللمي رايونلاردا ئۆسۈپ چوڭ بولغان، مىللمي تىلنى پىششىق بىلىدىغان خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان ئوتتورا مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن نۇقتىلىق ھالدا ئەلالىرىنى تاللاپ، ئېغىزچە ئىمتىھان ئېلىپ لايىقەتلىك بولغانلارنى بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتناشتۇرۇپ، ئۆلچەمنى نىسبەن

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

تەن كەڭرەك قويۇش ئارقىلىق ئەلالىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ، نىشانلىق تەربىە-
لەپ، سەپەن مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش كېرەك. ئۇلار كىچە-
كىدىن تارتىپلا مىللىي يولداشلار بىلەن بىللە تۇرۇپ چوڭ بولغان، ئۇلار ئاز سان-
لىق مىللەت خەلقىنى قىزغىن سۆيىدۇ ۋە ئۇلارنى پىششىق بىلىدۇ. ئىككى خىل تىل-
دا مەخسۇس تەربىيىلىنىش ئارقىلىق، بۇ ئەھمىيەتلى چوڭقۇر بولغان تارىخىي ۋەزى-
پىسىنى ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ. ئۇلارنىڭ چېگرا رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر-
نىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىسى تارىخ بېتىگە يېزىلىپ، كېيىنكى ئەۋلاد-
لارنىڭ مەدھىيىسىگە ئېرىشىدۇ. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بۇ ئوقۇتقۇچىلارغا ئالاھىدە
ئېتىۋار بېرىش ۋە غەمخورلۇق قىلىشى كېرەك. بۇ خىل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش
ئۇسۇلىنى سىناق تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىپ كېيىن كېڭەيتىش لازىم.

ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ياش ئوقۇغۇچىلارنى ئويغۇر تىلى سىنىپلىرىغا قوبۇل
قىلىپ، ئاخىرىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن بۇ ئوقۇغۇچىلار ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە قايتىپ
كېتىدىغان ياكى كەسپىنى ئۆزگەرتىۋېتىدىغان تەجرىبە-ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىپ،
يېقىندىكىنى قويۇپ يېراقتىكىگە ئېسىلىدىغان، ئىقتىسادنى زىيانغا ئوچرىتىدىغان تارىخ-
تىن بۇيانقى ساۋاقلاردىن ئىبرەت ئېلىشىمىز كېرەك.

7- شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار-
دىن مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا تاللاپ ئېلىپ قېلىپ، مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيە-
لەشتە قوش تىللىق نىشاننى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، مىللىي ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى-
نىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئېھتىياجىدىن چىقىپ، مۇنەۋۋەر، بولوپمۇ قوش
تىل سەۋىيىسى ياخشى، ھەقىقىي قابىلىيەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق ئوقۇغۇچىلارنى تەر-
بىيىلەش ئىستىقبالىغا ئىگە مىللىي ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ ئوقۇتقۇچىلىققا ئېلىپ قې-
لىش كېرەك. مېنىڭچە، خەنزۇ سىنىپىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن مىللىي ئوقۇغۇچىلار ئە-
چىدە گەرچە ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ئانا تىل سەۋىيىسى بىر قەدەر ناچار بولسە-
مۇ پەقەت قىسقا مۇددەت ئۆگىنىش ئارقىلىقلا ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىنى ئىگىلىۋالا-
لايدۇ. ئوقۇتۇش بىلەن شوغۇللىنىش ئولارغا قىيىنغا توختىمايدۇ. ئۇلارنىڭ مەكتەپ-
كە كىرىش سەۋىيىسى بىر قەدەر يۇقىرى، بىر نەچچە يىل ئۆگىنىش ئارقىلىق، ئا-
ساسىي بىلىملىرى بىر قەدەر پۇختا بولىدۇ. بەزى كىشىلەر يەنە دەسلەپكى قەدەمدە
پەن-تەتقىقات ئىقتىدارىنى ھازىرلىغان، كەسپىي بىلىمى بىر قەدەر كەڭ ۋە چوڭ-
قۇر، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار خەنزۇ تىل ۋە چەت ئەل تىل ئاساسىغا ئىگە، ئۇلار
ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ زاپاس قوشۇنى، ئەگەر
ئۇلار پىشقەدەم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇلارنىڭ قوش تىللىق ۋە كەسپىي
جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرى جارى قىلدۇرولسا قوش تىل ئوقۇتۇشنى ئىلگىرى سۈ-
رۈپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش رولىنى ئويناپ بېرەلەيدۇ.

ئوقوتۇش ئەھەلىيىتىدە ياش مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنى چىنىقتۇرۇشتىن باشقا يەنە ئۇلارغا پائال شارائىت يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى بىلىم ئاشۇرۇش ياكى چەتكە چىقىپ بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا كەسپىي سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان قوش تىل ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى ئۈزلۈكسىز زور-رايتقىلى، ئىز باسار تەربىيىلەپ چىققىلى، ئالدىدا چىققان قولاقتىن كېيىن چىققان مۇكىگۈز ئېشىپ كېتىپتۇ دېگەندەك بولغاندىلا ئاندىن مىللىي پەن-تەتقىقات ئىلمى سەۋىيىسىنى بىرقەدەر تېز يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ.

8. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مىللىي تىل-يېزىقتىكى دەرسلىكلەر قۇرۇلۇشىنى پائال تۈردە ياخشى چىڭ تۇتۇش كېرەك. نۇقتىلىق هالدا ئومۇمىي پەن دەرسلىرى، ئاساسىي پەن ۋە قىسمەن كەسپىي دەرسلەرنىڭ ماتېرىيالىلىرىنى ياخشى ئىشلەش كېرەك، شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا مىللىي ئوقوغوچىلارغا بىرلا ۋاقىتتا خەنزۇ تىل ۋە مىللىي تىل يېزىقىدىكى ئىمتىھانغا قاتناشقان ئىككى خىل يېزىقتىكى دەرسلىكلەرنى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارغا شارائىت يارىتىپ بېرىپ، ئۇلارنى خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈرۈپ، قوش تىل سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، بىلىمىنى كېڭەيتىش كېرەك. هازىر بەزى مەكتەپلەر بۇ ئۇسۇلنى سىناق قىلىپ يولغا قويماقتا.

9. مىللىي ئوقۇغۇچىلار بىلەن خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار بىرلىكتە ئارىلىشىپ ئوقۇيدىغان هەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنى كۆپلەپ قۇرۇش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى، ئوقوتوش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتەرگىلى بولىدۇ. هەر مىللەت ياش ئۆسمۈر ئوقۇغۇچىلارغا بولغان مىللىي ئىتتىپاقلىق تەربىيىسىنى چىڭ تۇتۇش كېرەك. شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى قۇرۇلوشى هەر مىللەت ياشلىرىنىڭ ئىناق، هەمكارلىشىپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىشىغا مۇهتاج. تۈرلۈك مەكتەپلەر مىللىي ئىتتىپاقلىق تەربىيىسىدە قوش تىل مائارىپىنى قانات يايدۇرۇپ، قوش تىل ئارقىلىق ئۆزئارا چۈشىنىش، ئۆزئارا ئىشىنىش هاسىل قىلىپ، دوستلۇقنى، مىللىي ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىش كېرەك. يەنە مىللىي دوستلۇق مەكتەپ، مىللەتلەر دوستلوق سىنىپ پائالىيەتلىرىنى ۋە ئوخشىمىغان مىللەت ئوقوغوچىلىرى ئارىسىدا سىرداش دوس تۇتۇش قاتارلىق پايدىلىق پائالىيەتلەرنى پائال قانات يايدۇرۇش كېرەك. بۇ — ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق ئىدىيىسىنىڭ جانلىق گەۋدىلىنىشى بولۇپلا قالماي، يەنە ئۆزئارا تىل ئۆگىنىش، ياخشى بىر تىل مۇهىتىنى يارىتىشنىڭ ئېهتىياجى.

10. شىنجاڭدا قوش تىل مائارىپىنى قانات يايدۇرۇشتا، ماركسىزم-لېنىنىزم نىڭ مىللىي تىل-يېزىق توغرىسىدىكى پىرىنسىپلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن، مىللىي تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن هەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ تىل-يېزىقىنى قوللۇنۇش، مەدەنىيەت-مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش هوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش

كېرەك. دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەت، يىغىن، تەشۋىقات ۋە ئالاقە ئىشلىرىدا مىللىي تىل - يېزىقىنىڭ تۇتقان ئورنىغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى پەس كۆرىدىغان خاتا خاھىشلارنى تەنقىد قىلمىشىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاز سانلىقى كىشىلەرنىڭ بېكىنمىچىلىك ئېڭىنى تۈگىتىپ، ئۇلارنى توغرا يولغا پائال يېتەكلىشىمىز كېرەك.

شىنجاڭدىكى قېرىنداش مىللەتلەر — جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئايرىلماس ئەزاسى، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر تاريختىن بۇيان ئۆز ئارا تىل ئۆگىنىشتەك تارىخىي ئەنئەنىگە ئىگە، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر شانلىق پارلاق مەدەنىيەتنى ياراتقان، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ئۈچۈن ۋە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. سوتسىيالىستىك ئولۇغ ۋەتىنىمىز قوينىدا، كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ دانا رەھبەرلىكى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سەمىمىي غەمخورلىقىدا ھەر مىللەت خەلق ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ، ئۆزلۈكسىز قۇدرەت تاپقاندىلا گۈزەل ئىستىقبالغا ئىگە بولالايدۇ. تارىخىي سەۋەبلەردىن دۆلىتىمىز ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا جەھەتتە دۇنيادىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئارقىدا قالغان، شۇنداقلا نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇ-لارغا نىسبەتەن يەنىمۇ ئارقىدا قالغانىدى. ھازىر ئىنسانىيەت ئالغا باسماقتا، دەۋر تەرەققىي قىلماقتا. ريئاللىق ئالدىدا بىز چوقۇم جەسۇرانە نىيەت، ئۇلۇغۋار ئىرادە تىكلەپ، پۇختا قەدەم تاشلاپ، تېزدىن قوغلاپ يېتىشىۋېلىشىمىز كېرەك. ئۇمۇمەن ۋەتىنىمىز قىزغىن سۆيىدىغان، مىللەتنى ئالغا يۆكسەلدۈرۈش ئىرادىسى بولغان، پۈتكۈل مىللەتلەرنىڭ سۆيۈملۈكى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بىردەك تەڭ باراۋەر بولۇشنى ھەقىقىي تۇرده ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆز ۋەزىپىسى دەپ بىلگەنلىكى ھەرمىللەت بىلىملىك ئەزىمەتلىرى قوش تىل مائارىپىنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكىنى چوقۇم تونۇپ يېتەلەيدۇ ھەمدە ئۆز مىللىتىدىن بولغان كادىرلار، ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ خەنزۇ تىل ئۆگىنىشنى پائال قوللايدۇ ۋە تەشەببۇس قىلىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر قوش تىلىنى ئىشقا ئاشۇرغان كۈنى — شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپىدا مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرا سەۋىيىسىگە يېتىشكە ئۈمىد بار بولغان كۈنى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە، مەدەنىيەت، مائارىپ جەھەتتە ھەقىقىي تۇرده تەڭ باراۋەر بولغان ۋاقتى بولىدۇ. بىز ھەممىز قوش تىل مائارىپىنى پائال، پۇختا تۇرده ئومۇملاشتۇرۇپ، بۇ ئۇلۇغ تارىخىي دەۋرىمىزنىڭ بالدۇر يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈۋېلىشىمىز كېرەك، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى شانلىق تارىخقا ئىگە خەلق. ئۇلارنىڭ گۈزەل كەلگۈسى چوقۇم پارلاق بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ يەتتىنچى دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

مۇھەممەت تۇرداجى

پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئالتىنچى ئومۇمىي يىغىنىدا ما- قۇللانغان «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاكتورى توغرىسىدىكى قارارى»دا: «مار- كسىزمنى يېتەكچى قىلغان سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت — سوتسىيالىزم جەمئى- يىتىنىڭ مەلۇم ئالاھىدىلىكى. سوتسىيالىزم مەزگىلىدە ماددىي مەدەنىيەت مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ماددىي شەرت - شارائىت ۋە ئەمەلىي تەجرىبە بىلەن تەمىنلەيدۇ، مەنىۋى مەدەنىيەت يەنە كېلىپ ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى مەنىۋى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە ئەقلىي كۈچ بىلەن قوللاپ، ئۇنىڭ توغرا تەرەققىيات يۆنىلىشىنى كۆچلۈك ئىدىيىۋى كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. سوتسىيالىس- تىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ قانداق بولۇشى — سوتسىيالىزمنىڭ گۈللىنىشى ياكى ھالاك بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش» دەپ كۆرسىتىلدى. يۇقىرىقى سوتسى- يالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىش بىلەن بىرگە، يۇقىرىقى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ يېڭى دەۋردىكى ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىسى، بۇ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇ- رۇشتا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاكتورلۇقىنى ئايـ دىڭلاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇنا- سىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، نۆۋەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەدە- نىيەت كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋاستىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە تەدرىجى شەكىل- لەنگەن، ماددىي ۋاستىلارنى ياراتقۇچى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا ئە- گىشىپ ئۈزلۈكسىز تەرەققى قىلىدىغان تارىخىي ھادىسە. كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىي ئەمەلىيىتى جەريانىدا ياراتقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارى- خىي باسقۇچىدا، تېخنىكا تەرەققىياتى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە كىشىلەرنىڭ

ئەمگەك ماھارىتى جەھەتلەردە، مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت، سەنئەت ۋە لارغا مۇناسىپ مۇئەسسەلەر جەھەتتە يەتكەن سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تار- مەندىن ئىبتىقاندا، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ئاڭ فۇنكسىيىسىدىن، تەشكىلىي ئورگاندىن، شۇ- نىڭدەك ئىنسانلار تارىخىدا مۇئەييەن ماددىي ۋاستىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا بار- لىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان ئىجتىمائىي مەنىۋى تۇرمۇش شەكلىنىڭ يىغىندىسىدىن ئىبارەت. ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا يېڭىلانغان تېخنىكىلارنى قوللىنىشنى ۋە ئىلىم - پەن كەشپىياتىنىڭ ئىشلىتىلىش دەرىجىسىنى، ماددىي ۋاستىلارنى ئىشلەپچىقار- غۇچىلارنىڭ مەدەنىيەت - تېخنىكا سەۋىيىسىنى، شۇنىڭدەك مائارىپ، ئەدەبىيات، سەن- ئەتنىڭ ئاھاللىلار ئىچىدە ئومۇملىشىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مەدەنىيەت تارىخىي ھادىسە بولغاچقا، ئۇ ھەربىر جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن ماد- دىي تۇرمۇش شارائىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ماددىي تۇرمۇش شارائى- تىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى، جۈملىدىن سىياسىي تۇرمۇش ۋە مەنىۋى تۇرمۇشنى، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خاراكتېر ۋە مەزمۇنىنى بەلگىلەيدۇ. شۇڭا، قانداق خاراكتېردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بول- سا، شۇنداق خاراكتېردىكى مەنىۋى مەدەنىيەت بولىدۇ.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت ئىنسانلار مەنىۋى مەدەنىيەت تەرەققىياتە- نىڭ يېڭى باسقۇچى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا نىسبەتەن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى تىكلەنگەن، ماركسىزم - لېنىنىزمنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان، سوتسىيالە- ستىك جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتى. ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئۆزۈن يىللىق تارىخىي ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتىدە قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا شە- كىللەنگەن كوللېكتىۋىزملىقنى يادرو قىلغان مەدەنىيەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوت- سىيالىزم جەمئىيىتىدە، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت پىلانلىق، مەقسەتلىك ۋە رەھبەرلىك بولغان ئاساستا بىللە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ، مار- كسىزمنى يېتەكچى قىلغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى.

سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت دىئالېكتىكىلىق بىرلىككە ئىگە بولۇپ، بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ماد- دىي مەدەنىيەت مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەلگىلەيدۇ، مەنىۋى مەدەنىيەت ماددىي مەدە- نىيەتكە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇلار بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان، ھەم بىر - بى- رىنى تەقەززا قىلىدىغان بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئىككى تەرىپى بولۇپ، ئۇلارنى بىر - بى- رىدىن ئاجرىتىپ تاشلاشقا، بىرىنى تەكتىلەپ، يەنە بىرىنى چەتكە قېقىشقا ياكى ئۇ- لارنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلىنىدىكەن زور خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ. بەزىلەرنىڭ: ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىل-

سا، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلانسا، مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزلىكىدىن ياخشىلىنىدۇ، دېگەن كۆز قارىشى بۇ خىل دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەتكە خىلاپ بولۇپ، ھەرگىز پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. ماركسىزم: كىشىلەر ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا «ئۆزلىرى ئېلىپ بارغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاقىي كۆز قارىشىنى قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ.»① دەپ قارايدۇ. ئەخلاقمۇ شۇنداق بولىدۇ، پۈتكۈل مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ شۇنداق بولىدۇ. شۇڭا، پەن - تېخنىكا تەرەققى قىلسا، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلانسا، كىشىلەرنىڭ ئەخلاقىي، مەنىۋى مەدەنىيىتىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ياخشىلىنىدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. غەرب ئەللىرىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ، جەمئىيەت تەرتىپى ۋە سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇشنى پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان ئىدى. ئەپسۇسكى، كېيىنكى ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى. ھازىر بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىگە يەتتى، لېكىن ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم ئەمەس. ھەرقايسى تەرەپلەردە مۇرەككەپ قىيىن مەسىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن يۈز بېرىۋاتىدۇ... بۇنىڭدىكى تۈپ سەۋەب، كاپىتالىستلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىدا.

ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنى بىرگە ئېلىپ بېرىش لازىم. بىراق، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئۆزىدىكى ئاجىزلىق تۈپەيلىدىن ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى بىللە ئېلىپ بارالمايدۇ. پەقەت سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىلا بۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. لېكىن، سوتسىيالىستىك جەمئىيەت يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچ. تەجرىبە - ساۋاقلارنىڭ كەم بولۇشى تۈپەيلىدىن ئىككى مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتە ئۇنداق ياكى بۇنداق ئېغىشلاردىن خالى بولۇش قىيىن. ئېلىمىزدە ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بىر قانچە قېتىملىق ھەرىكەتلەر، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» بۇنىڭ تىپىك مىسالى.

ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت مۇئەييەن شارائىتتا شەيئىلەر تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشتە، ئاساسلىق ۋە ئاساسلىق بولمىغان تەرەپلەردە بىر - بىرىگە ئالمىشىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەردە كۆرسىتىلىدىغىنى مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ماددىي مەدەنىيەتكە بولغان پائالىيەتچانلىق رولى بولۇپ، بۇ خۇددى بىلىشنىڭ — ئەمەلىيەتكە، سىياسىنىڭ ئىقتىسادقا تەسىر كۆرسەتكىنىگە

① «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى 3 - توم، 113 - بەت.

ئوخشايدۇ. ئەمەلىيەت بىلەن ئىقتىساد، زىددىيەتنىڭ ئاساسىي تەرىپى بولغاندا، سىياسىي ئەمەلىيەتكە، سىياسىي ئىقتىسادقا يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ. شۇنداقلا مەنىۋى مەدەنىيەتمۇ مۇئەييەن شارائىتتا ماددىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات نىشانىنى بەلگىلەپ، ئۇنى ئىلگىرى سۈرگۈچى كۈچكە ئايلىنىدۇ ھەمدە ماددىي مەدەنىيەتكە نىسبەتەن مېتودولوگىيە جەھەتتە يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ. XVIII ئەسرىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ XIX ئەسرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئىلىم - پەن يېڭىلىقلىرى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە غايەت زور دەرىجىدە تەسىر قىلىپ، ماددىي مەدەنىيەتنى يۇكسەلدۈرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك كوپېرنىكنىڭ قۇياش مەركەز تەلىماتى ئىدېئالىزمنىڭ ئۇزۇن يىللىق يەر شارى مەركەز تەلىماتى توغرىسىدىكى ئەنئەنىۋي مەتەئەسسىپلىك كۆز قارىشىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، كىشىلەرنىڭ ئالەم توغرىسىدىكى تەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن ئىدى. جۇئگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئۆتكەنكى تارىخىي تەجرىبە - ساۋاقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلمەكتە. بۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىدە مەسىلە كۆرۈلگەن ھامان تۈزۈتۈپ، قايسى تەرەپ بوشاپ قالسا ياكى ئۆز رولىنى جارى قىلالمىغان بولسا، شۇ تەرەپنى جانلاندۇرۇپ، رەھبەرلىكنى كۈچەيتمەكتە. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى فاكتورىنى توغرىسىدىكى قارارى بۇنىڭ تىپىك مىسالى. قارارىدا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشى ۋە مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى كۆرسىتىلدى. بۇ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈچلۈك تەلىپى، شۇنىڭدەك سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەتنىڭمۇ كۈچلۈك ئېھتىياجى. ماركسىزمچىلار ئەزەلدىن ماددىي ئاساسنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپلا قالماي، يەنە مەنىۋى ئامىلنىڭمۇ پائالىيەتچانلىق رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش بىلەن خەلقنىڭ سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشنى كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئاجرالماس ئىككى شەرتى دەپ قارىغان. شۇڭا بىز ئىككى مەدەنىيەتنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىدە چىڭ تۇرۇشىمىز، يۇكسەك سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇش بىلەن بىللە، يۇكسەك مەنىۋى مەدەنىيەتنىمۇ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتىگە ماسلىشالايمىز.

يەنە ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئاتالغۇلارنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا

ئابلىمىت روزى

تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئېتىمولوگىيە تارمىقى مىللەت تەتقىقاتى ساھەسىدىمۇ خېلى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مىللىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىگە كىرگەن سۆزلەر-نىڭ ھەقىقى مەنىسى، كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ فونىتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ ھازىرقى ئىستېمال دەۋرىگە يېتىپ كېلىش ئەھۋالىنى ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلىش، ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى بولغان، جانلىق تىلنىمۇ پۇختا ئاساسقا ئىگە قىلىدۇ. شۇ-نىڭ بىلەن شۇ تىلنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى بارلىققا كەلتۈرگەندىن باشقا، مىل-لەت تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى ۋە مىللەت پسىخولوگىيىسىگە ئائىت كۆپلىگەن قاراڭغۇ تەرەپلەرنى يورۇتۇپ، يېزىقتا خاتىرلەنمىگەن ماتېرىياللارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. مەن بۇ ماقالەمدە بىرنەچچە ئاتالغۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىزدىنىش پىكرى-مىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

«ئەپەندى» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى ۋە تەبىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئەپەندى» ئاتالغۇسى بار. ئۇ، تولاراق ئو-قۇتقۇچى، بىلىملىك كىشى ۋە زىيالىلارنىڭ ئىسمىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن قوشۇپ، ياكى ئايرىم ھالدا قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇ. مەسىلەن: ئابدۇكېرىم ئەپەندى (ئەپەن-دىم) ھۆرمەتلىك ئەپەندىلەر (كۆپچىلىككە، زىيالىلارغا قارىتىلغاندا) دېگەنگە ئوخ-شاش. بۇ خەنزۇ تىلىدىكى (先生) ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى ۋە ئىستېمال دائىرىسىگە يېقىن كېلىدۇ، ئەپەندى ئاتالغۇسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىستېمالى يۇقىرىدىكىلەردىن سىرت، ئادەتتە كىشىلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە يەتتە ياشتىن، يەتمىش ياشقىچە بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ «نە-سىرىدىن ئەپەندى» دېگەن نامنى بىلمەيدىغىنى يوق. شۇنداقلا بۇ ئىسىم سۆيۈملۈك لەتىپە ئوبرازى بولغان «نەسىرىدىن ئەپەندى» گە قىزىقىش ۋە ئېھتىرام مەنىسىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان، بۇنىڭ ئەكسىچە ئەپەندى ئاتالغۇسى بەزىدە ئەپەندى سالاھىتىگە لايىق بولمىغان ھەردەم خىيال كىشىلەرگە قارىتا تەنە - تەئەددى مەنە-

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurkitap.com

سىدىمۇ كېلىدۇ.

ئەپەندى ئاتالغۇسى ھازىرقى زامان ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىمۇ بار بولۇپ، تولاراق مىسىر دىئالېكتىكىدا داۋام قىلماقتا ئىكەن، ئۇ ئەرەب تىلىدا «جاناب، تەقسىر، ھەزرەت، ھۆرمەتلىك كىشى» مەنىلىرىدە كەلگەن.① پارس تىلىدا بولسا «ئەپەندى» ئاتالغۇسى ــ تەنتەك، غەلتە، گۆل، چاقچاقچى مەنىلىرىدە كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان② ئەپەندى ئاتالغۇسى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق خەنزۇ تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە قوشۇلغىنىغا ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق رۇس تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگىمۇ قوشۇلغان.

ئەپەندى ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ئىزدەنگەن چېغىمىزدا، ئۇ ئەرەب ياكى پارس تىلى بولماستىن، بەلكى ھىندى ــ ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ قەدىمكى يۇنان تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، قەدىمكى يۇنان تىلىدا «αυθέντης» روم (ۋىزانتىيە) شۇنسىدە «αορεντης» (ئەفەنچو) تەلەپپۇز قىلىنىپ «جاناب، تەقسىر، ھۆرمەتلىك زات» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇسى بولغان. مەشھۇر ئەرەب ساياھەتچىسى ئەبۇ ئابدۇللا بىننى مەھد ئىبنى بەتۇتە (ھىجىرىيە 702 ــ 780، مىلادىيە 1303 ــ 1378 - يىللار) ساياھەتنامە ناملىق ئەسىرىدە ئۆزى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانلىرى ھەققىدە سۆزلەپ ۋىزانتىيىنىڭ قەستەمۇنى ئەمىرى ئۆز قېرىندىشىغا «ئەپەندى» ئۇنۋانى بەرگەنلىكىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ.③ بۇنىڭدىن «ئەپەندى» ئاتالغۇسىنىڭ رۇم (ۋىزانتىيە) نۇسقىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. ئاناتولىدا IX ئەسىردە سەلجۇقلار ئىمپېرىيىسى، XIII ئەسىرلەردە ئوسمانلى تۈرك ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلغان چاغلاردا رۇم (ۋىزانتىيە) تىلىدىكى «αορεντης» ئاتالغۇسى «ئەپەندى» شەكلىدە تۈرك تىلىغا كىرىشكە باشلىغان. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى يىللىرىدا «ئۇقۇشلۇق، تەربىيە كۆرگەن» كىشىلەرگە خاس لەقەم ئورنىدا قوللىنىلغان ۋە كېيىنرەك بىلىملىك كىشى ۋە زىيالى مەنىسىدىمۇ ئومۇملاشقان. ھەتتا XIX ئەسىردە بۇ سۆز دۆلەتنىڭ ھەربى، مەمۇرى خادىملىرى، شاھزادە، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەربابلارنىڭ ئىسىملىرىغا، شۇنىڭدەك، شەيخۇلئىسلام، قازى، ئىمام، ھەتتا مۇھەممەت ئەلەيھىسالامنىڭ نامىغىمۇ «پەيغەمبەر ئەپەندىمىز» تەرزىدە قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. يالغۇز ئەرلەرگىلا ئەمەس ئاياللار ئىسىملىرىدىمۇ «خانىم ئەپەندى»، «ئەپەندى خانىم» شەكلىدە تارالغان. كېيىنكى يىللاردا تۈرك خەلقى ئارىسىدا مەيلى

---

① «ئەرەبچە، خەنزۇچە لۇغەت» بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتى سودا نەشرىياتى 1978 - يىل بېيجىڭ 32 - بەت.

② «تاجىكچە رۇسچە لۇغەت» چەت ئەل ۋە مىللىي تىللار لۇغەتلىرى دۆلەت نەشرىياتى موسكىۋا 1954 - يىل.

③ ئىبنى بەتۇتە (伊本把图特) خەنزۇچە شىنجاڭ نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى.

ئەمەل مەنسىپى، ئورنى قانداق بولۇشىغا قارىماي تەربىيە كۆرگەن ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ھۆرمەت يۈزىسىدىن «ئەپەندى»، «ئەپەندىم» دەپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا «ئەپەندى» ئاتالغۇسىنىڭ تونۇلغان ۋاقتى نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپسىنىڭ تارقالغان ۋاقتىدىن باشلانغان دېيىش مۇمكىن. تۇركىيىدە نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپسىنىڭ باشلانغان ۋاقتىنى XIII ئەسىر قىلىپ كۆرسىتىدۇ. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن «مەكتەپ تاشلار، تۇركى تىللار دىۋانى» يېكى «قۇتادغۇ بىلىك» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئەپەندى ئاتالغۇسى يوق. شۇڭا، XIV ئەسىر ئەدەبىيات ـ يەركەن خانلىقىنىڭ خېلى گۈللەنگەن مەزگىلىدە خەلق ئىقتىسادى بىر قەدەر ياخشىلىنىپ ھۈنەر ـ سەنئەت، تىل، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مائارىپ، مۇقام، مۇزىكا قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەسى ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرى راۋاجلانغان. خەلقنىڭ ئاك سەۋىيىسىمۇ خېلى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان ئىدى. شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن خام يىپەك، قاش تېشى، بۆكەن مۆكگۈزى، گېلەم قاتارلىقلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا، خوراسان (ھىرات)، ھىندىستان، باغدات، ئىستەمبول قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىپ ھەر خىل ئىسسىق بەلباغ دورا ـ دەرمەكلىرى، كىيىملىك رەخ، سەللە ئورايدىغان مىسقالە داكا، پىستە بادام، ھىندى بەدبۇي① قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىدىغان سودىگەرلەردىن باشقا بىر قىسىم ئىقتىساتلىق كىشىلەرنىڭ بالىلىرى يۇقىرىدىكى جايلارغا بېرىپ بىلىم ئېلىپ كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار ئىدى. مانا شۇلاردىن ئىستەمبولدا ئوقۇغانلارنى ئەپەندى، ئەپەندىم، ھىندىستاننىڭ دېھلىدە ئوقۇغانلارنى مەۋلىۋى، بۇخارا، مىسىردا ئوقۇغانلارنى دامۇللام دەپ ئاتايدىغان ئادەت بولغان. XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئەپەندى، ئەپەندىم» ئاتالغۇلىرى لەتىپە ئوبرازى «نەسىرىدىن ئەپەندى»دىن باشقا، چەت ئەلدە ئوقۇغان ئاز قىسىم كىشىلەردىمۇ كۆرۈلىشكە باشلىغان.

1930 ـ يىللاردىن كېيىن ئوقۇتقۇچى، تەربىيە كۆرگەن كىشىلەرنى «ئەپەندى، ئەپەندىم» دەپ ئاتاش خېلى ئومۇملاشتى. 1949 ـ يىلىدىن كېيىن «يولداش» سۆزى ئومۇملىشىپ «ئەپەندى» ئاتالغۇسىنىڭ قوللىنىش دائىرىسى خېلى تارايدى.

«دەرس» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى ۋە تەبىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ھەممىگە بەش قولدەك تونۇش بولغان «دەرس» ئاتالغۇسى بار. ئۇ، ئەرەب تىلى بولۇپ، ئەرەب يېزىق تىرانسكرىپسىيىسى بويىچە «درس» (DRS) يېزىلىپ، تەلەپپۇزدا «دەرس» (DəRS) دەپ ئوقۇلىدۇ. ئۇ، بىر ـ

① «تارىخى خەمسە ئاسىيايى شەرقى» قۇربان ئەلى قارى خالىد قازان باسمىسى 1895 ـ يىلى.

لىكتە «درس» (دەرس)، كۆپلۈكتە «درس» (دۇرۇس) شەكلىدە كېلىدۇ «درس» (DƏRS) ئاتالغۇسى هازىرقى زامان ئەرەب تىلىدا «ئۆگىنىش»، «تەتقىقات»، «مەشغۇلاهىزە» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

دەرس — ئاتالغۇسى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا يەنى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنى تارقالغان 1935 - يىللاردىن كېيىن، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى بەش بالىق، قۇجۇ (تۇرپان) قاتارلىق جايلاردا XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ ئاستا-ئاستا ئومۇملاشقان دېيىش مۇمكىن. قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «دەرس» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر «ئۆگ، ئۆگۈت، ساۋ، ساۋاغ» قاتارلىق بىرقانچە شەكىللەردە بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ ۋە مەھمۇت يۈكنەكى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ سۆزلەرنىڭ بىرنەچچە كۆچمە مەنىسى ئۇچرايدۇ.

ئەرەب تىلى خېلى بۇرۇنلا قېلىپلىشىپ تەرەققىي تاپقان، ئۆزىگە خاس نازۇك نەپىس، مەنىسى تېرەن، چوڭقۇر هېسسىياتلىق تىللارنىڭ قاتارىغا ئۆتكەن، تەرەققىي تاپقان ياۋروپانىڭ مەشھۇر ئالىملىرى بىقىنقى ئىككى ئۇچ يۈز يىلدىن بۇيان، بۇ تىلنىڭ لۇغەت فوندى، سەرپ، نەھۋى (گراممانتىكا) سىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، «قۇرئان» ئەرەب بەدىئىي تىلىنىڭ VII ئەسىردىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىسى، ئەرەب مەدەنىيىتى بولىسا، بىر كىتاب مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت دەپ هېسابلاشقان.

ئەرەب تارىخىدا بۇ تىلنىڭ هازىرغىچە 1500 يىللىق تەرەققىيات ئەھۋالىنى دەۋرلەر بويىچە ئەستايىدىل تەتقىق قىلغان ئەرەب، غەيرى ئەرەب — ئەجەملەردىن بولۇپ تەخمىنەن 1500 دىن ئارتۇق مەشھۇر تىلشۇناس (لسانىيون) لىرى بار. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پىكىرىدە بىرلىككە كېلىپ بۇ تىلنىڭ ئىپادىلەش كۈچى ئۇستۈن، مەنتىقى قۇرۇلمىسى پۇختا، ئاھاڭدار، ئاز سۆز بىلەن كۆپ مەنانى بىلدۈرىدىغان، باي، رەڭدار بولۇشتەك ئالاهىدىلىكى بىلەن، ئۆز دەۋرىدىلا ئۇمەييە (661 — 750) ۋە ئابباسىلار (750 — 1230) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان ئىدى دەپ تەرىپلەشمەكتە.

VII — VIII ئەسىرلەردىكى ئەرەب گۇللىنىش دەۋرىدە بۇ تىل مىلادىدىن 500 يىللار بۇرۇنقى يۇقىرى سەۋىيىلىك يۇنان مەدەنىيىتىنى ئۆزلىتۇغان ياۋروپا ۋە لاتىن ئەللىرىگە قايتا باشتىن تونۇتۇپ XV ئەسىرلەردىكى ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرىگە مەلۇم ئاساس ياراتقان ۋە ئويغانغان ياۋروپانىڭ تىل، لوگىكا تەرەققىياتىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن①. شۇڭا هەممە بىردەك ئەرەب تىلىنىڭ سەرپ — نەھۋىسى، كۈچلۈك، تۈزۈمچانلىق، لوگىكىلىق باغلىنىشچانلىقىغا ئىگە دېگەن تونۇشقا كەلگەن.

① ف. ئېنگېلس «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» كىتابىنىڭ 8 — 11 — 18 - بەتلىرىدە ئەرەبلەر هەققىدە بەزى تەرىپلەر بار.

هازىرقى زامان ياۋروپا ، ئاسىيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر تىللىرىدا ئادەت كۈچمگە ئايلانغان بىر قانچە قىسقارتىلما سۆزلەر بار. مەسىلەن (SSSR) (ئېس ئېس ئېس ئىر) سۆزىدىكى «تۆت ھەرپ» (تاۋۇشلار) — «سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقى» دېگەن ئىسىمنىڭ ۋەكىللىك قىلسا، «TASS» (تا ئېس ئېس) سۆزىدىكى «تۆت ھەرپ» (تاۋۇش)لار «سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تېلېگىراف ئاگېنتلىقى» دېگەن ئىسىمنى، «USA» (يۇ، ئېس ئەي) سۆزىدىكى «ئۈچ ھەرپ» (تاۋۇشلار «ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى» دېگەن ئىسىمنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى گېزىت ژۇرناللىرىدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى» دېگەن ئىسىمنى «KHR» (كائېچ ئېر)، «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى» دېگەن ئىسىمنى «OOH» (ئو ئو ن) ھەرىپىدىن بىلەن قىسقارتىپ ئاتاش ئادەت قىلىنغان. بۇلار بىزدىكى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەن ئىسىمنى پېزىقتا «ش ئۇ ئا ر»، «جامائەت خەۋپسىزلىكى» دېگەن ئىسىمنى پېزىقتا «ج خ» دەپ قىسقارتىپ ئىشلىتىشنى ئادەت قىلىۋاتقىنىمىزغا ئوخشاش.

لېكىن ئەرەب مەدەنىيىتى تارىخىدا تىلدىكى مۇنداق ئىخچاملاشتۇرۇش ھادىسىسى خېلى بۇرۇنلا باشلانغانلىقى مەلۇم. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان»نىڭ بىرىنچى پارىسىدىكى ئىككىنچى سۈرە «بەقەر»نىڭ بىرىنچى ئايىتى «الم» — الم (ئەلىق لام مىم) بىلەن 22 - پارىسىدىكى 36 - سۈرىسىنىڭ بىرىنچى ئايىتى «يىسن» ي سن (ياسىن) بىلەن باشلانغان. قۇرئاننى تەپسىر قىلغۇچى مۇپەسسەرلەرنىڭ بايان قىلىشىچە، بۇ ئىككى ئايەتتىكى ھەر بىر ھەرىپنىڭ ئۆزىگە خاس تەپسىلى مەنىسى بولۇپ جۇملىلەرنىڭ باش ھەرىپىلا قۇبۇل قىلىنغان. بۇ ھەقتە ئىسلام ئالىملىرىنىڭ ھەر خىل تەپسىر ۋە شەرھىلىرى بار. بۇ ھەقتە توختالمايمىز. مانا شۇ ئەنئەنىگە ئاساسەن، «دەرس» ئاتالغۇسىمۇ، ئۆز دەۋرىدىكى ئىلىم - پەن تەقەززاسىغا ئاساسەن قىسقارتىپ قۇبۇل قىلىنغان ئىسىم ئىكەنلىكى ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر بار. مەسىلەن: ئەرەب تىلىدىكى «درس» «ئۈچ ھەرپ»تىن قۇرۇلغان. ئۇنىڭ بىرىنچى ھەرىپى «د» ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزلۈكسىز، ھېممىشە، ئۈزۈلدۈرمەي مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان، ئەرەبچە «دائىم، دائىما، داۋام (لىق) سۆزلىرىنىڭ قىسقارتىلما شەكلىنى كۆرسەتسە، «ر» ھەرىپى ئۇيغۇر تىلىدىكى جايا مۇشەققەت چېكىش مەنىسىدىكى «رىيازەت» سۆزىنىڭ قىسقارتىلما شەكلىنى، «س» ھەرىپى بولسا، ئۇيغۇر تىلىدىكى تىرىشماق، كۆڭۈل قويماق، ئىجتىھات قىلماق مەنىسىدىكى «سەئىي» سۆزىنىڭ قىسقارتىلما شەكلىنى كۆرسىتىدىكەن.① تەپسىلاتى: داۋاملىق رىيازەت چېكىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۇگەنمەك دېگەندىن ئىبارەت بولغان. «درس» (دەرس) ئاتالغۇسىنىڭ مۇشۇنداق تەپسىلى شەرھىسى ئەگەر ناھايىتى ئېنىق، توغرا بولمىغان بولسا، ئۇ، ئەمەلىيەتكە ۋە تەپەككۇرنىڭ مەنتىقىلىق قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن. چۈنكى

① ئالىملىرىمىزدە ساقلىنىۋاتقان بىر ئەرەبچە ئىزاھلىق لۇغات بولۇپ، ئۇ، مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقالغان.

كى، «دەرس ، ئۇگىنىش» ھەرگىزمۇ ئاسانلىقچە قولغا كەلمەيدۇ. قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنىڭ قاراشلىرىدىمۇ، ئىلىم ئۆگىنىش يىگىنە بىلەن قوزغىغانغا ئوخشاش ئەڭ مۇشەققەتلىك مەخسەت ئىكەنلىكى كۆپچىلىككە مەلۇم. ئەرەب تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ كۇللەنگەن چاغلىرىدا، مەغرۇرلۇققا بېرىلگەن بەزى ئەرەب ئاپتورلىرى ئەرەب تىلىنى ئىلاھى تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، غەيرى ئەرەب يەنى ئەجەملەر (پارس، تۈركىي.....) تىللىرىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا مەنسىتمەسلىك خاھىشلىرى كۆرۈلگەن. ھەتتا كۆپلىگەن غەيرى ئەرەب ئاپتورلىرى (ئىبنى سىنا، فارابى، تەبەرى، بىرونى، سىراجىدىن يۈسۈپ سەككاكى قاتارلىق) ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىللىرىدا ئەسەر يېزىشتىن كۆرە ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقىدا ئەسەر يېزىش ئەۋج ئالغان. ئالىم مەھمۇت قەشقىرى مۇنداق خاتا خاھىشلارغا رەددىيە بېرىپ «دىۋانۇ لوغەتىت ــ تۈرك» تە مۇنداق دەيدۇ: «تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن، خەلىلىنىڭ① «كىتاب ئالعين» دېگەن ئەسىرىدە قىلىنغىنىدەك ئىشلىتىلمەيدىغان سۆزلەرنىمۇ بۇ كىتابقا كىرگۈزۈش كۆڭلۈمگە كەلگەن ئىدى»، «...لېكىن سۆزلەرنى ئاسان تېپىش، كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم. ئىشلىتىلىۋاتقان سۆزلەرنى ئالدىم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم. مېنىڭ بۇ تۇتقان يولۇم تېخىمۇ توغرا.... «قەدەم ئىزى كىشىنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ» دېگەندەك بۇ بىر ئۆرنەكتىنلا ئىبارەت.... مەن ئىشنى يېنىكلەتتىش ۋە كىتابنى ئىخچام قىلىش ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى مەندىن بۇرۇن ھېچكىم ئىشلەتمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە بىر تەرتىپتە تۈزۈپ چىقتىم».

مەھمۇت قەشقىرى غەرپتىكى باغداتتا يۇقىرىدىكى سۆزنى ۋە ئەمەلىيەتتىكى ئۆز ئەسىرى ئارقىلىق مەغرۇرلۇق سەپسەتىسىگە رەددىيە بېرىۋاتقان 1070 - يىللاردا شەرقتىكى قەشقەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىر تەرەپلىمە چوقۇنغۇچى ئاپتورلارنىڭ ئەكسىچە، بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي كۆز قاراشلارنىڭ يىمىدىن - يېگىنىسىگىچە بايان قىلىنغان «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىنى دەل ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ ئۆز ئىتىنى بەيگىگە قويۇپ بەرگەن ۋە مەھمۇت قەشقىرىنىڭ غايىسىگە بىردەك ئاۋاز قوشقان. بۇ ئىشتىن 400 يىل كېيىن ئەلشىر ناۋائىمۇ 200 مىك مىسرادىن ئارتۇق شېئىرى ئەسەرلىرىنى ئەرەب ياكى پارس تىللىرىدا ئەمەس، بەلكى ساپ مىللىي تىلدا يېزىپ ئۆز ئىتىنى بەيگىگە قويۇپ بەرگەن. بۇ ئاتنىڭ جىسمانى قۇرۇلۇشى ۋە مەنىۋى دۇنياسىنى قېزىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن ئەسىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ قولغا ئېلىنغان بولسىمۇ تېخى يەنىلا تېيىزلىق ھالەتتە تۇرماقتا.

---

① ئەلائە ئىبنى ئەھمەد (751 - يىللىرى ئەرەپ ئالىمى) غايەت زور ئۆمرىنى قۇرئانغا تەپسىر يېزىشقا سەرپ قىلغان.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىختىكى بەيگىگە چۈشكەن سالاھىيىتى ۋە بۈگۈنكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. 1575-يىللىرى جۇڭگونىڭ مەشھۇر كىلاسسىك رومانى «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشردىن چىققاندا، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىلىدا كىتاب كۆرەلەيدىغان زىھنى ئۆتكۈر خەنزۇ كىتابخان: «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» خەنزۇ كىلاسسىك ئەسەرلىرى ئىچىدە تىلى ئېغىر، مەزمۇنى چوڭقۇر شاھ ئەسەر ئىدى. سىلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر بۇ كىتابنىڭ تېرەن مەنىلىك سۆزلىرىنىڭ تەرجىمىسىگە يېتەرمۇ، سۆز يېتىشمەسلىك ئەھۋاللىرى كۆرىلەرمۇ دەپ ئويلىغان ئىدىم. ئويۇمنىڭ ئەكسىچە، دەلمۇ-دەل، بەلكى ئاپتورنىڭ روھىنى خۇشال قىلغۇدەك سۈپەتلىك كىتاب بولۇپ چىقىپتۇ. ھەتتا خەنزۇچە قىسمىدىنمۇ كۆپسەك ئۇيغۇر تىلىدىكى قىسمىدىن زوق ۋە لەززەت ئالدىم. تىلىمىزلارغا قايىل بولدۇم. دېگەن. بۇ، ئۆز تىلىمىزنى قەدىرلەپ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن ياخشى نىيەتلىك ئىنكاستۇر.

«سوقاق يولى» ۋە «يىپەك يولى»

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە «يىپەك يولى» دېگەن ئىسىم قوشۇلدى. خېلى ئۇزاق تارىختىن بۇيانقى تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يازما مەنبەلىرىدە مۇنداق ئاتالغۇ كۆرۈنمەيدۇ، ھەتتا جانلىق تىلىدىمۇ بۇ سۆزنىڭ ئېتنىك ئالامەتلىرى يوق. لېكىن «يىپەك يولى» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ تۈزىلىشىدىكى ئىككى سۆزدىنلا قەدىمكى زامانىدا غەرب بىلەن شەرقنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرغان زور بىر ئىقتىسادىي ئالاقە، زور بىر مەدەنىيەت مەزمۇنىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان، نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىدىغان سۆز ئىكەنلىكى ئۆزلىكىدىنلا مەلۇم. ئىلىم-پەن ئەھلىگە مەلۇم بولغىنىدەك مەلۇم‌بىر ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەدىن ئېلىنغان بىر ئاتالغۇ بەزىدە غايەت زور بىر تارىخىي كىتاب ۋەقەلىكىنى ئىپادىلەپ بېرەلمەيمۇ مۇمكىن، «يىپەك يولى» دېگەن بۇ ئىسىممۇ شۇنداق بىر تارىختىن بىشارەت بەرگەن.

«يىپەك يۇرتى، يىپەك ئېلى» دېگەن سۆزلەرنى مىلادىدىن بۇرۇنقى يۇنان تارىخچىسى ھىرادوت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 484 — 420)، سايا‌ھەتچى پىتولومى قاتارلىقلار ئۆز ئەسەرلىرىدە تىلغا ئالغان بولسىمۇ، بۇ يۇرت ۋە بۇ ئەلنىڭ كونكرېت ئىسمىنى بايان قىلماي، شەرقتە دەپ كۆرسىتىشكەن، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئۆزلىرىگە تونۇش بولمىغان ۋە كۆرمىگەن، بىلمىگەن (قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، چاڭئەن، بېيجىڭ، لوياڭ قاتارلىق) يىپەك يۇرتلىرىنى خىيالى تەسەۋۋۇر قىلىشقان بولسا كېرەك.

لېكىن XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ياۋروپا ۋە ياپونىيەنىڭ شەرق ئەللىرى تارىخ مۇتەخەسسىسلىرى، يېپەك يۇرتى، يېپەك سودىسى، يېپەكنىيەتچىلىكنىڭ كەشپ قىلىنىش ئەھۋالى ھەققىدە ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە باشلىغان. نەتىجىدە نېمىس شەرقشۇناسى ف. ۋون رىچخافان (F von Richthfan) يېپەك سودىسى ۋە يېپەك مەدەنىيىتى ھەققىدە سۆز قىلىپ قەدىمكى زامانىدا شەرقتىن غەربكە ئادەمسىز چۆل ـ جەزىرە، ئادەم بار شەھەر بايلاقلاردىن يېپەك ماللارنى ئېلىپ ئۆتىدىغان سودا كارۋانلىرىنىڭ يولى بار ئىدى. بۇ، يېپەك يولى ھېسابلىنىدۇ دەپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. شۇنىدىن ئېتىبارەن «يېپەك يولى» دېگەن بۇ بەدىئىي ئىسىم كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان، ياپونىيە ئالىملىرى دەرھال قولىغا قەلەم ئېلىپ يېپەك ئېلى، «يېپەك يولى» ھەققىدە ئىزدىنىشكە، كۆپلىگەن ماقالە، ئەسەرلەر يېزىشقا كىرىشتى، «يېپەك يولى تەتقىقاتى» جەمئىيەتلىرىنى قۇرۇپ گېزىت ـ ژۇرناللار چىقىرىشتى. لېكىن جۇڭگونىڭ تارىخى يازما مەنبەلىرىدە «يېپەك، يېپەك سودىسى» ھەققىدە كۆپلىگەن ماتېرىياللار بولسىمۇ، «يېپەك يولى» دېيىلگەن مۇنداق بىر ئاتالغۇ قوللىنىلمىغان، چۈنكى، چاغىدىن چىققان يېپەك كارۋانلىرىنىڭ داۋەن (خارەزم)، ئېران، رىم (پەرەڭ)، يۇنان قاتارلىق جايلارغا بەۋاستە قاتنالمىشى، شۇ دەۋر ئۇچۇن ئېيتقاندا رېئاللىققا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇ يولدىكى كارۋانلارنىڭ مەللىي تەركىبى ھۇرەككەپ بولۇپ قولدىن ـ قولغا ئۆتۈشكەن ۋاستىلىق كارۋانلارنىڭ خىزمىتى بار. ئۆز دەۋرىدە مۇشۇنداق ئۇزۇن يولغا «يېپەك يولى» دېگەندەك مۇۋاپىق بىر ئىسىم قويۇلمىغانمۇ؟ دەرۋەقە دەۋرنىڭ بىلىش ئىقتىدارى، زامانىنىڭ ئادىتى، تۇرمۇشنىڭ تەھتىياجى ئۇچۇن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى مۇۋاپىق بىر ئىسىم تاللاپ قويغان. مەسىلەن: ئۇيغۇر تارىخىي يادنامىلىقىنىڭ بىرى، 759 ـ يىلى تىكلەنگەن «بايانچۇر مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق بىر جۈملە بولۇپ «... بىر يىگىرمىنچ ئاي يىگىرمىگە قارا بولۇق ئوڭدىن سوقاق يولى ئانتاچىگىل تۇتۇق .....» (11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قارا بۇلاقنىڭ شەرقىدە سوقاق يولىدا چىگىل تۇتۇق)① دەپ يېزىلغان. بۇ يەردىكى «سوقاق يولى» دەپ خاتىرلەنگەن بۇ ئىسىمنى قانداق چۈشىنىمىز؟ ئۇ قەيەردە؟ قانداق يول؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بۇ يەردىمۇ يەنە قەدىمكى مەنبەيىمىز مەھمۇت قەشقىرىگە مۇراجەت قىلىمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ II توم مۇرائەفلەر بابىدا:

سُقَقْ — sokak — سوقاق. بۇ بۆكەن②.

سُقَقْ — sokak — ئوغۇزلار پارسلارنى كىنايە قىلىپ «سوقاق» دەپ ئاتايدۇ. «بۇ سُقَقْ ناتىر» (بۇ پارس نېمە دەيدۇ) دېگەندەك دەپ ئىزاھ ـ

① «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادنامىلىقلىرىدىن تاللانما» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 ـ يىل 113 ـ بەت.

② «تۈركىي تىللار دىۋانى» 2 ـ توم 417 ـ بەت

لايدۇ① يەنە مۇشۇ كىتابنىڭ 1 جىلد فەئەل (fəəl) شەكلىدىكى ئۇچ ھەرپلىكلەر بابىدا:

اَمَتّى — amitti - تام ئەمەتتى - تام قىلايدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق. «كۆڭلۈم ئاڭا ئەمەتتى» (كۆڭلۈم ئۇنىڭغا تەلپۈندى). شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

قَلاْنْ تُكَالْ قَمَتّى

اَرْقَارْ سَقْ يَمَتّى

يَلاْغْ تَبَا اَمَتّى

تز كق تَرْب سَكَرْشُور

(ھەممە قۇلانلار قوزغالدى،
ئارقار بۆكەنلەر توپلاندى.
يايلاق تامان تەلپۈندى،
تىزىلىشىپ سەكرەشۇر.)

باھارنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: باھار كېلىپ قۇلانلار ئويناقلاپ كەتتى، ئارقارلار، بۆكەنلەر توپلىنىشتى، ئۇلار يايلاققا قاراپ مېڭىشتى، ئۇلار قاتار-قاتار تىزىلىپ سەكرىمەكتە.① دېمەك، يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنداق بىر ئۇقۇمغا ئىگە بولىمىزكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆز كىتابىنى يېزىۋاتقان 1060 - يىللاردىن 300 يىل بۇرۇن، بۈگۈن بىز ياشاۋاتقان 1987 - يىلىدىن 1228 يىل بۇرۇن ئۇيغۇرلار ياشىغان بۇرتلاردا «سوقاق يولى» دېگەن بىر يول بار ئىكەن. بۇ يول يوقىرىدىكى مەڭگۈ تاشنىڭ خەۋىرى بويىچە «چىگىل، تۇتۇق» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ چىگىللەر رايونىنى باشقۇرۇش ھەربىي مەمۇرىي قۇماندانلىق مەركىزى (مەھكىمىسى) يېنىدىن ئۆتىدىكەن. شۇنداق ئىكەن چىگىللەر قەيەرلەردە ياشايتى؟ چىگىللەرنى باشقۇرۇش مەھكىمىسى ئۆزى نەدە ئىدى؟ دېگەن سۇئال تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭغىمۇ يەنە مەھمۇت قەشقەرىدىن مانېرىيال ئىزدەيمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى»

1 - توم «fəil» شەكلىدىكى سۆزلەر بابىدا:

«چىگىل - qigil» بۇ ئۇچ تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى: بىرىنچىسى بارسىغانىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قۇياس» شەھەرچىسىدە ياشايدىغان كۆچمەنلەر، ئىككىنچىسى، «تالاس» شەھرىنىڭ يېنىدىكى بىر شەھەرچىدە ياشايدىغانلارمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ... ئۇچۇنچىسى قەشقەردىكى بىرمۇنچە يېزا قىشلاقلاردا ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىمۇ «چىگىل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇغۇزلار جەيخۇندىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان يەرلەردە ياشايدىغان تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «چىگىل» دەپ ئاتايدۇ...» دەپ ئىزاھلايدۇ.② دېمەك «چىگىل تۇتۇق» مەھكىمىسى مەھمۇت قەشقەرىدىن 300

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1 - توم 286 - 287 - بەتلەر.
② «تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم 511 - 512 - بەتلەر.

يىل بۇرۇن ئېلى دەريا سى ئەتراپلىرىدا ۋە يەنە قەشقەر ئەتراپلىرىدىمۇ بولسا ئ
رەك دەپ چۈشىنىمىز. شۇڭا بۇ يول ئىككى تارماق: تەكرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە
تەكرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە قاراپ سوزۇلغان. ئۇنىڭ بېشى ئۇرخۇن، سې-
لىنگا ئانغارا دەريالىرى بويلىرىدىن باشلانغان بولىدۇ.

«سوقاق» ئاتالغۇسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىككى مەنىدە،
بىرى كىشىك تېپىدىكى بۆكەن ناملىق هايۋاننى، يەنە بىرى كىنايە سۆزىتىدە «پا-
رس» لارغا بېرىلگەن لەقەمنى بىلدۈرگەن. بۇ يەردە «سوقاق» دېيىلگەن هايۋاننىڭ
ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز خەلقلىرىدە بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئېتنوگرافىيىلىك
تەبىرى ۋە بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى قاراپ چىقايلى: «بۆكەن» (سوقاق) - قە-
دىمدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا
ئىنتايىن قەدىرلىك هايۋان هېسابلانغان. بۇغا مۈڭگىزى، ئىپار كېپىنكىنىڭ مۈڭگۈزى
تىبابەت ئىلمىدە ئىنسان سالامەتلىكى ئۈچۈن قانچىلىك پايدىلىق دەپ تەرىپلەنسە،
بۆكەن مۈڭگىزىمۇ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ هازىرغىچە شىپالىق قىممىتى ئىنتايىن
يۇقىرى هېسابلىنىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ ئۇزۇقلىنىدىغان ئوت - چۆپلىرى دورىلىق قىم-
مىتى بولغان ئۆسۈملۈكلەر بولغانلىقتىن ئۇنىڭ يالغۇز مۈڭگىزلا ئەمەس، بەلكى
پۈتۈن ئەزالىرىمۇ شىپالىق دورا هېسابلانغان. هازىرقى بىئولوگىيە ئىلمىدە بايقىل-
غىچە دۇنيادىكى مەشھۇر يىرتقۇچ هايۋان يىلپىزنىڭ ئۇزۇق قىلىدىغىنىمۇ ئاساسەن
مۇشۇ بۆكەن بولۇپ، يىلپىز ئۇنىڭدىن زور دەرىجىدە كۈچ - قۇۋۋەت هاسىل قىلىدى-
كەن. تەتقىقاتتا بۆكەن سائىتىگە 350 كىلومېتىر تېزلىكتە يۈگۈرەلەيدىغان بولغاچقا،
يىلپىز سائىتىگە 450 كىلومېتىر يۈگۈرۈپ بۆكەننى قوغلاپ تۇتالايدىكەن. شۇنىڭدەك
ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاهىدىلىكى، ئۇ، تۇلاراق يالغۇز يۈرمەي تۈپلىشىپ يۈرۈيدىكەن.
ئەركىكىدىن چىشلىرى كۆپ بولۇپ، خۇددى هەسەل هەرىسىگە ئوخشاش بىر ئەر-
كەك بۆكەن، بىر نەچچە يۈز چىشى بۆكەننى باشقۇرىدىكەن. ئۇ يول ماڭغاندا ئەر-
كىكى قۇماندانلىق قىلىپ يولباشلاپ ماڭغاندا بارلىق چىشلىرى ياۋا غاز، تۇرنە-
لارنىڭ يېنىغا تېزىلغاندەك قاتالاپ ئۇچقىنىغا ئوخشاش، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن
قاتارلىشىپ ئىزمۇ - ئىز ماڭىدىكەن. مۇنداق يۈرۈش بەزىدە مىڭ كىلومېتىردىن
ئېشىپ كېتىدىكەن، مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ هايۋاننىڭ سانى مىلادىدىن بۇرۇنقى
نەچچە مىڭ يىللاردىن، مىلادىدىن كېيىنكى XVI - XV ئەسىرلەرگىچە بولغان ئار-
لىقتا ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئۇرخۇن - يەنسەي، چوڭ كىچىك هىنگان، تەكرى،
كۈئېنلۇن تاغلىرى ئىتتەكلىرىدە ماكانلاشقان. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتىشى، هاۋا رايىدىكى
ئۆزگىرىشلەر، ئوت - چۆپ يېتىشمەسلىك، يىلپىزلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى قاتارلىق سە-
ۋەپلەردىن بولۇپمۇ شىنجاڭدا ئۇنىڭ نەسلى ئىنتايىن تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈپ
قالغان. پەرىزىمىزچە بۇنداق مۆجىزىلىك مەخلۇق ئىنسانىيەتنىڭ شۇنىڭدەك، ئۇيغۇر

خەلقنىڭ ئېتىدائىي دەۋردىدىن بۈيان، شىمالىق دوربىسى، ئالەمنىڭ تۆت ئەتراپى كىشىلەرگە مەلۇم بولمىغان زامانلاردا پايانسىز ئاپ-ئاق قارا دالا، چەكسىز كەتكەن چۆل-جەزىرە، دالىلاردا يول كۆرسەتكۈچى دوستى بولۇپ خىزمەت قىلغان. ئېھتىمال ئۇ، ئۆز دەۋرىنىڭ تۇتقىسى بولىشى كېرەك. يول يۈرگۈچى كارۋانلار، تىنىمسىز كۆچمەنلەر، بولۇپمۇ، مىلادى I - III ئەسىرلەردە شەرقتىن غەربكە كۆچكەن ھۇنلار، ئاۋارلار، جۇرجان ۋە باشقا خىلمۇ-خىل قەبىلىلەرمۇ مۇشۇ بۆكەن (سوقاق) لارنىڭ نېرەك تاشلاپ، ئۆز قالدۇرۇپ ماڭغان يوللىرىنى بويلاپ، سۈيى بار جاي، ئوتلاق يايلاقلاردىن يىراقلاشماي ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئۆتكەن، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ چوڭ قاتناش يوللىرى ئېچىلمىغان. ھەتتا، جاڭ چەن ۋە ھۇنلارنىڭ قەدىمى يەتمىگەن زامانلاردىكى پارچە يوللارنىڭ باشلانمىسى بولسا كېرەك. شۇڭا مەھمۇت قەشقەرى دەۋردە «سوقاق» سۆزىنىڭ پارسلارغا لەقەم بولۇپ قويىلىشىمۇ ئۆز دەۋردىكى سوقاقلار ئىزىدىن مېڭىپ بارىدىغان جاي (ئوتتۇرا ئاسىيادىن كېيىن) پارسلا ياكى ئېرانىنى كۆرسەتكەن. پارسلار يورتىغا بارىدىغان يول دېگەنلىك ئورنىغا «سوقاق يولى» ياكى «پارس» لار يۇرتىغا بارىدىغان يول دېگەن ئۇقۇمنى كىنايە شەكلىدە بىلدۈرسە كېرەك.

يېقىنقاندا «پارس» لار يۇرتىغا بارىدىغان «سوقاق يولى» بۈگۈنكى كۈندە بىز قوللىنىۋاتقان، شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان «يىپەك يولى» نىڭ دەسلەپكى ۋاريانتى. يىپەك سودا كارۋانلىرىنىڭ دەسلەپكى ماڭغان يوللىرىنىڭ ئاتالمىسى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تىللىرىدا «سوقاق يولى» ئىدى دەپ چۈشىنىمىز.

ئەسكەرتىدىغىنىمىز شۇكى: ھازىرقى كۈندە «سوقاق» سۆزى ئۇيغۇر تىلىدا ئىستېمالدىن قالغان بولسىمۇ، قازاق خەلقىدە «سوقپاق» شەكلىدە ساقلانغان، ئۇ تار، يالغۇر ئايىاق يول مەنىسىنى بىلدۈرگەن.① سوۋېت ئېتنىپاقى يازغۇچىسى گىنكوكى ئىمزەنسىز يازغان: «Тайные тропы» (سىرلىق يول) رومانى 1955 - يىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا «سىرلىك سوقماق» دەپ تەرجىمە قىلىنغان. قارىغاندا «سوقاق سۆزى» ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر، قازاق خەلقىدە «سوقپاق» «سوقماق» شەكلىدە ساقلانغان بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ھىجرىيە ۋە مىلادىيە كالېندارلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى

(چۈشىنىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن جەدۋەل بىلەن كۆرسىتىلدى)

تۇرالغۇ	1052			1051		
	1642 - 1643			1641 - 1642		
	ھەپتە	مىلادىي ئايلىرى	كۈنلەر	ھەپتە	مىلادىيە ئايلىرى	كۈنلەر
ھەر ئىككى كالېندارلىق	3	4	1	6	4	12
كۈن، ھەپتىلىرى ئوخشاش	5	5	1	1	5	12

1

2

ھىجرىيە يىلىنىڭ ئاي ئىسىملىرى ۋە تەرتىپى

1. ئەلمۇھەررەم	Əlmuḥərrəm
2. سەپەر	Səpər
3. رەبىئۇل ئەۋۋەل	Rəbiul əwwəl
4. رەبىئۇسسانى	Rəbiussani
5. جامادىيەل ئەۋۋەل	Jamadiyəl əwwəl
6. جامادىيەل ئاخىر	Jamadiyəl ahir
7. رەجەپ	Rəjəp
8. شەئبان	Xə›ban
9. رامازان	Ramazan
10. شەۋۋال	Xəwwal
11. زۇلقەئدە	Zulkə'də
12. زۇلھەججە	Zulhijjə

211	1051 1641 - 1642	1052 1642 - 1643	1053 1643 - 1644	1054 1644 - 1645	1055 1645 - 1646
1	12 .4 .6	1.4.3	22.3.1	10.3.5	27.2.2
2	12 .5 .1	1.5.5	21.4.3	9.4.7	29.3.4
3	10 .6 .2	30.5.6	20.5.4	8.5.1	27.4.5
4	10 .7 .4	29.6.1	19.6.6	7.6.3	27.5.7
5	8 .8 .5	28.7.2	18.7.7	6.7.4	25.6.1
6	7 .9.7	27.8.4	17.8.2	5.8.6	25.7.3
7	6 .10 .1	25.9.5	15.9.3	3.9.7	23.8.4
8	5 .11.3	25.10.7	15.10.5	3.10.2	22.9.6
9	4 .12.4	23.11.1	13.11.6	1.11.3	21.10.7
10	3 .1.6	23.12.3	13.12.1	1.12.5	20.11.2
11	1.2.7	21.1.4	11.1.2	30.12.6	19.12.3
12	3.3.2	20.2.6	10.2.4	29.1.1	18.1.5

212	1056 1646 - 1647	1057 1647	1058 1648	1059 1649	1060 1650
1	17.2.7	6.2.4	27.1.2	15.1.6	4.1.3
2	19.3.2	8.3.6	26.2.4	14.2.1	3.2.5
3	17.4.3	6.4.7	26.3.5	15.3.2	4.3.6
4	17.5.5	6.5.2	25.4.7	14.4.4	3.4.1
5	15.6.6	4.6.3	24.5.1	13.5.5	2.5.2
6	15.7.1	4.7.5	23.6.3	12.6.7	1.6.4
7	13.8.2	2.8.6	22.7.4	11.7.1	30.6.5
8	12.9.4	1.9.1	21.8.6	10.8.3	30.7.7
9	11.10.5	30.9.2	19.9.7	8.9.4	28.8.1
10	10.11.7	30.10.4	19.10.2	8.10.6	27.9.3
11	9.12.1	28.11.5	17.11.3	6.11.7	26.10.4
12	8.1.3	28.12.7	17.12.5	6.12.2	25.11.6

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

213	1601 1650-1651	1062 1651-1652	1063 1652-1653	1064 1653-1654	1065 1654-1655
1	25.12.1	14.12.5	2.12.2	22.11.7	11.11.4
2	24.1.3	13.1.7	1.1.4	22.12.2	11.12.6
3	22.2.4	11.2.1	30.1.5	20.1.3	9.1.7
4	24.3.6	12.3.3	1.3.7	19.2.5	8.2.2
5	22.4.7	10.4.4	30.3.1	20.3.6	9.3.3
6	22.5.2	10.5.6	29.4.3	19.4.1	8.4.5
7	20.6.3	8.6.7	28.5.4	18.5.2	7.5.6
8	20.7.5	8.7.2	27.6.6	17.6.4	6.6.1
9	18.8.6	6.8.3	26.7.7	16.7.5	5.7.2
10	17.9.1	5.9.5	25.8.2	15.8.7	4.8.4
11	16.10.2	4.10.6	23.9.3	13.9.1	2.9.5
12	15.11.4 *	3.11.1	23.10.5	13.10.3 *	2.10.7

214	1066 1655-1656	1067 1656-1657	1068 1657-1658	1069 1658 - 1659	1070 1659 - 1660
1	31.10.1	20.10.6	9.10.3	29.9.1	18.9.5
2	30.11.3	19.11.1	8.11.5	29.10.3	18.10.7
3	29.12.4	18.12.2	7.12.6	27.11.4	16.11.1
4	28.1.6	17.1.4	6.1.1	27.12.6	16.12.3
5	26.2.7	15.2.5	4.2.2	25.1.7	14.1.4
6	27.3.2	17.3.7	6.3.4	24.2.2	13.2.6
7	25.4.3	15.4.1	4.4.5	25.3.3	13.3.7
8	25.5.5	15.5.3	4.5.7	24.4.5	12.4.2
9	23.6.6	13.6.4	2.6.1	23.5.6	11.5.3
10	23.7.1	13.7.6	2.7.3	22.6.1	10.6.5
11	21.8.2	11.8.7	31.7.4	21.7.2	9.7.6
12	20.9.4	10.9.2 *	30.8.6	20.8.4	8.8.1 *

215	1071 1660 - 1631	1072 1661 - 1662	1073 1662-1663	1074 1663-1664	1075 1664-1665
1	6 .9 .2	27 .8 .7	16 .8 .4	5 .8 .1	25 .7 .6
2	6.10.4	26 .9 .2	15 .9.6	4.9 .3	24 .8 .1
3	4.11.5	25.10.3	14.10.7	3.10.4	22 .9 .2
4	4.12.7	24.11.5	13.11.2	2.11.6	22.10.4
5	2 .1 .1	23.12.6	12.12.3	1.12.7	20.11.5
6	1 .2 .3	22.1 .1	11 .1 .5	31.12.2	20.12.7
7	2.3.4	20 .2 .2	9 .2 .6	29 .1 .3	18 .1 .1
8	1 .4 .6	22.3 .4	11. 3.1	28 .2 .5	17 .2 .3
9	30 . 4.7	20.4 .5	9 .4 .2	28 .3 .6	18 .3 .4
10	30.5 .2	20 .5 .7	9 .5 .4	27 .4 .1	17.4 .6
11	28 . 6.3	18 .6 .1	7 .6 .5	26 .5 .2	16 .5 .7
12	28.7 .5 *	18 .7 .3	7 .7 .7	25 .6 .4 *	15. 6 .2

216	1076 1665 - 1666	1077 1666 - 1667	1078 1667 - 1668	1079 1668 - 1669	1080 1669 - 1670
1	14.7.3	4.7.1	23.6.5	11.6.2	1.6.7
2	13.8.5	3.8.3	23.7.7	11.7.4	1.7.2
3	11.9.6	1.9.4	21.8.1	9.8.5	30.7.3
4	11.10.1	1.10.6	20.9.3	8.9.7	29.8.5
5	9.11.2	30.10.7	19.10.4	7.10.1	27.9.6
6	9.12.1	29.11.2	18.11.6	6.11.3	27.10.1
7	7.1.5	28.12.3	17.12.7	5.12.4	25.11.2
8	6.2.7	27.1.5	16.1.2	4.1.6	25.12.4
9	7.3.1	25.2.6	14.2.3	2.2.7	23.1.5
10	6.4.3	27.3.1	15.3.5	4.3.2	22.2.7
11	5.5.1	25.4.2	13.4.6	2.4.3	23.3.1
12	4.6.6	25.5.4 *	13.5.1	2.5.5 *	22.4.3

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

217	1081 1670--1671	1082 1671—1672	1083 1672—1673	1084 1673—1674	1085 1674—1675
1	21.5.4	10.5.1	29.4.6	18.4.3	7.4.7
2	20.6.6	9.6.3	29.5.1	18.5.5	7.5.2
3	19.7.7	8.7.4	27.6.2	16.6.6	5.6.3
4	18.8.2	7.8.6	27.7.4	16.7.1	5.7.5
5	16.9.3	5.9.7	25.8.5	14.8.2	3.8.6
6	16.10.5	5.10.2	24.9.7	13.9.4	2.9.1
7	14.11.6	3.11.3	23.10.1	12.10.5	1.10.2
8	14.12.1	3.12.5	22.11.3	11.11.7	31.10.4
9	12.1.2	1.1.6	21.12.4	10.12.1	29.11.5
10	11.2.4	31.1.1	20.1.6	9.1.3	29.12.7
11	12.3.5	29.2.2	18.2.7	7.2.4	27.1.1
12	11.4.7	30.3.4 *	20.3.2	9.3.6	26.2.3 *

218	1086 1675—1676	1087 1676—1677	1088 1677—1678	1089 1678—1679	1090 1679—1680
1	28.3.5	16.3.2	6.3.7	23.2.4	12.2.1
2	27.4.7	15.4.4	5.4.2	25.3.6	14.3.3
3	26.5.1	14.5.5	4.5.3	23.4.7	12.4.4
4	25.6.3	13.6.7	3.6.5	23.5.2	12.5.6
5	24.7.4	12.7.1	2.7.6	21.6.3	10.6.7
6	23.8.6	11.8.3	1.8.1	21.7.5	10.7.2
7	21.9.7	9.9.4	30.8.2	19.8.6	8.8.3
8	21.10.2	9.10.6	29.9.4	18.9.1	7.9.5
9	19.11.3	7.11.7	28.10.5	17.10.2	6.10.6
10	19.12.5	7.12.2	27.11.7	16.11.4	5.11.1
11	17.1.6	5.1.3	26.12.1	15.12.5	4.12.2
12	16.2.1	4.2.5 *	25.1.3	14.1.7	3.1.4 *

219	1091 1680	1092 1681	1093 1682	1094 1682 - 1683	1095 1683 - 1684
1	2.2.6	21.1.3	10.1.7	31.12.5	20.12.2
2	3.3.1	20.2.5	9.2.2	30.1.7	19.1.4
3	1.4.2	21.3.6	10.3.3	28.2.1	17.2.5
4	1.5.4	20.4.1	9.4.5	30.3.3	18.3.7
5	30.5.5	19.5.2	8.5.6	28.4.4	16.4.1
6	29.6.7	18.6.4	7.6.1	28.5.6	16.5.3
7	28.7.1	17.7.5	6.7.2	26.6.7	14.6.4
8	27.8.3	16.8.7	5.8.4	26.7.2	14.7.6
9	25.9.4	14.9.1	3.9.5	24.8.3	12.8.7
10	25.10.6	14.10.3	3.10.7	23.9.5	11.9.2
11	23.11.7	12.11.4	1.11.1	22.10.6	10.10.3
12	23.12.2	12.12.6	1.12.3 *	21.11.1	9.11.5

220	1096 1684 - 1685	1097 1685 - 1686	1098 1686 - 1687	1099 1687 - 1688	1100 1688 - 1689
1	8.12.6	28.11.4	17.11.1	7.11.6	26.10.3
2	7.1.1	28.12.6	17.12.3	7.12.1	25.11.5
3	5.2.2	26.1.7	15.1.4	5.1.2	24.12.6
4	7.3.4	25.2.2	14.2.6	4.2.4	23.1.1
5	5.4.5	26.3.3	15.3.7	4.3.5	21.2.2
6	5.5.7	25.4.5	14.4.2	3.4.7	23.3.4
7	3.6.1	24.5.6	13.5.3	2.5.1	21.4.5
8	3.7.3	23.6.1	12.6.5	1.6.3	21.5.7
9	1.8.4	22.7.2	11.7.6	30.6.4	19.6.1
10	31.8.6	21.8.4	10.8.1	30.7.6	19.7.3
11	29.9.7	19.9.5	8.9.2	28.8.7	17.8.4
12	29.10.2	19.10.7 *	8.10.4	27.9.2	16.9.6 *

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uighur Edition)

No. 1. 1987 (Total: No. 29)

CONTENTS

Discuss the Economic Efficiency of Revolvingfund ..... *Ablez. Imin* 1
Study And Adhere to the Marxist National Consciousness .....
..... *Imam. Hasan* 14
Discuss the Problem of Kinds of National Writer And the socalled
«Common Wealth» ..... *Abdukalim. Rahman* 25
Uighur Language – the Priceless Treasure on the Silk Road .....
..... *Abduxukur. Muh m d. Imin* 41
Discuss the Highest Form of the Poem.....*Azim. Kazim* 50
Talk About the Problem of our Islamic World saving the four Modernization
By Discussing the Advancement of Islamism ..... *Gaozhanfu* 61
The Havariz Group in the Hitory of Islamism ..... *Muhamat. Sali* 77
Mahmud. Kashikar, the originator of the Contrastable Language .....
..... *Nasirula. Yulbuldi* 83
An Element Discussion to some Finangial Groups in America .....
..... *Bahar. Ablez* 96
Tatatunga, an Uighur scientist, the originator of the mcngolian writing
..... *Wangxiaojian* 105
An uighur navigator, Elmix ..... *Wangxiaojian* 105
Two – Language EDucation is an important way to Enhance the quality of
our various nationalties in xinjiang .....*Wuyan* 108
Discuss the dialectical relationship between socialist meterial civilizatson
and moral civilization..... *Muham d. Turdiagi* 121
Discuss again the original meaning of some words in uighur language
..... *Ablimit. Ruzi* 125

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

مۇقاۋىنى ئىشلىگۈچى : ئابدىللىم
ۋە ھۆسنىخەت يازغۇچى



قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مېتكە ئېغىزى

شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژۇرنىلى
新疆大学学报
(哲学，社会科学维文季刊)
(پەسسللىك ژۇرنال)
1987 - يىل 1 - سان
(ئومۇمى 29 سان)

شىنجاڭ داشۋ ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى نەشىر قىلدى
شىنجاڭ داشۋ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
ش.ئۇ.ئا.ر. ژۇرناللارنى تىزىملاش كىتىشكە نومۇرى 321

ۋاكالەت نومۇرى 13—58

باھاسى: 0.50 يۈەن